

Politikai propaganda és társadalom

Domokos Mariann, Hőnich Henrik, Kiss László,
Nagy Ágoston, Pap Milán, Somogyi László
és Tóth Judit tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2023. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2023-ban még a következő témájú számot kívánja megjelentetni:

94. Egyházi társadalom: karrierek, csoportok, szerepek

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2023-ra: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
 Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

A „Politikai propaganda és társadalom” című blokkunkat
 Koltai Gábor és Ring Orsolya szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Mantuano Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

nka

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: 1952. május 1-jei felvonulás az Andrássy (Sztálin)
 úton (Fortepan, 16761 / Magyar Rendőr)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.03>

TARTALOM

POLITIKAI PROPAGANDA ÉS TÁRSADALOM

Pap Milán	A párttag élete. Személyes életvitel mint propagandaforrás a <i>Pártélet</i> 1956-os számaiban	5
Tóth Judit	„A falun teljes erővel dúl az osztályharc, s még nem dőlt el, hogy ki-kit győz le.” Az 1949-es választások hatása az agrárpropagandára	27
Somogyi László	Civil internáltak megjelenítése az I. világháborús magyarországi sajtópropagandában	49
Domokos Mariann	Propagandaponyvák a dualizmus kori Magyarországon. A <i>Históriák, Nóták</i> a művelődés és a politika szolgálatában	73
Hőnich Henrik – Nagy Ágoston	Társadalomszemlélet és politika a napóleoni háborúk magyarországi katolikus zászlószentelő prédikációiban	94
Kiss László	A humor mint a közpolitika tükre. A <i>Ludas Matyi</i> propagandatevékenysége 1945–1990 között	121

KÖNYVEK

Rigó Máté: Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?

– Ordasi Ágnes

145

Wettstein Domonkos: Balatoni építészet. Stratégiakeresés
a huszadik században.

– Zubek Károly 151

Huhák Heléna: Agitátorok. Kommunista mozgósítás
a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953).

– Suhajné Szoka Margit 155

Simon Katalin: A kocsmáktól a fogadóig. A vendéglátás
keretei és története Óbudán 1848 előtt.

– Gyönki Viktória 158

Szerzőink 162

Contents 164

Abstracts 166

Pap Milán

A párttag élete

A személyes élet mint propagandaforrás a Pártélet 1956-os számaiban

1956. augusztus végén hazatért tizenkét éves emigrációjából Páger Antal színművész. Megérkezésekor mindössze egy szerény nyilatkozatot adott az újságíróknak, miközben a politikai vezetés hallgatott az ügyéről. A *Szabad Nép*, és még inkább a Dolgozó Ifjúság Szövetsége napilapja, a *Szabad Ifjúság* viszont meglehetősen patetikus hangon szólt egy olyan ismert személyről, akire még mindig a nyilas kollaboráció árnyéka vetült.¹ Az említett napilapok stílusát sokan nehezményezték, felróva, hogy Págernek ugyan meg lehet bocsátani, de egy áldozatnak járó széles körű szimpátia mégsem jár neki. Így volt ezzel Sebestyén Tivadar is, a Rádió és Villamossági Szolgálat kisipari szervezetének párttitkára, aki a *Pártélet*nek írt levelében nehezményezte a *Szabad Ifjúság* cikkét, amely szerint „ünnepli” Páger Antal hazatértét.²

„Semmi szükség nincs olyan szerintem geil [sic!] és szirupos megállapításra, hogy »a magyar közönség szívesen hallgatja majd a hazátlanság purgatóriumát megjárt művészt«. Hát gondolkozzunk csak egy kicsit, kinek köszönhetette vajon Páger és még néhányan hozzá hasonlóan a hazátlanságot? Azokban a nehéz időkben voltak más, ismert művészek is, akik nem adták oda magukat a német és magyar fasisztáknak, mert tovább láttak az orrhegyüknél és tudták azt valószínűleg, hogy a faszizmusnak egyszer el kell buknia. [...] Páger Antal hazatért, fogadjuk őt emberségesen, de ne igyekezzünk őt beállítani valamilyen nemzeti hősként.”

Sebestyén szerint vannak, akik kevesebb bünt követtek el, mint Páger, de itthon maradtak és vállalták a büntetést. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a Tanácsköztársaság bukása után az igaz hazafiak (értsd: az emigráns kommunisták) huszonöt évig nem térhettek haza, pedig őket is éppen úgy emésztette a honvágy. A levélíró végül igyekezett hozzátenni: „Azt hiszem ez a megállapításom egyáltalán nincs ellentétben a XX. kongresszus szellemével és növekvő demokratizmusunkkal.” A párttitkár véleménye világos, és egyezett is a *Pártélet* szerkesztőségének vélekedésével a sokakat foglalkoztató jelenségről. A szöveg sorról sorra megszerkesztett változatát *Miért elvtelenül?* címmel látták el, azzal a céllal, hogy

¹ Páger Antal nyilatkozata. *Szabad Nép* 1956. szeptember 2. 6; Veres Péter: Magyar színpadon szeretnék játszani. Rövid beszélgetés a hazatért Páger Antallal. *Szabad Ifjúság* 1956. szeptember 1. 1.

² MNL OL M-KS 276-100. 2. Sebestyén Tivadar levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. szeptember 3.

a pártfolyóirat következő számában publikálásra kerül. Sebestyén Tivadar levele végül nem jelent meg a *Pártélet* oldalain. A szerkesztőség a megjelentetés szándékától csupán csak azért állt el, mert ezt a *Szabad Nép* „határozott állásfoglalása”³ fényében már feleslegesnek tartotta.

A levélíró a párt konvenciói szerint járt el, levelében kifejezésre juttatott véleménye megfelelt a párt morális elveinek. Szavaiból mégis bizonytalanság érződik, ha figyelembe vesszük a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) XX. kongresszusára való utalást és a „növekvő demokratizmus” emlegetését. Mert mi lehet a szerzői intenció egy, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége (KV) által kiadott pártfolyóiratnak küldött, erkölcsi feddések és közösségi iránymutatást bőséggel tartalmazó levél esetében? A levelező párttitkár a közelmúlt eseményeivel és a párt irányelveivel kapcsolatban került dilemmába: lehetséges az, hogy a desztalinizálás és a párt „demokratizálása” azzal jár, hogy a korábbi nyilasszimpatizánsokat ünnepeelve fogadja vissza a „népi demokrácia”? Milyenek legyenek egy sztálinizmus utáni kommunista párt erkölcsi irányelvei? És mit kezdjen ezzel egy párttag, akinek politikai identitása (és személyes integritása) egy évtizeden keresztül azon alapult, amit sztálinizmusnak neveztek? A pártnak természetesen ezekre a kérdésekre választ, válaszokat kellett adnia. Így a *Pártélet*nek írt, és a folyóirat oldalain szerkesztett formában megjelentetett olvasói levelek a helyi pártvezetők, propagandisták, pártmunkások számára a re-educációt jelentették, a párt számára pedig a sztálinizmus utáni rekonstrukció fontos lépései voltak.

A következő oldalakon az 1956 elejétől induló *Pártélet* szerkesztőségének írt leveleket és e szerkesztőség levelekkel kapcsolatos munkáját vizsgálom abból a szempontból, hogy hogyan kívánták a személyes kérdéseket, a kifejezésre kerülő egzisztenciális és politikai identitásproblémákat pártpropagandává formálni. Mindezt egy olyan időszakban, amikor a kommunista párt(ok) jövője egyrészt bizonytalan volt, másrészt a demokratizálás perspektívájával kecsegtetett. Éppen a desztalinizáció imént említett folyamatai számára jelentettek mindennapi referenciapontot a párttagok problémái, amelyek az identikus reprezentációtól az egzisztenciális szorongás kifejezéséig terjedtek, ugyanakkor ritkán lépték át az ideológia által, ha mégoly bizonytalan formában is megjelenített határokat. A kommunista párttagok élete jó „nyersanyagnak” bizonyult a propaganda számára, immár a Sztálin utáni igazság keresésének pártos szándékával a háttérben.

³ N. N. 1956a: Másfélmillió magyar. *Szabad Nép* 1956. szeptember 7. 2. A cikk a Páger-ügy kapcsán elítélte a színész hazatértét követő ünneplést és igazat adott az eset kapcsán tiltakozásukat kifejező levélíróknak is. „Nem az a feladat, hogy elvtelenül dicsőítsük a hazatérőket, hanem az, hogy hathatós, gyakorlati intézkedésekkel minden módon elősegítsük régi hibáik jóvátételét, részvételüket nagy alkotómunkánkban” – vonta le végül a konzekvenciákat a szerző.

LEVELET ÍRNI A „PÁRT”-NAK

A bizonytalanság, amely a *Pártélet* levelezőinek szövegeiből tükröződik, nem volt alaptalan az 1956 októberét megelőző hónapokban, hiszen az egész kommunista világot paradox érzések hatották át. Egyrésről Sztálin halála és a terroruralom vége egzisztenciális értelemben is a változás kezdetét jelenthette a párttagok számára, a párt pedig egy új jövőbe vetett hit képviselője lett. Másrésről ez a jövő az ötvenes évek közepén kiszámíthatatlannak, olykor veszélyesnek tűnt.⁴ A szovjet mintájú kommunista pártok számára a legkomolyabban felvetődő kérdés az volt, hogy az évtizedek alatt megcsontosodott sztálinista értékek alapján állva hogyan lehetséges a kommunista pártok demokratikus(abb) rekonstrukciója. A helyzet feloldását az egyéni vélemények és az egyéni kezdeményezés ösztönzése, illetve a szélsőségesen centralizált pártélet korlátozott lazítása jelentette. Az ösztönzés és a kontrollált lazítás módja azonban kérdésként vetődött fel, és sokszor okozott bizonytalanságot a propagandamunkában.

A gyakorlatban a személyi kultusz bírálata és a sztálini terror áldozatainak rehabilitálása jelentette a legkomolyabb feladatot. A Szovjetunióban, ahogy Magyarországon is, a desztalinizáció folyamata több ponton vett fordulatot, és valójában nem konszolidálódott még Hruscsov vezetése alatt sem. A különböző desztalinizációs hullámokra adott, a párttagság köréből származó reakciókat a belsőleg megosztott politikai vezetés tagjai az egymással vívott hatalmi harcokban használták fel. Ez egyaránt jellemző volt a Szovjetunióra, és az ottani fordulatokat követő Magyarországra is. A személyi kultusszal szembemenő új ideológia, a desztalinizálás folyamata elsősorban a párt feladata lett, így a párttagság rosszallását vagy a pártból való menekülését kiváltó hibák végzetesnek is bizonyulhattak. Tehát az egymással szembenálló vezető politikusok szeme előtt nemcsak a pusztá hatalomszerzés, de a kommunista pártok egyben tartása is rationális célként lebegett.⁵

A kommunista párt újra a kommunista politika fókuszába került.⁶ Revízió alá vették a párt szocialista fejlődésben játszott szerepéről szóló narratívákat és a párt múltjának elbeszéléseit is.⁷ Ez a folyamat egyúttal a párt normáinak rekonstrukciójával járt, a párttagok és a párton kívüli társadalom viszonylatában is.⁸ A párt új, központi szerepét mutatta a pártszervezést és pártpropagandát

⁴ A Sztálin halála utáni, szovjet blokk-beli felkelések politikai stratégiájának újraértékelésére sarkallták a szovjet vezetést, erről lásd Hornsby 2013.

⁵ A szovjet hatalmi harcokról lásd például: Taubman 2005: 236–325; Fitzpatrick 2015: 224–268. A magyar politikai fordulatokról lásd például: Rainer 1999: 9–237.

⁶ A párt központi szerepéről a desztalinizációban lásd Kolár 2016. Ezzel szemben Yoram Gorlizki a párt újbóli középpontba kerülését a sztálini idők végére teszi: Gorlizki 1995.

⁷ A párt új perspektíváit társadalomtörténeti alapon elemzi Hooper 2008. A kommunista párt-történet rekonstrukciójáról a Sztálint követő évtizedekben lásd Kolár 2012.

⁸ A pártfegyelmről és annak Sztálin halála utáni változásairól a Szovjetunióban: Cohn 2018. Az MDP pártfegyelmi eljárásairól: Koltai 2019. A szovjet társadalom értékeinek poszt-sztálini változásairól: Shlapentokh 1989; Field 2007.

egyesítő új folyóirat, a *Pártélet* létrehozása, természetesen szovjet minták alapján, két korábbi folyóirat összevonásával. A *Pártépítés* és a *Propagandista* egyesítésének tervét⁹ 1955 második felében dolgozták ki az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya (APO), a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) illetékesei, valamint a *Pártépítés* szerkesztősége közös javaslatként. Az APO és a PTO részéről Komócsin Zoltán¹⁰ és Köböl József,¹¹ a *Pártépítéstől* pedig Kálmán Endre főszerkesztő ellenjegyezte a dokumentumot. Kálmán Endre személye a párt(szervezés) hivatalos lapjának vezetőjeként korántsem mellékes, annál is inkább, mert 1956 elejétől a forradalom kitöréséig ő volt a *Pártélet* főszerkesztője is.¹²

A pártlapok összevonásáról szóló javaslat szerint a megelőző években a *Pártépítés* főként gyakorlati-szervezeti kérdésekkel foglalkozott, míg az elvi-ideológiai témákra kevés hangsúlyt fektetett. A csatolt kimutatás szerint a folyóirat 116 ezres példányszámban jelent meg. Ugyanakkor a *Propagandista* című lap, amelynek kinyomtatott példányszáma mindössze 15 ezer volt, elsősorban olyan ideológiai kérdésekkel foglalkozott, amelyeket hasznosítani véltek a propagandamunkában. A folyóiratok összevonásának célja e két jelleg egyesítése volt, profilját pedig a következőképpen határozta meg a tervezet:

„Az új folyóirat címe »Pártélet« legyen. Fő feladatául azt tekintse, hogy rendszeresen magyarázza a párt és kormány politikáját, adjon választ a pártmunkások körében felmerülő elvi és gyakorlati kérdésekre, küzdjön a helytelen nézetek ellen, dolgozza ki a pártépítés időszerű kérdéseit, ismertesse a pártszervezési és az agitációs és propagandamunka tapasztalatait, és bírálja az egyes pártszervezetek munkájának fogyatékoságait. A Pártéletnek be kell töltenie mind a Pártépítés, mind a Propagandista eddigi hivatását. A Pártélet elsősorban a pártbizottságok tagjainak és munkatársainak szóljon. A terjesztésnél biztosítani kell, hogy a lap eljusson ezekhez az elvtársakhoz.”¹³

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a *Pártélet* egyaránt közöljön tanulmányokat a marxizmus–leninizmus elvi kérdéseiről, aktuális pártfeladatokról és

⁹ MNL OL M-KS 276-100. 1. Javaslat a *Pártépítés* és a *Propagandista* című folyóiratok egységesítésére; uo. 276-54. 385. 58–61. Javaslat a Titkársághoz a *Pártépítés* és a *Propagandista* című folyóiratok egységesítésére, 1955. október 25.

¹⁰ Komócsin Zoltán 1954 elejétől vezette az Agitációs és Propaganda Osztályt. 1955 utolsó hónapjában azonban leváltották az osztály éléről, kevéssel ezután Hajdú-Bihar megyei első titkárként dolgozott tovább.

¹¹ A korábban szakszervezeti tisztségeket ellátó Köböl József 1954 decemberében került a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya élére. E pozícióját az 1956. októberi forradalomig tartotta meg.

¹² Kálmán újságíróként a *Délmagyarország* folyóiratánál kezdte pályafutását a II. világháború után, majd az MKP, illetve az MDP KV tömegszervezeti és sajtó osztályain dolgozott, rövid ideig pedig a *Szabad Nép* munkatársa volt. 1950-től volt a *Pártépítés* szerkesztője, a felelős szerkesztő Farkas Mihály mellett. Kálmán Endre az 1956-os forradalom után a Párttörténeti Intézet főigazgatójának pozícióját töltötte be 1960-ig, majd több mint egy évtizedig a *Társadalmi Szemle* főszerkesztő-helyettese volt. 1971-ben vonult nyugdíjba, 1989-ben hunyt el.

¹³ MNL OL M-KS 276-54. 385. 58. Javaslat a Titkársághoz a *Pártépítés* és a *Propagandista* című folyóiratok egységesítésére, 1955. október 25.

a testvérpártok, főként az SZKP folyóiratainak pártépítési kérdéseket taglaló írásairól szóló cikkeket, nyújtson elvi és gyakorlati segítséget a propagandamunkához, jelentessen meg ismertetések az újonnan kiadott ideológiai és pártvontakozású könyvekről, illetve szemléket a megyei és üzemi lapokról. Ezek mellett a folyóiratot a pártépítés fórumának is szánták abból a szempontból, hogy tudósításokat és vitacikkeket jelentessen meg, valamint válaszoljon az olvasói levelekre, amelyek többnyire a párttagok gyakorlati kérdéseit tartalmazták. Ezek a tervek később kiegészültek más jellegű, az országos pártmunkáról tájékoztató írásokkal is. Erről tanúskodik Kálmán Endre főszerkesztői levele a megyei lapok szerkesztőinek, amelyben arról tájékoztattott, hogy a szerkesztőség új rovat indítását vette tervbe „A pártélet krónikája” vagy „A pártélet hírei” címmel. Utóbbihoz kért írásokat minden hónap végéig, 1-2 flekkes terjedelemben a helyi pártéletről, jó tapasztalatokról vagy hibákról.¹⁴ Ehhez a munkához csatolták az SZKP pártépítési lapjának, a *Partijijnaja Zsizny*-nek néhány magyarra fordított cikkét is.

A *Pártélet* a kezdeti elképzelések szerint 70-80 ezer példányban jelent volna meg 1956 januárjától, mintegy 80-90 oldal terjedelemben. Terjesztéséért a Propagandaanyag-terjesztő Vállalat és a pártszervek voltak felelősek, amelyeknek törekedniük kellett arra, hogy „a pártszervezetek ne szabadon árusítsák a *Pártéletet*, hanem a lapot minden hónapban ugyanazok az elvtársak kapják meg, lehetőleg, mint előfizetők”. A Központi Vezetőség 1955. november 21-én tárgyalta a lap-egyesítésről szóló beadványt, amelynek előterjesztője Kőből József, a PTO vezetője volt. Az 1955. december 17-én kelt KV-határozat változatlan formában fogadta el az előterjesztést az új folyóirat megindításáról.¹⁵

Az MDP 1956 kora tavaszán indította el azt a párton belüli agitációs és propagandakampányt, amely a XX. kongresszus nagyobb témáit volt hivatott ismertetni országszerte. E kampányban, az MDP KV által kibocsátott tájékoztató szerint, a békés egymás mellett élés és a Szovjetunió gazdasági kérdései mellett a propagandának a „pártélet lenini normái, a kollektív vezetés biztosítása, a személyi kultusz elleni harc” ismertetése is a feladata volt.¹⁶ Utóbbi csak lassan jelent meg a *Pártélet*ben, különösen, ami a személyi kultusz, a „pártdemokrácia” és a „bürokratizmus” témáit illette. Ezek a kérdések 1956 késő tavaszától már meghatározók voltak a folyóiratban, a nyár közepétől pedig igazodtak az új, Gerő Ernő vezette pártvezetés programjához.¹⁷ Azt az elvet, hogy a *Pártélet* az MDP pártépítési folyóirataként igazodott a párt éppen aktuális irányvonalához, a lapnak érvényesítenie kellett a levelezőkkel való kommunikációjában és az olvasói levelek szelekciója, közzététele során is. A folyóiratnak küldött, párttagokról,

¹⁴ MNL OL M-KS 276-100. 1. Kálmán Endre főszerkesztői levele a megyei lapok szerkesztőinek, 1956. május 3.

¹⁵ MNL OL M-KS 276-54. 385. 64–67. Határozat a *Pártépítés* és a *Propaganda* [sic!] című folyóiratok egyesítéséről.

¹⁶ MNL OL M-KS 276-53. 275. 59–61. Tájékoztató a SZKP XX. kongresszusa anyagának feldolgozására a pártagitációban és propagandában, 1956. március 16.

¹⁷ Izsák (főszerk.) 1998b.

pártszervezetekről szóló levelek kivételes információforrást jelentettek a pártfolyóirat, és ezáltal a párt számára is.¹⁸ A *Pártélet* iratai között az 1956-os év levelezése szinte hiánytalanul fennmaradt. Ez mintegy hatvan-hetven levelezést jelent, beleértve az olvasói leveleket, a szerkesztőségi válaszokat és a szerkesztőség egyes ügyekben más párt-, illetve állami szervekkel való levélváltását. A szerkesztőség a levelek felére reagált a folyóirat oldalain hosszabb-rövidebb terjedelemben.¹⁹

Az információátadásnak háromféle mechanizmusa működött, amelyek során a pártfolyóirat különböző válaszokat adva fejthette ki propagandatevékenységét. Először is, a levelek jelentős hányadában a levélíró maga vetett fel egy, a saját pártszervezetét vagy munkahelyét érintő, többnyire gyakorlati problémát. Ezek szinte kivétel nélkül a párt morális szabályaira vagy helyes eljárásrendjére vonatkoztak, és az ilyen leveleket a *Pártélet* szerkesztősége soha nem hagyta megválaszolatlanul, ám arról, hogy a folyóirat oldalain is megjelentesse-e őket, már a bennük szereplő kérdés fontossága alapján döntött.

Másodszor említhetjük azokat a leveleket, amelyek egy, a folyóirat oldalain megjelent írásra reagáltak úgy, hogy a levélíró élettörténetére és -körülményeire fordították le egy-egy cikk üzenetét. Az ilyen levelek megírásához jelentős mértékben hozzájárult Máté Györgynek a márciusi számban megjelent, *Sértődött elvtársak* című írása.²⁰ Az ötoldalas riport az előző évek során felhalmozódott sértettségek fajtáit és formáit elemezte, személyes példákkal szemléltetve a jelenséget. Az ok nélkül és az okkal sértődöttek kategorizálása, az alapszervezetek és a felsőbb pártszervek szerepének boncolgatása, a párttagok viselkedési modelljeinek és mintáinak górcső alá vétele olyan mértékű reakciót váltott ki, hogy a cikk által indított vitát a szerkesztőség csak szeptemberben tudta lezárni. Az ilyen levelek propagandaértéke elsősorban az információszerzésben rejlett, tehát abban, hogy a párttagok saját maguk kezdtek el beszélni a párton belüli problémáikról.

Végül pedig azokat a leveleket érdemes megemlíteni, amelyekben a levélíró saját egzisztenciális problémáit tárta fel, megoldást várva a szerkesztőségtől. Talán meglepő lehet, de a szerkesztőség nemcsak válaszolt ezekre a levelekre, hanem a probléma megoldása érdekében levelezésbe kezdett a területi és munkahelyi pártszervezetekkel is, és erről a levélíró is folyamatosan tájékoztatta. Ebben az esetben a *Pártélet*, és főként Kálmán Endre főszerkesztő a párt központi

¹⁸ Erről lásd például: Schattenberg 2006.

¹⁹ A levelezés beleillett a korszakban már hivatalos keretek között kezelt munkáslevelezés hagyományába. A *Pártélet* esetében azonban a levélírók legtöbbször párttag minőségben, a helyi pártszervezetek funkcionáriusaként léptek érintkezésbe a folyóirat szerkesztőivel. A levélírás fontosságára a kommunista rendszerben legkorábban Sheila Fitzpatrick hívta fel a figyelmet, lásd például: Fitzpatrick 1996a, 1996b. A történész a sztálini mindennapi életéről szóló kötetében (Fitzpatrick 2000) is hasznosította e forráscsoportot. Miriam Dobson tézisé a Sztálin halála utáni amnesztiáról, a Gulágról visszatérők okozta morális pánikról a szovjet hivataloknak írt levelekre, beadványokra alapozta (Dobson 2009a). A levelezés történeti forrásként való hasznosításáról: Dobson 2009b. A nyílt vagy magánjellegű levelek, feljelentések, beadványok a magyar társadalomtörténet-írásnak is fontos forrásaivá váltak. A teljesség igénye nélkül: Horváth 2004, 2012; Farkas 2016; Majtényi 2016; Grexa 2023.

²⁰ Máté György 1956: *Sértődött elvtársak*. *Pártélet* (1.) 3. 33–37.

szerveként járt el, amikor információt vagy intézkedést kért a levélírók ügyében. A lappal megosztott problémák nagy részét a lakhatási gondok jelentették: a lakásínséget azonban a szerkesztőségi intézkedés csak korlátozott számban tudta orvosolni. Nagyobb sikert ért el a szerkesztőségi közbenjárás a munkahelyi ügyekben, esetlegesen új munkakörbe helyezésekben. Az ilyen intézkedések propagandaértéke éppen a párt társadalmi rezponzivitásának kifejezésében rejlett: a *Pártélet* intézkedése során maga a párt cselekszik, meghallgatja tagjait, eljár az érdekükben, védi őket, és ha kell, atyai módon meg is feddi az elvtársakat a gyengeségeikért.

Ez, a levélírók és a szerkesztőség között létrejött diskurzus, bevonva olykor a párt más szervezeteit, a kommunista párt nyelvjátékának szabályai szerint zajlott. Stephen Kotkin fogalmával, a *Pártélet*nek írt levelekben a „speaking Bolshevik” esete elevenedett meg: a fogalmak és reprezentációk megfelelték a párt narratíváinak, a levélírók ezeken keresztül szemlélték saját életüket és tevékenységüket.²¹ Ez jól látszik azokban a rövid életrajzokban, amelyeket a levélírók mondanójuk hitelességének alátámasztásaként osztottak meg. A párt története és a személyes élettörténet fonódott egybe ezekben a leírásokban, minden esetben bizonyítva a személyes elköteleződést a párt politikája felé.²²

Az így értelmezett kommunista nyelvezet teremtette meg a személyes indítatású, de egyúttal közösségi célú levelek megírását és a párt életét befolyásolni kívánó propagandát. A következőkben a levelezést mégsem e nyelvezet szabályai, és csak részben a nyelvjáték betartásának kritériumai felől mutatom be, inkább a levélírói és a propagandista intenció kapcsolódásaira helyezném a hangsúlyt. Előzetesen három ilyen intencionális kategóriát állítottam fel. A levelek megírásának és propagandává formálásának célja egyaránt lehetett a kommunista identitás megerősítése és annak reprezentációja, a párttagság kognitív és morális integritásának helyreállítása, illetve a desztalinizációs folyamatokban elementáris erővel felbukkanó igazságvágy kereteinek kijelölése.²³ Ezek az intenciók a levelek többségében kevert formában jelennek meg.

EMINENSEK, TANÁCSZTALANOK, PROPAGANDISTÁK

A Páger Antal ügyében idézett levél jól példázza a *Pártélet*tal levelezők többségének azt a vágyát, hogy a párt eminens és gyakorlati-ideológiai kompetenciával felvértezett tagja legyen. Az ilyen levélíró megerősítésre vár egy felsőbb forrástól, esetünkben éppen a pártszervezés központi folyóiratának a szerkesztőségétől. A beérkező üzenetek vagy kérdések többsége a mindennapi pártmunka kontextusában közelített a tárgyához; megoldandó és azonnali problémákat vetett fel. Ez igencsak megfelelt a *Pártélet* propagandacéljainak, így a levelek egy részét,

²¹ Kotkin 1995: 198–237.

²² Hellbeck 2006.

²³ Jones 2006; Dobson 2009a.

szerkesztett formában a folyóirat oldalain is közölték. A tét a párttagság ideológiai integrációja volt, ezért a szerkesztőség igyekezett minden kérdésre válasszal is szolgálni.

Így történt ez az olyan esetekben is, amelyekben a fontoskodó levélíró kisebb hibákra vagy általános „rossz társadalmi gyakorlatokra hívta” fel a figyelmet. Árvay József kéziratos levelében például egy olyan hibára mutatott rá, ami F. V. Konsztantyinov *A történelmi materializmus* című könyvének fordításában jelent meg a kisárutermelésről: „A kisárutermelés a kapitalizmus legmélyebb gazdasági gyökere – a kisárutermelés, miként azt Lenin megállapította a *szocializmusból a kapitalizmusba* vezető átmenet időszakában is állandóan napról-napra óráról-órára szüli a kapitalizmust.” Ráadásul ezt a téves fordítást vette át Búza Márton a *Propagandistában* írt *Az osztályharc éleződése a szocializmus időszakában* című cikkében is. Árvay, a Magyar Optikai Művek dolgozója éppen háromhónapos pártiskolán sajátította el a marxizmus–leninizmus alapjait, és ezen a biztos alapon állva fedtte meg a hibákat elkövetőket.²⁴

Tarnai Ottóné, az Észak-Baranyai Népbolt dolgozója februári levelében a párttagok irodalmi és zenei műveltségének hiányát ostromozta, és kritikájából jutott a párt propagandistáinak is. Hivatkozva Máté György *Gondolatok a művelődésről* című februári cikkére, arra kérte a szerkesztőséget, hogy tartsák továbbra is napirenden a párttagok művelődésének kérdését.²⁵ Az angyalföldi Szabó Béla augusztusi kéziratos levelében a kérdést már a források elosztásával kapcsolatban tette fel, amikor a sportra költött forintokat sokallta a kultúra szűkös támogatásával szemben. A *Pártélet* szerkesztősége az olimpia évében mégis a látványsport védelmére kelt, mivel az beletartozik a „nemzet életfunkcióiba”, és nem lehet pusztán „ökonómikus” szempontból megítélni.²⁶

Az egri Rusznák Mihály pedig október 13-án kelt levelében a nyelvi magyaralanságok felett kesergett, de leginkább az bosszantotta, hogy amikor a párttaggyűlésen a vezetői beszámoló felolvasásakor kijavítja az elvtársait, azok vagy közönyösen veszik ezt tudomásul, vagy gúnyosan visszavágnak. A levélíró legutóbbi konfliktusát említette, amikor is két elvtársát intette meg felszólalása végén, mert „egy belügyi tisztnek és kommunistának illik tudni, hogy hogyan kell a két Nyugati [sic!] politikus nevét magyarosan kiejteni, hiszen az elvtársak hallgatnak rádiót és hallhatják, megtanulhatják”. (A két említett politikus Dwight D. Eisenhower és Konrad Adenauer volt.) Rusznák az ehhez hasonló összezőrdüléseit taglaló levele végén a szerkesztőség döntését kérte: igaza van-e rendíthetetlen nyelvi pedantériájában.²⁷ Levelére a tíz nap múlva kitört forradalom miatt választ már nem kaphatott.

²⁴ MNL OL M-KS 276-100. 1. Árvay József levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül. (Kiemelés az eredetiben – P. M.)

²⁵ MNL OL M-KS 276-100. 1. Tarnai Ottóné levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. február 22.

²⁶ MNL OL M-KS 276-100. 2. Szabó Béla levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. február 20.

²⁷ MNL OL M-KS 276-100. 2. Rusznák Mihály levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. október 13.

Kétségtelen, hogy a levelek stílusa és tartalma a félműveltség hatását kelti, ugyanakkor esetükben nem szabad elfelejteni, hogy e korlátozott műveltség elsajátítására a párttagoknak csak rövid idő, néhány év állt a rendelkezésére. A műveltség- és kultúráképük teljes mértékben a kommunista párt normáiból eredt, és a kommunista beszédmódban a kultúra és műveltség piedesztálra emelése az uralkodó osztály, tehát a munkásosztály, és kiváltképp a párt (tagjainak) feladata volt. Az említett levelek íróinak észrevételeiben és követeléseiben ez a párt által irányított társadalmi igény vált személyessé, az egyes levélírók a kommunista párt kultúrpolitikáját tekintették a magukénak. Az új kultúra pedig az új rítusok meghonosítását igényelte, és az ezekkel kapcsolatos bizonytalanságokra többen szintén a *Pártélet* szerkesztőségétől vártak választ.

Udvardy Mihály, XVIII. kerületi párttag 1956 márciusában rövid, kézírásos levelében a kommunista rítusok pontosítására kérte a szerkesztőség tagjait.

„Azzal a kérdéssel fordulok az elvtársakhöz [sic!], hogy válaszoljanak feltett kérdésekre; – mivel indokolható egy kerek asztal mellett elférő pártszervezet taggyűlésén a titkárnak állva tartani a beszámolót illetve a tagságnak állva hozzászólniuk? Úgy-szintén kérem az »internacionále« éneklése létszámnormáihoz is véleményüket és indoklásukat.”²⁸

A szerkesztőség kimerítő választ küldött Udvardy kérdésére, miszerint nem tartják szükségesnek egy kis pártszervezetben, hogy a tagok felállva mondják el beszédeiket, hiszen kis taglétszám mellett ezek inkább baráti beszélgetésnek tekinthetők. Az Internacionálé éneklését pedig semmiképpen nem kötnék „létszámnormához”, hiszen az „Internacionálé éneklése nem kötelező szertartás, hanem bizonyos érzelmek kifejezése”.²⁹ A levél által feltett kérdés és a válasz a *Pártélet* oldalain is megjelent.³⁰ Rákóczi József kérdése kapcsán ugyancsak úgy ítélte meg a szerkesztőség, hogy a válaszában jelentős nevelő hatása és propagandaértéke lehet. A debreceni Rákóczi augusztusi levelében a régi és az új köszönési formák elterjedésével foglalkozott. Pontosabban a levélírónak a „keztcsokolom” formulával akadt problémája, amely a városi életben még ekkor is elterjedt köszönési forma volt:

„Úgy vélem, hogy a múltban, ebben a köszönésben (ép[p]en úgy, mint a férfiak között alkalmazott »alázatos szolgálja«) volt némi alázatosság is, a köszönést alkalmazó társadalmi réteg (osztály) tagja részéről a köszöntött társadalmi réteg (osztály) tagja felé. Ma azonban, amikor az említett körülmények eltűntek életünkéből, amikor a nő is egyenlő tagja társadalmunknak, amikor az osztálynélküli társadalom felépítése

²⁸ MNL OL M-KS 276-100. 1. Udvardy Mihály levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. március 30.

²⁹ MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Udvardy Mihálynak, 1956. április 18.

³⁰ N. N. 1956b: Az Internacionálé énekléséről. *Pártélet* (1.) 5. 95–96.

a célunk, szeretném – és úgy gondolom más elvtársunk is szeretné [sic!] – tudni, hogy a szocialista társadalomban is alkalmazható-e ez a köszönés?”³¹

A *Pártélet* szeptemberi számában érkezett az egyoldalas válasz, ami megengedő volt a mindennapi köszönés kapcsán, tekintve, hogy a pártnak nem volt hivatalos álláspontja a kérdésben. A kiüresített köszönési formákat azonban a szerkesztők kerülendőnek tekintették, de nem tartották olyan kérdésnek, amely adminisztratív szabályozást igényelne. A bővebb indoklást azért idézem hosszabban, mert pontosan tükrözi a sztálinizmus utáni évek átmenetinek bizonyuló, lazító politikáját.

„Egyre gyakrabban találkozunk azzal, hogy a szokásos köszöntések is az emberek egyenrangú, kölcsönös tiszteletet és önérzetet kifejező kapcsolatait tükrözik. A hagyományos »jó napot«, »jó reggelt« köszöntés egyszerű józansága valóban méltóbb a hasonlókorú férfiak és nők egyenjogúságon alapuló kapcsolatához, mint a cicomás »kezetcsókolom«. De miért ne köszönne valaki az édesanyjának, vagy idős asszony ismerősének »kezetcsókolom«-ot, ha megszokta, hogy tiszteletét ezzel is kifejezze? S ha már a köszöntések módjáról van szó, hadd mondjunk el még valamit. Azt is jelzi a tapasztalat, hogy a hivatalos pártköszöntés, a »szabadság«, kevésbé használatos a pártéletben, mint néhány évvel ezelőtt. Sokan vannak, akik – pártrendezvényeken kívül – szívesebben köszönnek »jó napot«-tal vagy »szervusz«-szal, mert a »szabadság«-ot merevnek, formálisnak érzik. *Efféle szokásait alakítsa ki-ki saját ízlésének megfelelően!*”³²

Ahogy az új rítusok elterjesztéséhez a kommunista pártnak időre volt szüksége, úgy a régi népszokások felszámolása sem ment gyorsan. A legnagyobb küzdelmet a párt a vallásossággal vívta, a helyi pártszervezetek szintjén is. Levelében Székely Zoltán miskolci lakos két kérdést tett fel a vallási rítusok elfogadása kapcsán. A propagandista tanfolyamon részt vevő Székely egyfelől kíváncsi volt a szerkesztőség útmutatására, hogy párttag részt vehet-e egyházi temetésen vagy esküvőn, másfelől érdeklődött, hogy szintén párttag részt vehet-e egyházi szertartású temetésen abban az esetben, ha anyósa vagy apósa a végtisztesség ezen formáját választotta még életében. Azért is volt égető e kérdés, mert, ahogy a levélíró megjegyezte, Miskolcon a temetések elenyésző részét tartották egyházi szertartás nélkül.³³ A választ a szerkesztőség a *Pártélet* áprilisi számában közölte: közeli hozzátartozók esetében a pártserűség nem kívánhatja meg a távolmaradást, távoli rokonok esetében azonban más útja is lehetséges a gyász kifejezésének. Egyházi szertartású esküvő esetén a párttag igyekezzen hatni az ifjú párra, hogy boldogságuk „nem a templomban

³¹ MNL OL M-KS 276-100. 2. Rákóczi József levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. augusztus 18.

³² N. N. 1956c: Köszönjön-e kommunista »kezetcsókolom«-mal? *Pártélet* (1.) 9. 102 (kiemelés az eredetiben).

³³ MNL OL M-KS 276-100. 1. Székely Zoltán levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. március 10.

kötött frigytól, »isten áldásától« függ”. Ha pedig politikai okokból vesz részt párttag e szertartások valamelyikén, akkor fejezze ki, hogy „nem az egyházi szertartások kedvéért ment el”, kerülje a keresztvetést és a hajlongást.³⁴ Nem ilyen megengedő a válasz a kiskunhalasi Gál Mihály kérdésére, aki az iránt érdeklődött, hogy a helyi taggyűlésen meg kell-e tűrniük olyan tag(jelölt) viselkedését, aki vallásos nézeteit hirdeti.³⁵ A szerkesztőség határozott nemmel válaszolt, főleg, hogy a levélben említett esetben az 1952 óta tagjelölt nő világnézete semmit sem közeledett a párt ideológiájához. Ám más esetekben türelemre intett a szerkesztőség, hiszen még voltak szép számmal, főleg falun olyan párttagok, akiknek nem ment könnyen vallásos nézeteik levetkőzése. Esetükben a türelmes hozzáállás és a pártszervezet szelíd útmutatása volt a kívánatos eljárás.³⁶

Kétségek azonban nemcsak a konkurens világnézettel, hanem a szocialista fejlődés kérdéseivel kapcsolatban is megfogalmazódtak. Dr. Szinetár Ernő főorvos, a rózsadombi József Attila Kórház vezetője fejléces levelében az iránt érdeklődött áprilisban, hogy az év végi jutalmak meghatározása során ugyanúgy számítsák-e ki egy orvos jutalmát, mint egy takarítóét, vagy ez esetben is arányosítani kell az elvégzett munka felelőssége és szakértelme szerint.³⁷ A szerkesztőség, talán a főorvos megkönnyebbülésére is, lehűtötte az egalitárius kedélyeket, amikor válaszában az arányosított jutalomosztás mellett érvelt.³⁸

Kaszás Tamásnak, az Országos Vízügyi Főigazgatóság munkatársának levelére azonban már nem tudott mindenre kiterjedő választ adni, mivel elutasította azt a sztálini tételt, amely szerint „amilyen mértékben előrehalad a szocializmus építése, olyan mértékben erősödik az ellenség ellenállása”. Gyakorlati kérdésre válaszolva a szerkesztőség kinyilvánította, hogy a „kulákokat” általában véve ezentúl sem engedik vissza a termelőszövetkezetekbe, míg bizonyos tsz-ek dönthetnek „egyes kulákok” felvételéről.³⁹ A levélíró többi kérdését az MDP KV Irodájához továbbították, ott pedig a válaszadók a személyi kultusz elleni harc fokozását irányozták elő a XX. kongresszus iránymutatása alapján, a pártdemokrácia és a kollektív vezetés jegyében.⁴⁰ A „kulákok” kérdése több esetben is felvetődött a folyóirat levelezésében: Doszpot László Kistarcsáról 1956. szeptember végén azt kérdezte róluk, hogy osztálynak tekinthetők-e. A levélíró véleménye szerint igen, mert még nem sikerült teljesen felszámolni őket, míg más vélemények szerint ez már megtörtént, és a „kulákság” egy „osztályréteg, töredék”. A szerkesztőség nyilvános választ ígért a folyóirat oldalain, ami az októberi forradalom miatt azonban elmaradt.

³⁴ N. N. 1956d: Részt vehet-e párttag egyházi temetésen vagy esküvőn? *Pártélet* (1.) 4. 85–86.

³⁵ MNL OL M-KS 276-100. 2. Gál Mihály levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül.

³⁶ N. N. 1956e: Párttagokról, akik még vallásosak. (Válasz az olvasónak.) *Pártélet* (1.) 7. 93–94.

³⁷ MNL OL M-KS 276-100. 1. Dr. Szinetár Ernő levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. április 6.

³⁸ MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Dr. Szinetár Ernőnek, 1956. április 26.

³⁹ MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Kaszás Tamásnak, dátum nélkül.

⁴⁰ MNL OL M-KS 276-100. 1. Az MDP KV Irodájának levele Kaszás Tamásnak, 1956. május 30.

A „kulákok” mellett az értelmiség kategóriája sem volt megfelelően tisztázott a párttagok számára. Nagy Sándor szintén 1956 szeptemberében kérte a szerkesztőséget, hogy az magyarázza meg számára az értelmiség fogalmát. A herendi porcelángyár tervosztályvezetője végzettsége és kulturális érdeklődése miatt önmagát értelmiséginek tartotta, és őszintén remélte, hogy a XX. kongresszus után a munkahelyeken megszűnik az értelmiséggel szembeni bizalmatlanság.⁴¹ A kérdések katalizátora az MDP KV 1956. júliusi határozata volt, amely változást vetített előre a párt értelmiségpolitikájában. A válasz a *Pártélet* szeptemberi számában jelent meg, meghatározva az értelmiségi munkakör betöltésére alkalmas szakképzettség kritériumát.⁴² Dr. Vukán Jenő, a XXI. kerületi rendelőintézet dolgozója októberi levelében egyet nem értését fejezte ki, amennyiben ő nem képzettséghez, hanem valódi szakmai tapasztalathoz köti az értelmiségi kifejezés használatát. Válaszában a *Pártélet* szerkesztősége egyetértett a kiegészítéssel.⁴³

A személyi kultusz elleni harc ígérete áthatotta a pártszervezetek működését. A bírálat joga, amely úgy tűnt, hogy Sztálin halála után valódi létjogosultságot kap, viszont mindvégig képlékeny fogalom maradt. A témában érkezett számos levél közül hármat érdemes idézni, amelyek a bírálat határainak elmosódottságát jelzik. Oláh Sándor, a Vörös Csillag Traktorgyár patronálója februári levelében az iránt érdeklődött, hogy lehetséges-e más pártszervezetet bírálatban részesíteni, vagy a bírálatot mindig az adott pártszervezeten belül kell-e érvényesíteni. Válaszában a szerkesztőség a párt szervezeti szabályzatára hivatkozva a bírálat általános lehetőségére és köteleességére utalt.⁴⁴ Bárányos István, az Oktatásügyi Minisztérium tervosztályának munkatársa 1956 kora őszén arra panaszkodott, hogy a sajtóban megjelent bírálat során nem írják ki vezető elvtársak, például egy miniszterhelyettes teljes nevét: az ugyanis konkretizálná az elkövetett hibákat és a felelősöket, illetve dicséret esetén is lehetne ezt alkalmazni.⁴⁵ A szerkesztőség elviekben egyetértett Bárányos felvetésével.⁴⁶ Végül pedig a már korábban idézett Sebestyén Tivadar júliusi levelében nem másra irányította volna a bírálat lehetőségét, mint a Magyarországgal a kapcsolatait éppen normalizáló Jugoszlávia vezetőjére. Azután, hogy a Jugoszláviának fizetendő adósság részleteiről érdeklődött, Sebestyén felvetette, hogy a Jugoszláv Kommunista Szövetsége leszámolt-e már a személyi kultusszal Josip Broz Tito esetében. Tito, így a levélíró, több tisztséget birtokol, mint a néhai Sztálin, és a kommunista blokkban egyfajta „kultuszhangulat” kezd kialakulni vele kapcsolatban.⁴⁷ Válaszában a szerkesztőség a jugoszláv

⁴¹ MNL OL M-KS 276-100. 2. Nagy Sándor levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. szeptember 5.

⁴² N. N. 1956f: Kit tekintünk értelmiséginek? *Pártélet* (1.) 9. 100–101.

⁴³ MNL OL M-KS 276-100. 2. Dr. Vukán Jenő levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. október 9.

⁴⁴ MNL OL M-KS 276-100. 1. Oláh Sándor levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. február 22.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276-100. 2. Bárányos István levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül.

⁴⁶ MNL OL M-KS 276-100. 2. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Bárányos Istvánnak, 1956. szeptember 18.

⁴⁷ MNL OL M-KS 276-100. 2. Sebestyén Tivadar levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül.

helyzettel kapcsolatos tájékoztatlanságára hivatkozott, és a kérdést leginkább a jugoszláv párt belügyének nyilvánította.⁴⁸

SÉRTŐDÖTTEK ÉS MEGNYOMORÍTOTTAK

„Fájdalmas és pártunkban is elterjedt betegség a sértődöttség. Azért érdemes foglalkozni vele, mert sok derék elvtársunk alkotóerejét bénítja ma is.”⁴⁹ Ezzel a felütéssel kezdődött a már idézett írás *Sértődött elvtársak* címmel Máté György tollából. A cikk kapcsán számtalan olyan megkeresés érkezett a *Pártélet* szerkesztőségébe, amelyekben a sértődöttség okát, a múltban megtörtént méltánytalan párteljárásokat panaszolták el.

A XIII. kerületi S. J.-né az elsők között ragadott tollat, hogy egyből a szerzőnek címezve megossza történetét, előre leszögezve, hogy ő nem tartozik a sértődött elvtársak közé. Jelenlegi munkahelyén a főkönyvelővel keveredett rossz viszonyba, áldozata lett a munkahelyeken jól ismert „fúrás”-nak. Ez egészsége rovására ment, olyannyira, hogy idegösszeroppanást kapott. Majd felépülése után ugyanoda helyezték vissza, mondván, pár hónapja van nyugdíjig. A levélíró azonban kétségbeesett üzenetében jelezte, hogy nem fogja kibírni azt a pár hónapot sem, mert már senki nem áll vele szóba, és érdemleges munkát sem kap. Többször elutasították a helyi pártbizottságtól, nem számítanak rá már „pártvonalon” sem, így utolsó szalmaszálként kapaszkodott a *Pártélet*től remélt megértésbe. Az ehhez hasonló levelekből nemcsak a párttagok aktuális problémáját ismerjük meg, hanem életútjuk fontos fordulópontjait is, legalábbis azokat, amelyeket megosztottak a szerkesztőséggel: ezek többnyire az 1945 előtti illegális tevékenységre, majd a háború utáni pártszervezésben való részvételre utaló önfeltárulkozások. Így tudjuk meg S. J.-néről, hogy már 1938-ban a VI. kerületi szociáldemokrata irodán dolgozott kultúrfelelősként, 1945 óta tagja a Magyar Kommunista Pártnak, és azóta is a pártért dolgozik. Egyetlen fia 1943-ban illegális kommunista tevékenysége miatt lebukott, előbb Sátoraljaújhelyen töltötte büntetését, majd Dachaubá deportálták, ahonnan nem tért vissza.⁵⁰ Válaszlevelében a szerkesztőség helytelenítette az S. J.-nével szemben tanúsított viselkedést, tanácsot azonban csak annyit tudtak neki adni, hogy a pártszervezeténél kérje sérelmeinek tisztázását.⁵¹

Terényi Imre tartalékos századost nem munkahelyi probléma, hanem a korszakban oly jellemző lakáshiány sarkallta levele megírására. A levélíró röviden mesél világháborús előéletéről, átállásáról a szovjet csapatokhoz, és arról, hogy a szovjet fogság alatt „antifasiszta iskolát” végzett, majd Magyarországon

⁴⁸ MNL OL M-KS 276-100. 2. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Sebestyén Tivadarnak, 1956. szeptember 30.

⁴⁹ Máté György 1956: *Sértődött elvtársak. Pártélet* (1.) 3. 33.

⁵⁰ MNL OL M-KS 276-100. 1. S. J.-né levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. április 5.

⁵¹ MNL OL M-KS 276-100. 1 A *Pártélet* szerkesztőségének levele S. J.-nének, 1956. április 26.

nevelőtiszti akadémiára került. 1953-ban betegség miatt leszerelték, új állást kapott Budapesten, így kecskeméti lakását átadta honvédségi kezelésbe. Ám újat nem kapott cserébe, két gyermekével lakás nélkül maradt, harmadik gyermeke születésébe felesége belehalt, így a *Pártélet* szerkesztőségének megértését és fel-lépését kéri, mivel a jelenleg számára kijelölt szükséglakásban nem élhet együtt gyermekeivel.⁵² A szerkesztőség Terényi ügyében a Honvédelmi Minisztériumhoz fordult, ám onnan, hivatkozva a budapesti lakáshiányra, kedvezőtlen válasz érkezett, amit közöltek a levélíróval is.⁵³

Takács József pártbizottsági titkár volt Hajdúszoboszlón, míg le nem váltották. Leváltásához, ezt ő is beismeri levelében, hozzájárult nem megfelelő viselkedése: verekedésekbe és munkatársaival nagyobb ivászatokba keveredett. A levélíró, aki ekkor tsz-elnökként dolgozott, úgy érzi, a helyi tanács tagjai leváltása után is tovább üldözik; a meglévőnél kisebb lakást kívánnak neki és családjának biztosítani. A leváltottak sértődöttségével jegyzi meg: „sok esetben azok okoznak apróbb bosszúságot és adnak okot sértődésre a leváltott kádereknek, akik helyükön maradtak továbbra is mint vezetők”.⁵⁴ A szerkesztőség ezzel egyetért, ahogy azzal is, hogy Takács leváltása jogos volt.⁵⁵

Seregi Béla épületelemgyári művezető és üzemi agitprop titkár szintén a leváltottak oldaláról közelíti meg a problémát. Júniusi levelében azok mellett szólal fel, akiket egy-egy bírálat után leváltottak, de új pozícióikban átnéznek rajtuk, nem becsülik meg őket, így előbb-utóbb lelki törést szenvednek. Velük, így Seregi, fontos és képzett pártmunkásokat veszít a párt. A megoldás a levélíró szerint az lenne, ha az állami vagy pártszervek szentelnének időt a leváltott elvtársak meghallgatására, ami valamiféle „rehabilitációt” jelentene nekik is.⁵⁶

A pártfolyóirat 1956. évi levelezésének legnagyobb részét, különösen az SZKP XX. kongresszusa anyagának megismerése után, az itt említettekhez hasonló problémák tették ki. Mindegyik levélíró a múltban elkövetett vagy/és a jelenben is érzékelhető méltánytalanságot említette, és a párt intézkedését várta. A levelek egy részének témája a pártszervezetekben zajló élet, a párttagok viselkedése, egyesek megbüntetésének a vágya volt. Ez felvetette a bírálat jogosságának és módjának kérdését. Egy névtelen levél például a Salgótarjáni Erőmű üzemi bizottságának elnökét jelentette fel nő emberhez nem illő, erkölcstelen életmódja miatt. Ráadásul a megnevezett férfi telepgondnokként is dolgozott, de nemcsak, hogy eltúrta az állami tulajdon ellopását, hanem sikerrel tussolta el a rendőrségi feljelentéseket is. Mindezek tetejébe pedig sikerrel választtatta be szeretőjét a helyi pártbizottságba.⁵⁷ A *Pártélet* egy héten belül levelet küldött a salgótarjáni

⁵² MNL OL M-KS 276-100. 1. Terényi Imre levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül.

⁵³ MNL OL M-KS 276-100. 1. A Honvédelmi Minisztérium levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. július 11.; uo. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Terényi Imrének, 1956. július 26.

⁵⁴ MNL OL M-KS 276-100. 2. Takács József levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. július 26.

⁵⁵ MNL OL M-KS 276-100. 2. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Takács Józsefnek, 1956. szeptember 8.

⁵⁶ MNL OL M-KS 276-100. 2. Seregi Béla levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. június 19.

⁵⁷ MNL OL M-KS 276-100. 1. Névtelen levél a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. április 13.

városi pártbizottsághoz, hogy vizsgálják ki az ügyet, majd egy hónappal később még egyet, mert nem érkezett válasz. Végül a salgótarjáni pártbizottság taggyűlésen tisztázta a viszonyokat, ahol az üzemi bizottság elnökét felmentették az erkölcstelen kapcsolat vádjá alól, szigorú megrovásban részesítették azonban a főművezetőt, akinek viszont valóban volt, gyakran erőszakos kapcsolata az eredeti levélben megnevezett elvtársnővel.⁵⁸

A *Pártélet* szerkesztősége itt is, mint az esetek többségében nem csak mediátorként járt el, hanem mint felsőbb pártszerv kért magyarázatot a helyi szervezetektől. A legtöbb ilyen eset hátterében az állt, hogy a levélíró más munkakörben kívánt elhelyezkedni, vagy lakásproblémája volt. Mindez nem csak kétkezi munkásokat, hanem nyugdíjasokat és értelmiségieket is érintett. Sokan akadtak ugyanis olyanok, akik ötvenéves koruk felett már nem találtak érdemleges munkát, vagy nem kapták meg a nekik megfelelő beosztást.

A levelekben újra és újra felbukkanó probléma, az ötvenes éveket annyira jellemző lakásínség láthatóan a teljes társadalmat érintette. A téma a már említett példáimban is felmerült, de nem csak a pártvonalon dolgozók, hanem kétkezi munkások, nyugdíjasok és értelmiségiek is szembesültek ezzel a helyzettel. A személyes történetek megmutatják a korabeli magyar társadalom nyomorúságos állapotát, amelyet – az anyagi források hiánya mellett – a párt omnipotenciájából adódó függőség okozott. A sztálini személyi kultusszal való leszámolás és a párt demokratizálásának gyakran hangoztatott intenciói ellenére, az egypártrendszer zsarnoksága és rátelepedése a társadalmi életre fokozta a nyomorgók kiszolgáltatottságát és sértődöttségét. Ezt a tényt kívánta tompítani a *Sértődött elvtársak* körül kibontakozó polémiát lezárni hivatott cikk. Ebben megerősítést nyert, hogy „a »sértődöttség«, az elvtársak tömeges megbántottsága nem véletlen jelenség a mozgalomban, nem egyes elvtársak durvaságából, vagy egyes pártszervek meggondolatlanságából fakadt, – bár ez is hozzájárult –, hanem a párt politikájának hibás vonásaiból a pártélet légkörének általános elridegedéséből”. Ugyanakkor a szerző arra a konklúzióra jutott, hogy „nem a párt volt a sértő fél, hanem a párt egyes tagjai, szervezetei”; ez pedig azt jelentette, hogy nem a pártban rendült meg a bizalom. Sőt, a párt az, amely képes meghallgatni a sértődöttek és kiszolgáltatottak panaszait, így minden egyes levél és hozzászólás csak növeli a bizalmat a pártban.⁵⁹ Ez a bizalom azonban nem mondható teljeskörűnek, főleg nem kölcsönösnek. Még a márciusi cikkekre reagálva Krizsák István, az Egyesült Izzó dolgozója, kézzel írott és meglehetősen zavaros nyelvezetű levelében kérte számon a párt vezetőinek esetleges sértődöttségét vagy számonkérésük hiányát. Szerinte az 1919-es proletárdiktatúra több vezetője nem kapta meg a szocialista államban a kiérdemelt bánásmódot, szemben Rákosi Mátyással, aki kezdetben leninista volt, később Sztálint követte, pedig tudni lehetett, hogy Sztálin már „1926-ban melléfogott”. Mi lesz azokkal a vezetőkkel – folytatja a levélíró –,

⁵⁸ MNL OL M-KS 276-100. 1. Az MDP Salgótarjáni Városi Bizottsága levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. június 1.

⁵⁹ N. N. 1956g: „Sértődött elvtársak”. (Válasz a hozzászólásokra.) *Pártélet* (1.) 9. 95–99.

akiknek parancsát követték a beosztottjaik, de hozzá nem értéssel és rossz döntésekkel kárt okoztak az országnak. Végül azzal a tanáccsal fejezi be a mondanóját, hogy az ellenséges elemektől és a hozzá nem értőktől mindenképpen meg kell szabadítani a párt vezetését.⁶⁰ Nehéz ezekre a kérdésekre válaszolni, főként egy újabb politikai fordulat, Rákosi Mátyás második leváltása után. Válaszában a szerkesztőség azt kérte, hogy Krizsák elvtárs hívja fel őket telefonon, vagy keresse fel a szerkesztőségi irodát, mivel szívesen elbeszélgetnének azokról a kérdésekről személyesen is, amelyek felmerültek a levélben. A Krizsák István levelében megfogalmazott kérdések természetesen nem jelentek meg a *Pártélet* oldalain.⁶¹

„REAKCIÓS”, „NEM NORMÁLIS”

Amint azt a legutóbbi példa is mutatta, akadtak olyan levelek, amelyek már a politikai beszéd megengedett határait súrolták. Ezek a desztalinizációs időszak és a párt belső hatalmi harcainak periódusában a bizonytalanságból fakadtak. Annyi politikai fordulat után a levélírók nehezen tudták eldönteni, hogy melyik az éppen érvényes szabály és rítus, mi a megfelelő beszédformula, ki a valódi bűnös és ki az áldozat, illetve, hogy mi legyen a sorsuk egy új szocializmusban, ahol a párt továbbra is gondoskodni kíván a társadalom tagjairól, és mindezek mellett még ellenőrizni is akarja őket. A pártfolyóirat fontos szerepet töltött be abban, hogy tisztázza ezeket a kérdéseket, tartalmat adjon a sokat hangoztatott „demokratizmusnak” és „szocializmusnak”, és ha kell, megóvja a párt tagjait a tévedésektől és a vizályoktól. Akadt azonban olyan határátlépés, amelyet a szerkesztőség sem kívánt tolerálni, megmutatva a proletárdiktatúra kevésbé gondoskodó, inkább az arroganciára és erőszakra alapozott természetét.

A szerkesztőség 1956 márciusában egy több mint harminc oldalas dolgozatot kapott a nagytétényi Óhegyen élő Magyar Károlytól, aki ekkoriban a törökbálinti állami gazdaság fizikai munkása volt. Az eredeti dolgozat nem maradt fenn a *Pártélet* levelezésében, annak tartalmára a szerzőnek küldött válaszlévléből következtethetünk. Hosszú filozófiai eszmefuttatását Magyar Balogh Elemérnek egy, a *Propagandista* oldalain 1955 nyarán megjelent, a vallás szerepét és természetét firtató írására szánta válaszul. Balogh Elemér az ötvenes évek első felében a materialista alapon álló valláskritika és a politikai antiklerikalizmus egyik, az állampárt által ünnepeelt harcosa volt. Több műve jelent meg a materializmus igazságáról a vallási idealizmussal szemben, és társszerzővel külön kötetet írt a magyar antiklerikális hagyományról. Balogh a Pártfőiskola tanszékvezetőjeként kapta meg a dolgozatot a *Pártélet* szerkesztőségétől, hogy próbáljon néhány kitéételére reagálni. Válaszát a szerkesztőség beépítette a saját szövegébe, a válaszlévelet Kálmán Endre írta alá. A Magyar Károlynak írt március végi válaszlévlél

⁶⁰ MNL OL M-KS 276-100. 2. Krizsák István levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. július 16.

⁶¹ MNL OL M-KS 276-100. 2. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Krizsák Istvánhoz, 1956. augusztus 28.

egy személyeskedésbe és minősítésekbe torkolló vádirat. A szerkesztőség már az elején jelezte, hogy az eszmefuttatás nem ingatta meg a marxizmus–leninizmus és a dialektikus materializmus igazságába vetett hitüket. A Magyar által kifejtett eszméket „zavaros”, „ködös szintetikus szellemiségnek”, „zűrzavarnak” nevezték, és felrótták neki, hogy semmiféle valós ismerete sincs a materializmusról, amelyet kritizálni mer. Ezek azonban nem a legerősebb vádak a levélíróval szemben. A szerkesztőség szerint Magyar „nagyon is kimutatja a foga fehérjét dolgozatának egyes részeiben”, amikor a „népi demokratikus rendszerrel és az ország vezetőivel szembeni mocskolódásaira” kerül sor, és főként, amikor az „osztálytagozódást idealizálja”. Majd csattanós érveléssel zárták levelüket, amikor arra terelődött a szó, hogy nem kívánják pontról pontra cáfolni a hosszú dolgozat állításait:

„Végül pedig azért sem fáradozunk azzal, hogy állításait megcáfoljuk, mert Ön soha sehol semmit sem bizonyít, még csak meg sem kísérel bizonyítani. Mi pedig (bár Önnek ez nem tetszik) materialisták vagyunk, és nem hiszünk semmiféle kinyilatkoztatásnak, akkor sem ha az a Sion-hegyről jön, akkor sem, ha nagytétényi Ó-hegyről.”⁶²

A levél keltezésének napján született egy másik levél is, amelyet a főszerkesztő a XXII. Kerületi Pártbizottságnak címzett. Kálmán Endre ebben azt kéri a helyi pártszervezet tagjaitól, hogy nézzenek utána Magyar Károlynak, akinek a dolgozata „nemcsak vallásos-szektás nézeteket fejez ki, hanem tele van a marxizmus és a népi demokrácia elleni dühös kirohanásokkal”. Magyar személyéről pedig a következőt veti fel: „Nekünk erős a gyanúnk, hogy az illető nem normális, de az is lehet, hogy a maga körében reakciós propagandát fejt ki, esetleg valami szektát is szervez”.⁶³

Pedig Magyar nem szervezett szektát, reakciós propagandát is csak annyiban fejtett ki, hogy nem hagyta elsikkadni a maga igazát. Erről tanúskodik a válaszlevele, amelyet egy héttel a szerkesztőségi kioktatás után küldött a *Pártélet*nek. „A valóban szociális igazságnak azzal a szeretetével, amelyre a Krisztusi szellemiség kötelez, válaszolok az Ön levelének azokra a gyűlölködéseire, amelyre viszont a materializmus negatív szellemisége kötelez” – kezdi négyoldalas, kézzel írott levelét. Igyekszik minden vádpontra kitérni, sok helyütt valóban zavaros nyelvezetű levelében, így azt is elutasítja, hogy a magyar nemzet „számottevő részében szellemtelen ateista és hogy a magyar eszmeiséget a materializmus szellemtelen eszmeisége képviseli”. Levele végén pedig Magyar sem marad el a csattanós válasszal:

„Végül pedig igaz, hogy nekem nem tetszik nemcsak az, hogy Önök materialisták, hanem, hogy gazdasági materialistaként öncélú kapitalisták, politikai

⁶² MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Magyar Károlynak, 1956. március 30.

⁶³ MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele az MDP XXII. Kerületi Pártbizottságának, 1956. március 30.

materialistákként fasiszták és kulturmateralistaként [sic!] ateisták vannak a világon, mert ha mindezek nem volnának: a Krisztusi kulturbékének [sic!] szociális világa uralkodna.”

Majd a szerző így köszön el a materializmus védelmezőitől: „A materializmusok által rabszolgaságban tartott emberi szellem iránti testvéri együttérzéssel és tisztelettel...”⁶⁴

A válaszlevél talán nem a legkövetkezetesebb, és nyelvezetében, érvelési módszereiben sem igazán kimunkált, de az megállapítható belőle, hogy Magyar Károly nem volt örült. Esetében a korban divatos jezsuita teológus és filozófus, Pierre Teilhard de Chardin eszméi jelentek meg, aki a tudományosságot a kereszténységgel szerette volna kibékíteni a vallásos idealizmus segítségével, ahogy a materializmust a kereszténységgel megzabolázó Magyar próbálta tenni ezt a leveleiben. Ugyanakkor a levélíró viselkedésében az állampolgári ellenállás, a hatalommal szembeni „önfejűség” (*Eigen-Sinn*) is tetten érhető, amellyel kihívta maga ellen az uralkodó állampárt arrogáns propagandistáinak haragját. Ez a levelezés mindenesetre jól megmutatja, hogy a párttal való beszédnek, vagyis a *Pártélettel* való levelezésnek szigorú szabályai voltak. Különösen a nyelvi jellegű határok betartására kellett ügyelni, hiszen Magyar Károly „bűne” elsősorban az volt, hogy nem beszélté azt a kommunista nyelvet, amelyet a többi levélíró identitása, integritása és igazsága megerősítése céljából használt. Magyar Károlynak erre nem volt szüksége. A nagytétényi pártbizottság május 22-i levelében tájékoztatta a *Pártéletet* arról, hogy már 1955 folyamán megkeresték az 55 éves, nőtlen Magyar, aki 1945 előtt minisztériumi hivatalnok volt, majd abban az évben kérte a nyugdíjazását. A pártbizottsági jelentésben az szerepel, hogy Magyar, saját elmondása szerint „fiatalkorában nem volt vallásos, csak azóta, amióta tanulmányozza Marx–Engels–Lenin műveit, melyek szerinte »Krisztus tanaiból vannak kivéve«”.⁶⁵

KONKLÚZIÓ: INTEGRÁCIÓ, IDENTITÁS, IGAZSÁG

A párt szervezési és propaganda folyóiratának sokan sokféle, a pártot és a magánéletet egyaránt érintő problémával foglalkozó levelet küldtek. A bennük leírt történetek azért lehetnek fontosak, mert sokat elárulnak a kommunista párt állapotáról, ahogyan az a mindennapi életben megmutatkozott a desztalinizáció intenzívvé váló szakaszában. Magyarországon az 1953 nyara és 1956 ősze közötti időszakban a párt helyzete kérdéssé vált, politikai irányvonala számos fordulatot vett. A levelezést, amely kivételes teljességben maradt fenn az 1956-os évből,

⁶⁴ MNL OL M-KS 276-100. 1. Magyar Károly levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. április 7.

⁶⁵ MNL OL M-KS 276-100. 1. Az MDP XXII. Kerületi Pártbizottságának levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. május 22.

és amelynek egy részét ismertettem, három szempontból vizsgáltam: a levelek szerzőinek és a szerkesztői propagandacélok intencióinak kontextusában.

Ezek az intenciók mindkét oldalról a párt felé mutattak. Egyrészt a párttagok és a hivatalos ideológia integrációját kívánták szolgálni. A levélírói oldalról ezt az integrációs szándékot a megfelelő viselkedésre, a párt normáinak védelmére és ideológiai értékeinek megerősítésére tett kísérletek jelentették. A folyóirat szerkesztői oldaláról ez az „integrációs munka” a felmerülő kérdések kezelése (eljárás más pártszervek és intézmények felé, viszontválasz) és a levélírói felvetéseknek a folyóiratban való (szerkesztett, pártnormáknak megfelelő és a kommunista beszédmód szabályait betartó) elhelyezése és megválaszolása volt.

Másrészt az olvasókkal folytatott levelezés a kommunista identitásnak kívánt tartalmat és formát adni. Milyen az a kommunista párttag, aki mintául szolgálhat a szocialista társadalomban? Ezt a kérdést a korábbi sztálini idők normáiból és kommunista emberképéből kiindulva már nem lehetett problémamentesen megválaszolni. A politikai fordulatokat követően, és főként a XX. kongresszuson elhangzottak értelmében szükség volt a kommunista identitás újra alkotására, s ennek az eszköztárában fontos szerepet játszottak a személyes életet bemutató propagandaírások is. A „személyi kultusz elleni harc” betetőzése a *Pártélet* tizedik számában megjelenő gyászkeretes megemlékezés volt Rajk Lászlóról és társairól, az októberi újratemetés alkalmából.⁶⁶ A késő tavasztól kezdődő időszakban az új politikai irányok és kezdeményezések is feltűntek a folyóirat oldalain. Júniusban Nagy Imre híve, a DISZ Főiskola tanára és a Petőfi Kör titkára, Tánzos Gábor írt a Petőfi Körrel, mint új kezdeményezésről, a fiatal értelmiség vitafórumáról, amely követendő jó példája a demokratizmus működésének.⁶⁷ Ennek ellenére a hónap végén az MDP Központi Vezetősége határozatban ítélte el a Petőfi Körben „lezajlott pártellenes megnyilvánulásokat”. A KV határozata utalt a poznaíni „provokáció”-ra, mintegy a lengyel példán keresztül figyelmeztetve a párttagságot, hogy hova vezethet a túlzott bírálat, a pártellenes fellépés.⁶⁸ A párt desztalinizációs törekvéseinek tematizálása lassan és megtorpanásokkal tarkítva zajlott a *Pártélet* oldalain.

Harmadrészt, a levelezés és a személyes problémák, élettörténetek felhasználása a pártpropagandában egyben kísérletet is tett az igazságigény kielégítésére. Ez a propagandaforma közvetetten jelezte, hogy a kommunista párt igazságos, ám ezt a sztálinizmus hosszú ideig elfedte, és ez olyan gyakorlatokhoz vezetett a párt mindennapi életében, amelyek lehetővé tették a párttagokkal szembeni méltánytalanságok, sőt bűnök elkövetését. Ugyanakkor a szerkesztőségi levelezés nem hagyott kétséget afelől, hogy az igazság egyedüli forrása továbbra is a párt, és ezt a folyóirat oldalain is egyértelműen jelezte. A szerkesztőségi szándék szerint a párt maradt az az igazodási pont, amelyik kijelölte az igazságról való beszéd szabályait és a határait is. Utolsó példám pedig azt mutatta be, hogy azon túl már

⁶⁶ N. N. 1956h: Mártírjaink emléke. *Pártélet* (1.) 10. 3.

⁶⁷ Tánzos Gábor 1956: Egy új kezdeményezés: a DISZ Petőfi Köre. *Pártélet* (1.) 6. 73–75.

⁶⁸ Izsák (főszerk.) 1998a.

értelmezhetetlen a társadalomról és a pártról, a közösségi értékekről és eszmékről való beszéd.

A desztalinizáció és a személyi kultusz elleni harc tehát megkívánta, hogy a pártfolyóirat élő kapcsolatot tartson fenn a párt tagjaival. Ennek értelmében az eladott példányszám még meg is haladta az egy évvel korábbi várakozásokat. Az őszi kimutatás szerint Budapesten a csoportos és egyéni előfizetések, illetve az árusítások száma 37 812, míg vidéken 56 537 volt; országosan ez 94 349 példányt jelentett, és várható volt a további növekedés is.⁶⁹ Az októberi forradalom, az MDP széthullása és a párt kádári újjászervezésének munkálatai azonban még hónapokig akadályozták a tervek megvalósulását.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-53. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Politikai Bizottsága iratai, 1948–1956.

M-KS 276-54. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Titkársága iratai, 1948–1956.

M-KS 276-100. A *Pártélet* szerkesztőségének iratai, 1955–1956.

Izsák Lajos (főszerk.) 1998a: A Központi Vezetőség határozata politikai kérdésekről, a Petőfi Kör vitáiról (1956. június 30.) In: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948-1956*. Napvilág, Budapest, 434–436.

Izsák Lajos (főszerk.) 1998b: A Központi Vezetőség Határozata: Pártegységgel a szocialista demokráciáért (1956. július 18–21.). In: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948-1956*. Napvilág, Budapest, 439–460.

Pártélet, 1956.

Szabad Ifjúság, 1956.

Szabad Nép, 1956.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Cohn, Edward 2018: The Paradox of Party Discipline in the Khrushchev-Era Communist Party. In: Bergien, Rüdiger – Giesecke, Jens (eds): *Communist Parties Revisited. Sociocultural Approaches to Party Rule in the Soviet Bloc, 1956–1991*. Berghahn, New York – Oxford, 23–24. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04kb9.7>.

⁶⁹ MNL OL M-KS 276-100. 2. Kimutatás a *Pártélet* példányszámairól, 1956. augusztus 27.

- Dobson, Miriam 2009a: *Khrushchev's Cold Summer. Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform after Stalin*. Cornell University Press, Ithaca – London.
- Dobson, Miriam 2009b: Letters. In: Dobson, Miriam – Ziemann, Benjamin (eds): *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-century History*. Routledge, London – New York, 57–73. <https://doi.org/10.4324/9780203892213>.
- Farkas Gyöngyi 2016: A nyílt levéltől a névtelen levélig. Egy „vérbeli demokrata” és a kollektivizálás. *Korall* (17.) 64. 46–68.
- Field, Deborah 2007: *Private Life and Communist Morality in Khrushchev's Russia*. Peter Lang, New York.
- Fitzpatrick, Sheila 1996a: Supplicants and Citizens. Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review* (55.) 1. 78–105. <https://doi.org/10.2307/2500979>.
- Fitzpatrick, Sheila 1996b: Signals from Below. Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History* (68.) 4. 831–866. <https://doi.org/10.1086/245396>.
- Fitzpatrick, Sheila 2000: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195050004.001.0001>.
- Fitzpatrick, Sheila 2015: *On Stalin's Team. The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*. Princeton University Press, Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400874217>.
- Gorlizki, Yoram 1995: Party Revivalism and the Death of Stalin. *Slavic Review* (54.) 1. 1–22. <https://doi.org/10.2307/2501117>.
- Grexa Izabella 2023: „Ha én annyit keresnék, mint ön, Gáspár elvtárs, akkor nem ragaszkodnék a második műszak keresetéhez...” Női panaszlevelek a Kádár-korszakból. *Multunk* (68.) 1. 74–104. <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.3>.
- Hellbeck, John 2006: *Revolution on my Mind. Writing a Diary under Stalin*. Harvard University Press, Cambridge, MA – London. <https://doi.org/10.4159/9780674038530>.
- Hooper, Cynthia 2008: What Can and Cannot Be Said. Between the Stalinist Past and New Soviet Future. *The Slavonic and East European Review* (86.) 2. 306–327. <https://doi.org/10.1353/see.2008.0010>.
- Hornsby, Robert 2013: *Protest, Reform and Repression in Khrushchev's Soviet Union*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139380867>.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Budapest.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág, Budapest.
- Jones, Polly 2006: From the Secret Speech to the Burial of Stalin. Real and Ideal Responses to De-Stalinization. In: Jones, Polly (ed.): *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. Routledge, London – New York, 41–63. <https://doi.org/10.4324/9780203536957>.
- Kolář, Pavel 2012: The Party as a New Utopia. Reshaping Communist Identity after Stalinism. *Social History* (37.) 4. 402–424. <https://doi.org/10.1080/03071022.2012.732734>.
- Kolář, Pavel 2016: *Der Poststalinismus. Ideologie und Utopie einer Epoche*. Böhlau, Köln. <https://doi.org/10.7788/9783412506490>.

- Koltai Gábor 2019: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956.* Korall, Budapest.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization.* University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London. <https://doi.org/10.1080/03612759.1995.9949203>.
- Majtényi György 2016: A szegénység gyarmatosítása: szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban. *Korall* (17.) 64. 157–180.
- Rainer M. János 1999: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958.* 1956-os Intézet, Budapest.
- Schattenberg, Susanne 2006: ‘Democracy’ or ‘Despotism’? How the Secret Speech was Translated into Everyday Life. In: Jones, Polly (ed.): *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era.* Routledge, London – New York, 64–79.
- Shlapentokh, Vladimir 1989: *Public and Private Life in the Soviet Union. Changing Values in Post-Stalinist Russia.* Oxford University Press, Oxford.
- Taubman, William 2005: *Khrushchev. The Man and his Era.* Simon & Schuster, London.

Tóth Judit

„A falun teljes erővel dúl az osztályharc, s még nem dőlt el, hogy ki-kit győz le.”*

Az 1949-es választások hatása az agrárpropagandára

Az 1949. május 15-ei országgyűlési választások témája, az előkészületek, illetve a kampány menete,¹ az agitáció mikéntje² és az eredmények értékelése³ meglehetősen jól feldolgozott. Viszonylag kevés szó esik ugyanakkor a szakirodalomban arról, mi jellemezte ebben az időszakban a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) szempontjából legingatagabbnak tartott vidéki társadalom mélyrétegeit, illetve a választás mennyiben és hogyan hatott a párt falusi politikájának alakítására. Az MDP falusi társadalompolitikája nem értelmezhető az ún. lenini hármasszó nélkül: „Támaszkodj a szegényparasztra, szövetkezz a középparaszttal és harcolj a kulák ellen!”⁴ Noha ez a korszak egészére igaz volt, de miként arra Donáth Ferenc címben idézett mondata is utal, fokozott mértékben állt a választásokat megelőző időszakra. A párt ugyanis eltökélten élezte az osztályharcot. Jól lehet tudták, hogy a választási győzelemnek csak a mértéke kérdéses, de főként a vidéki társadalmat érintően akadtak még bizonytalansági tényezők, amit jól érzékeltet egy Pest megyei aktívaértekezleten elhangzott megnyilvánulás is: „nincs még a zsebünkben a választás eredménye”.⁵ Az MDP választások előtti vidékpolitikáját döntően ebből a megközelítésből értelmezhetjük.

Hogyan készült tehát a kommunista párt a vidéki győzelme megszerzésére, milyen intézkedéseket hoztak a vezetői a falusi társadalom egyes rétegeinek megnyerésére? A választási kampány alatt némileg még az osztályharcos politika is lazítottak. Miként realizálódott ez a legfőbb ellenségnek kikiáltott kulákok esetében? És hogyan jelentkezett abban a kommunikációban, amellyel a parasztságot igyekeztek megnyerni maguknak? A tanulmány ezekre a kérdésekre az MDP központi lapjának, a *Szabad Nép*nek az 1949 első félévében megjelent cikkeit elemezve igyekszik választ adni.

* Donáth Ferenc előadása az MDP Politikai Akadémiáján. *Szabad Nép* 1949. február 4. 6.

¹ Feitl 1994, 2000; Izsák 2013.

² Koltai 2012; Huhák 2022.

³ Gyarmati 2015.

⁴ A lenini hármasszó a falu szocialista átalakításával kapcsolatban szinte minden politikusi megnyilvánulásban elhangzott, ennek megfelelően többféle változata is élt a köztudatban.

⁵ MNL PML XXXV.1.a. 1/43. ő. e. Aktívaértekezlet, 1949. április 9.

AZ AGRÁRPOLITIKA FŐBB KÉRDÉSEI 1949 ELSŐ HÓNAPJAIBAN

Az iskolák államosítása, majd a katolikus egyházra mért újabb csapás, Mindszenty József februári elítélése után a párt figyelme egyértelműen a falu, a vidéki társadalom felé irányult. Mivel az ipar államosítása 1948-ra jórészt már lezajlott, a hatalom célkeresztjébe a még jelentős magántulajdonnal rendelkező vidéki gazdait, a kuláknak minősített gazdák kerültek. A „kapitalizmus utolsó maradványainak” is nevezett nagygazdák ellen már 1948 második felében intenzív hadjárat indult gazdasági és társadalmi tekintetben egyaránt.

A gazdasági vonatkozások sorából elsőként kell kiemelni a különféle adóterheket, közülük is a progresszivitáson nyugvó kötelező beszolgáltatást. Ennek jegyében minél nagyobb birtokkal rendelkezett egy gazda, annál nagyobb terhekkel sújtották, így a legnagyobb mértékben a módosabb, a 25 kataszteri holdnál (kh) több földet birtokló paraszti réteget terheltek.⁶ Szintén már 1948 júniusától fizetni kellett a mezőgazdaság-fejlesztési járulékot a 15 kh-at, illetve a 150 aranykorona kataszteri tiszta jövedelmet meghaladó földterületek után.⁷ Ennek a különadónak – amelyet már ekkor is kulákadónak neveztek – a bevezetését Antos István⁸ akkori pénzügyi államtitkár azzal indokolta, hogy mivel a minden egyes gazdára kirótt földadó⁹ egységes adónem, ezért „a mezőgazdasági fejlesztési járulék kivetésével a falu tehetősebb rétegeinek, mindenekelőtt a kulákoknak az adóterheit növelni” kell. Ugyanakkor Antos úgy vélte, ez a többletterhek még mindig nem fejezi ki azt a vagyoni különbséget, amely az egyes paraszti rétegek között fennáll, ezért a még 1948 utolsó napján, december 31-ei keltezéssel kiadott általános jövedelemadó rendelet révén¹⁰ – a progresszivitás jegyében – jellemzően a 25 kh-nál nagyobb birtokkal rendelkezőket további, fokozott mértékű teherrel sújtották. A híradásokban hangsúlyozták, hogy az adó, melynek kirovásánál következetesen figyelembe vették a népi demokrácia osztályszempontjait, „jelentős könnyítést hoz a kisegzisztenciák számára, nagy kedvezményt biztosít a szövetkezeti keretekben gazdálkodók részére, ugyanakkor a kulákok és a városi nagy jövedelmű rétegek terheit – teherviselő képességükhöz mérten – erősen emeli”.¹¹

Az 1949-es év legfontosabb gazdasági célkitűzése a hároméves terv befejezése volt. A kollektív gazdálkodásra való áttérést célzó első erőfeszítések már

⁶ A magyarországi beszolgáltatási rendszerről részletesebben lásd: Szabó–Virágh 1984; Erdmann 1992; Tóth 2011.

⁷ 7090/1948. Korm. sz. r. 1948. június 27.

⁸ Antos István a Pénzügyminisztérium politikai államtitkári posztját 1945. november 23. és 1951. január 27. között töltötte be. Részletes életrajzát lásd: Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Tudástár. Kommunista hatalombirtokosok – 1956. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagjai, 1956–1962. Antos István. <https://neb.hu/asset/phpu8pLFH.pdf> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 25.

⁹ Földadó címén 1945. január 1-től kezdve a kataszteri tisztajövedelem minden aranykoronája után a gazdákat 1 kg búza megfizetésére kötelezték. 4300/1945. ME. sz. r.

¹⁰ 13 400/1948. Korm. sz. r. 1948. december 31.

¹¹ *Szabad Nép* 1949. január 4. 5.

1948 második felében megindultak, a pártvezetés az agrárszektor 1949 elején még deklaráltan kisárutermelőnek minősítette. A kuláknak bélyegzett gazdákkal szemben, főként 1948 második felében hozott korlátozó rendelkezések¹² ellenére a magántulajdon még mindig jelentős maradt a szektorban. A pártvezetés, ekkor ugyan még hangsúlyozva az önkéntességet, falusi politikájának fókuszába egyértelműen a szövetkezeti kérdést állította. Ennek ellenére a Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédét követő fél évben megalakult termelőszövetkezeti csoportok száma csak 500 körül mozgott.¹³ A *Szabad Nép* viszonylag csekély számú, kimondottan a tsz-szervezést középpontba állító cikke a kollektivizálást egyértelműen a mezőgazdasági munkások és újbirtokosok mozgalmaként írja le. A párt szándéka valóban az volt, hogy ezeket a paraszti rétegeket nyerje meg, ám egy 1949 elejéről származó belügyi összefoglaló élesen rávilágít arra, hogy még ők is milyen erőteljesen ellenálltak a közös gazdálkodás gondolatának.¹⁴ Ennek oka a parasztember egyik legősibb, legelemibb tulajdonságában ragadható meg, mégpedig a földtulajdonlás iránti vágyában, és az ahhoz való ragaszkodásban. A választások szempontjából ez tehát azt jelentette, hogy a legfőbb falusi szövetségesnek tartott kisparasztság bizalmának megtartása és szavazatainak megszerzése érdekében a párt viszonylag visszafogott kolhozagitációt folytatott. A közös gazdálkodás helyett olyan kérdéseket, ügyeket állított a középpontba, amelyek a kisparaszti réteg bizalmának megtartását, valamint a középparaszti réteg bizalmának megszerzését segítették elő.

A kisparasztság esetében a hatalom ezt – a passzív kolhozagitáció mellett – főként az állam nyújtotta biztonságot, védelmet, továbbá a gyarapodást kilátásba helyező intézkedésekkel, illetve az újonnan létrejövő párt- és tömegszervezetekben, valamint az állami és gazdasági testületekben juttatott vezető pozíciókkal igyekezett elérni. Ugyanakkor ezekből a lehetőségekből a kuláknak minősítetteket kizárták. A párt által ingadozónak tartott középparasztságnál a bizalom megszerzése nem csupán a választások miatt volt fontos cél, hanem hosszabb távon a falu szocialista átalakításában is megkerülhetetlen volt ez a paraszti réteg, 1949-ben ugyanis a megművelt földterületek valamivel több mint egyharmada, közel 3,4 millió kh a 10–25 kh-as birtoktestekkel rendelkező, mintegy 230 000 fős nagyságot kitevő középparasztság kezén volt.¹⁵

¹² Főbb korlátozó rendelkezések: 8990/1948. Korm. sz. r. a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozása. 1948. augusztus 28.; 9000/1948. Korm. sz. r. a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről. 1948. augusztus 29.; 12 080/1948. Korm. sz. r. a mezőgazdasági traktorok tulajdonjogi igazolásának és igénybevételének szabályozásáról. 1948. december 2.

¹³ A kollektivizálás ütemének felgyorsulása következtében 1951-ben már az 5000-et is meghaladta a termelőszövetkezeti-csoportok (tszcs) száma, hiszen egy településen akár 3-4 tszcs is alakulhatott. Ezt tekintetbe véve, valamint azt, hogy az országnak akkor közel 3000 települése volt, az 500-as szám jelzi a kollektivizálás léptékét, és azt, hogy 1949 elején még a közös gazdálkodásnak leginkább megnyerni kívánt kisparaszti rétegnek is csak a töredékét sikerült beszervezni.

¹⁴ „[...] volt gazdasági cselédek a táblás gazdálkodás ellen foglaltak állást. (I. 9.)”; „A vagyonosodás következtében ezek az úgazdák hallani sem akarnak a szövetkezésről. (I. 14.)” Varga 2019.

¹⁵ Nagy 1999: 43.

A rossz közellátási helyzet miatt nagy jelentőséget tulajdonítottak a földterület nagysága alapján kirótt zsírbeszolgáltatásnak, amelyet március végéig kellett teljesíteni. Éppen ezért igen jelentős kedvezménynek számított, hogy a középparasztág döntő része már február végén mentesült ez alól a kötelezettség alól.¹⁶

Az iméntinél is nagyobb horderejűnek tekinthető az a rendelkezés, amelynek értelmében a 25 kh-at és a 350 aranykorona kataszteri tiszta jövedelmet meg nem haladó birtokok után, visszamenőleges hatállyal, 1949. január 1-től a középparasztágot mentesítették a mezőgazdaság-fejlesztési járulék megfizetése alól.¹⁷ Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy ezt a mintegy hatvanezer gazdát érintő kedvezményt a választási kampány utolsó szakaszára időzítették. Jelentősége ugyanakkor nem csupán a szavazatok várható megszerzése miatt volt kiemelten fontos, hanem azt a politikai célt is szolgálta, hogy a falusi társadalom számára egyértelmű legyen, a hatalom kiket is tart középparasztnak, vagyis a szövetségesének. Mivel a mezőgazdaság-fejlesztési járulékot már a bevezetésétől kezdve „kulákadónak” is nevezték, állandó problémaként merült fel az, hogy emiatt olyan gazdákat is kuláknak minősítettek, akiket a hatalom valójában a maga oldalára kívánt állítani. Arról, hogy a járulék visszamenőleges eltörlésére hozott intézkedéstől a párt milyen eredményt várt, egy középparasztnak tulajdonított, a *Szabad Nép*ben megjelent levél árulkodik: „Meg akarom még írni azt is, hogy különösen azért örülünk a kormány határozatának, mert ezzel megszűnik az, hogy minket könnyen összekeverhessenek a kulákokkal.”¹⁸ Jól érzékelhetően ragadja meg a párt ez irányú politikai törekvését egy vidékre kiküldött központi pártfunkcionárius szájába adott mondat is: „Mert, tagtársak, az a fontos, hogy a középparasztt leszakítása a kulákról megtörténjen.”¹⁹ A szeparációs politika végrehajtásában ugyanakkor állandó óvatosságra is intettek, hiszen mindamellett, hogy a párt a maga oldalára akarta állítani a középparasztokat, a kétely mindig ott volt, hogy éppen általuk nem érvényesül-e esetleg a „kulákbefolyás”.

Mindazok az intézkedések, amelyek a kis- és középparasztág irányába kedvezően hatottak, olyan csavart is tartalmaztak, amely a nagygazdák kirekesztését, lehetőségeik korlátozását jelentette. A kirekesztést mindenekelőtt az érdekvédelmi, valamint a párt- és tömegszervezetekből való kizárással kellett érvényre juttatni.

A Magyar Dolgozók Pártja 1948 júniusi létrejötte után szeptembertől tagfelülvizsgálati kampány kezdődött, amely 1949 novemberéig tartott, egy – kezdetben fél évre tervezett, majd még három hónappal meghosszabbított –, 1948. szeptember 6. és 1949. június 1. közötti időszakra elrendelt tag- és tagjelölt-felvételi zárlat mellett. A tagrevízió egyik legfőbb célja – az egykori szociáldemokraták megrostálása mellett – az volt, hogy eltávolítsák a tagságból mindazokat, akiket

¹⁶ 101 230/1949. K. H. sz. r. 1949. február 20. Lásd még: Rákosi elvtárs javaslatára a középparaszta-
ságot mentesítik a terület utáni zsírbeszolgáltatás teljesítése alól. *Szabad Nép* 1949. február 20. 3.

¹⁷ 4000/1949. Korm. sz. r. 1949. április 29.

¹⁸ *Szabad Nép* 1949. május 3. 6.

¹⁹ *Szabad Nép* 1949. február 2. 6.

osztályidegennek minősítettek.²⁰ A *Szabad Nép A felülvizsgálat napi kérdései* című rovatában – főként 1949 első két hónapjában – rendszeresen beszámolt a kizárásokról, amelyek között sok esetben tűnnek fel a falunak, úgymond megannyi kárt okozó kulákok. Nagyon érdekes ugyanakkor, hogy ezek a rövid cikkek olyan híradásokat is tartalmaznak, amelyek arról szólnak, hogy a felülvizsgáló bizottság által tett, a kulákokat is magukba foglaló kizárási javaslatokat a taggyűlés nem fogadta el, sőt, a kizárásra javasoltakat egyenesen a védelmébe vette. Mindez jól rávilágít a falusi közösségek különbözőségeire és arra, hogy mennyire nem lehet árnyalt megközelítés nélkül bármit is válaszolni arra a gyakran feltett kérdésre, hogy a helyi társadalmak miként viszonyultak a kuláknak bélyegzett gazdákhoz. Továbbá az is látható, hogy a helyi társadalmak számos helyen mennyire távol is álltak a hatalom által hirdetett, élesedő osztályharc áhított szintjétől.

Kovács István²¹ a Központi Vezetőség (KV) 1949. március 5–6-ai ülésén beszámolt a felülvizsgálat eredményeiről, és a vidékről szólva megjegyezte: „nagyjából megtisztítottuk falusi pártszervezeteinket az osztályidegen, kulák elemektől, kedvezőbb helyzetet teremtettünk a falusi pártszervezeti munka megjavítására”.²²

A tagfelvételi zárlatot követően az MDP KV május 31-ei ülésén napirendre tűzte a tagjelöltek felvételének szabályozásáról szóló kérdést, majd az erről szóló határozatban leszögezte: „Kulákokat, kizsákmányolókat tagjelöltnek felvenni nem szabad.”²³ Ehhez érdemes azonban hozzátenni, hogy az alapvetően kisgazdapárti kötődésű nagygazdák nem is igazán kívántak nagy számban belépni a kommunista pártba. A már lezajlott politikai tisztogatások után ez a döntés sokkal inkább a párt vezetésének félelmeiről, a párt szilárd egységének megteremtése felett érzett aggodalmáról szól.

A politikai korlátozásokat tekintve a gazdaelit számára ugyanakkor jóval nagyobb fenyegetést hordozott magában a Magyar Függetlenségi Népfront (MFN) február 1-jei megalakulása, két szempontból is. A szervezet már a nyilatkozatában meglehetősen kemény hangnemben, egyértelműen állást foglalt az ellenségnek minősített társadalmi csoportokkal szemben vívott harc kérdésében:

„Szükséges, hogy közös erővel harcoljunk a kizsákmányoló osztályok és maradványaik reakciós törekvései ellen; semmisítsük meg a nagybirtokos és nagytőkés,

²⁰ Czetz 2012: 196; Koltai 2018: 87–89.

²¹ Kovács István ekkor a Központi Szervezési és Instruktorki Osztályt irányította, valamint a KV Szervező Bizottságának is tagja, helyettes vezetője, majd vezetője volt. Részletes életrajzot lásd: Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Tudástár. Pártvezetők. Kovács István. <https://neb.hu/asset/phpzHXUM8.pdf> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.

²² MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. 5. ő. e. Az MDP KV ülése, 1949. március 5–6.

²³ A témát a KV a 2. napirendi pontként, *A tagfelvétel szabályozása* cím alatt tárgyalta. MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. 7. ő. e. Az MDP KV ülése, 1949. május 31. A jelzett határozat a levéltári iratanyagban nem található, a *Szabad Nép* ugyanakkor közölte. *Szabad Nép* 1949. június 1. 3.

valamint a velük szövetkezett kulák és klerikális reakciót, közös erővel védjük népi demokráciánk nagy vívmányait, népünk békéjét...”²⁴

Az elvi kinyilatkoztatáson túl viszont a falusi társadalmat – és benne a gazdaelitet – közvetlenül érintette, hogy az MFN létrejöttét követően megszűntek a háború után alakult nemzeti bizottságok, és helyükbe a Népfront helyi szervei, a népi bizottságok léptek. Ennek jelentősége döntően abban állt, hogy míg a nemzeti bizottságokban nagyobb számban vettek részt nagygazdák is, addig a népi bizottságok soraiba már csak az MDP vidéki bázisát adó paraszti csoportok tagjai kerülhettek be. Sőt, a népi bizottságok a kulákellenes politikában is szerepet kaptak. A *Szabad Nép* március 10-ei száma ismertet is egy súlyos következményekkel járó, kiskunfélegyházi esetet: „Tarjányi Pál, akinek 148 holdja volt és Udvardi Sándor 65 holdas kulák, nem teljesítették beszolgáltatási kötelezettségüket és földjüket nem művelték. A népi bizottság javaslatára a termelés további biztosítása érdekében birtokaikat elkobozták.”²⁵ A népi bizottságoktól tehát, hasonlóan a helyi párt- és állami szervekhez, elvárták a szabotázsok leleplezésében való aktív közreműködést, vagyis az ellenségnek minősülő kulákokkal szembeni fellépést. Így tehát az ellehetetlenülő politikai pártok után a gazdaelit a helyi irányítás még meglévő szervéből is kiszorult. A kör majd az 1950 októberében lezajló tanácsai választásokkal zárul be teljesen, hiszen a szovjet minta szerint új alapokra helyezett közigazgatásban már nem lehetett helyük a korábban a helyi ügyek irányításában aktívan részt vállaló nagygazdáknak.

Az MDP vidéki tömegbázisának biztosításában a helyi pártszervezetek mellett kiemelt szerepet szántak az egységes falusi tömegszervezetnek, a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségének (DÉFOSZ). Ennek alakuló kongresszusát 1948. december 18-án tartották, ezt követően országszerte 1949 januárjában zajlott le a helyi szervezetek létrehozása.²⁶ A DÉFOSZ-nak azért is tulajdonítottak óriási jelentőséget, mert a falusi osztályharcban nagy szerepet szántak neki. A korábban meglévő tömegszervezetek, az Újonnan Földhözjutottak Országos Szövetsége és a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége ugyanis csupán a kisparaszttság bizonyos csoportjait tömörítették, a két szervezet összeolvadásával létrehozott DÉFOSZ-ba viszont mindenképpen be akarták vonni a középparasztsgot is. A DÉFOSZ-ban tehát a hatalom képviselői a vidék szocialista átalakításának egyik fontos pillérét látták, amely „a földmunkásság, a dolgozó kis- és középbirtokos parasztság hatalmas és megbonthatatlan egységfrontja a falu kizsákmányoló, kulák erőivel szemben”.²⁷ Miközben

²⁴ A Magyar Függetlenségi Népfront nyilatkozata. Balogh (szerk.) 1986: 50–55. Lásd még: *Szabad Nép* 1949. február 1. címlap.

²⁵ *Szabad Nép* 1949. március 10. 2.

²⁶ *Szabad Nép* 1948. december 18. címlap. Lásd még Filmhíradók online. Parasztkongresszus a Parlamentben. 1948. december, <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6989> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 14.

²⁷ *Szabad Nép* 1949. január 4. címlap.

mindent megtettek azért, hogy az új tömegszervezet a középparasztságot is sorraiban tudhassa, addig annak érdekében is mindent elkövettek, hogy a kuláknak minősített gazdákat távol tartsák tőle. A vidéki szervezetek alakuló közgyűlésein állandó éberségre intették a kis- és középparasztságot a hatalom szerint oda befurakodni akaró kulákok miatt. A pártvezetés úgy vélte ugyanis, hogy a megelőző időszak korlátozásai miatt a pozícióit veszítő „kulákság” elszánt küzdelemmel igyekszik védeni magát, és a középparasztokat felhasználva akar a DÉFOSZ helyi vezetőségébe beférkőzni, s onnan építkezve visszaszerezni elvesztett politikai és társadalmi befolyását. A DÉFOSZ-t övező propagandában nagy teret kapott annak hangsúlyozása, hogy a szövetség nem csupán tömegszervezet, hanem a kizsákmányolókkal, a kulákokkal szembeni érdekvédelmi szerv is, amely oltalmat nyújt a vidéki munkavállalóknak.

Noha a pártvezetés a DÉFOSZ-nak is fontos szerepet szánt a szövetkezeti mozgalom fejlesztésében, még inkább így volt ez az 1947. évi szövetkezeti törvénnyel életre hívott Magyar Országos Szövetkezeti Központ (MOSZK) esetében.²⁸ Már 1949 elején megkezdődött a legnagyobb „reakciós fészeknek” tekintett Hangya szövetkezetek²⁹ beolvasztása a földműves-szövetkezetekbe. A MOSZK feladata lett a tisztújító és fúziós közgyűlések lebonyolítása, illetve ennek során a megalakuló „falusi szövetkezeteknek a kulák és egyéb kizsákmányoló elemektől való megtisztítása”.³⁰

A Hangya felszámolása a kuláknak bélyegzett nagygazdák gazdasági mozgásterének további beszűkítéseként értelmezhető. Azt, hogy a hatalom számára mit is jelentett egy újabb „kulákbástya” felszámolása, jól illusztrálják az országban ezredikként Lepsényben megtartott fúziós közgyűlésről szóló híradások. Az eseményről nem csupán az írott sajtó számolt be,³¹ hanem – hangsúlyozva a jelentőségét –, a filmhíradó is megörökítette, igen hatásos beszámoló kíséretében. Miközben a filmkockákon az látható, hogy a szövetkezet épületének faláról éppen leverik a Hangya felirat betűit, majd felteszik az új „Földművesszövetkezet” táblát, a narrátor igazolja az események jogos voltát. Elmondja, hogy egy 140 holdas kulák vezette a csupán már „álszövetkezetnek” nevezhető Hangyát, mely most „helyét átadja a dolgozó parasztok és mintagazdák vezetése alatt álló

²⁸ A Magyar Országos Szövetkezeti Központ nem sokkal a választásokat követően megszűnt, helyébe a szövetkezeti mozgalom összefogását ellátó új szerv, a Szövetkezetek Országos Szövetsége lépett. 4049/1949. Korm. sz. r. 1949. május 22. A vezető személyében változás nem történt, mindkettő élén Dégen Imre állt.

²⁹ A Hangya egy olyan szövetkezeti hálózat volt, amelynek első szervezete 1898-ban gróf Károlyi Sándor kezdeményezésére jött létre. A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet hálózata a 20. század első felében dinamikusan fejlődött, majd 1947-ben államosították, 1949-ben pedig nevében is teljesen megszüntették.

³⁰ *Szabad Nép* 1949. január 16. 2.

³¹ *Szabad Nép* 1949. február 8. 7. A cikkhez fotó is tartozik, amelyen a Hangya betűit verik le a szövetkezet épületének faláról.

földműves-szövetkezetnek”.³² A fúziós gyűlésen Keresztes Mihály³³ tartott beszédet, aki pár nappal később aztán a szövetkezetesítés terén, valamint a Hangya felszámolásában elért eredményekről a *Szabad Nép* február 12-ei számában írt vezércikket. Ebben kiemelte, hogy a „szövetkezetek vezetése a közgyűlések határozatai következtében a dolgozó parasztság kezébe került. A múltból jól ismert Hangya 2000 szövetkezeti vezetője közül több, mint 1300 a falu kizsákmányolói, a nagybirtokos, kulák és egyházi reakció táborából került ki”.³⁴

Március folyamán a már 1947-ben felállított Országos Szövetkezeti Hitelintézet³⁵ (OSZH) felügyelete alatt működő hitelszövetkezetekből is megkezdődött az ún. kuláknak minősített gazdák kirekesztése. Miként a *Szabad Nép* fogalmazott, a „tisztogatás bevezetőjeként” az OSZH Kecskeméten tartott értekezletet, amelyen beszédet mondott Keresztes Mihály. A miniszterhelyettes leszögezte, „ahogy nem engedhetjük meg, hogy a termelőszövetkezeti-csoportokban, a DÉ-FOSZ-ban vagy a földműves-szövetkezetben kulákok legyenek, a hitelszövetkezetekből is – mégpedig nemcsak a vezetőségből, hanem a tagságból is – eltávolítjuk a kulákokat, a kizsákmányoló elemeket”. A lap természetesen olyan, az értekezleten elhangzott hozzászólásokat idézett, amelyek mind a nagygazdák kizárásának jogosságát támasztják alá, így például tipikus az a vád, mely szerint a hitelszövetkezetekbe befurakodott kulákok a kihelyezett hiteleket spekulációs célra használták fel.³⁶

A hatalomnak ugyanakkor a hitelezésről is nagyon határozott, a mezőgazdaság szocialista átalakítását elősegítő elképzelései voltak. Legfőbb célnak a termelőcsoportok, illetve a szövetkezeti mozgalomba bekapcsolódó parasztok támogatását tartották, de a szövetkezeten kívül maradt kisparasztság bizalmát is úgy kívánták megnyerni, hogy részükre termelési, állattenyésztési, továbbá falusi házépítési hiteleket biztosítottak, de adtak kölcsönöket gyümölcsstelepipítésre, talajjavításra és kisképek vásárlására is. Az „osztálypolitikát” tehát a pénzügyi támogatásokban is következetesen érvényre juttatták, és ez nemcsak az egyes társadalmi csoportok számára kihelyezhető hitelekben, hanem a kamatok mértékében is megmutatkozott. Ezzel a hitelezési gyakorlattal pedig azt próbálták elérni, hogy az „előre vigye a szövetkezeti mozgalmat és minél közelebb hozza ahhoz a dolgozó parasztságot”.³⁷

Miközben a kuláknak minősítettekkel szemben egyre-másra hozták a különféle korlátozó intézkedéseket, a párt a hitelek mellett különféle egyéb

³² Filmhíradók online. Lepsény [az ezredik szövetkezeti gyűlés] 1949. február. <https://filmhíradok-online.hu/watch.php?id=7041> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 25.

³³ Keresztes Mihály (Orosháza, 1902. január 15. – Budapest, 1984. november 7.) 1948. január és 1953. augusztus között a földművelésügyi miniszter első helyettese. Életrajza: Történelmi Tár. Névtár. Életrajzok. Keresztes Mihály. https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4626&catid=74:k&Itemid=67 – utolsó letöltés: 2023. szeptember 25.

³⁴ *Szabad Nép* 1949. február 12. címlap.

³⁵ 8600/1947. Korm. sz. r. 1947. június 26.

³⁶ *Szabad Nép* 1949. március 29. 3.

³⁷ *Szabad Nép* 1949. március 29. 3.

kedvezményekkel is igyekezett megnyerni agrárpolitikájának a kisparaszságot. Ilyen volt például a propagandában egyértelműen sikertörténetként bemutatott szerződéses termeltetés. Az ekkorra már jelentősen túlszabályozott agráriumban az állam oly módon is próbálta növelni a termelési kedvet, hogy az egyes növényfajtákon belül meghatározott nagyságú területre előre lehetett szerződni a termesztésre. Erre természetesen külön hitelkeretet és egyéb kedvezményeket is biztosítottak, valamint a felvásárlást is garantálták. A mezőgazdasági művelés alatt álló, mintegy 9 millió kh-ból 1949 tavaszán 800 000 kh-on, tehát kevesebb, mint az összterület 10%-án folyt szerződéses termeltetés. Jelentőségét ugyanakkor azzal is hangsúlyozni akarták, hogy kiemelték: „szerződést csak dolgozó parasztokkal lehet kötni, kulákokkal egyáltalán nem”.³⁸

A kirekesztés és a hátrányos megkülönböztetés hasonlóképp érvényesült az ekkor már működő gépállomások nyújtotta szolgáltatások igénybevétele esetén is. Míg a kisparaszságnak kedvezményeket adtak a gépállomási díjakból, addig a kuláknak minősítettek nem vehették igénybe a gépállomások traktorjait. Ez az eljárás a leginkább azért mondható visszásnak, mert az első gépállomásokat éppen a nagygazdáktól elvett gépekből hozták létre, akik ennek ellenére még azt sem tehették meg, hogy azokkal a traktorokkal dolgoztathassanak pénzért, amelyek néhány hónapja még az ő tulajdonukban voltak.

Noha a munkaverseny-mozgalom elsősorban az ipar területén vált általánossá, azt a mezőgazdaságban is próbálták minél szélesebb körben alkalmazni, a tervteljesítés katalizátoraként. A legnagyobb horderejű versenyek a beszolgáltatás teljesítéséhez kapcsolódtak, de indultak versenyek a szántási vagy vetési tervteljesítése érdekében is.³⁹ Az 1949 tavaszán szervezett, ún. termelési versenyek elsődleges célja a tavaszi munkák elvégzésére irányult, de miként az Erdei Mihály⁴⁰, a DÉFOSZ alelnöke szavaiból is kiderül, sokkal átfogóbb tartalommal töltötték meg azt: „célja mezőgazdasági termelésünk mennyiségi és minőségi javítása. A termelési verseny célja továbbá a dolgozó parasztság mozgósítása a kulákok ellen, a szocialista termelési módra való áttérés elősegítése, a termelő és falusi általános szövetkezetek kifejlesztése.”⁴¹

Miként az a *Szabad Nép* egyik cikkében is olvasható – „a tavaszi terv nem csak a mezőgazdasági termelés, hanem a kulák elleni harc terve is” –, a versenyek messze túlmutattak a termelés növelésén, indításukkal egyben a párt agrár- és társadalompolitikai célkitűzéseinek megvalósítására is mozgósítani akartak.⁴² Mindamellet, hogy a tervteljesítés érdekében a versenyeket elengedhetetlennek tartották, a több és jobb termelésre való ösztönzés, illetve az egyének várható

³⁸ *Szabad Nép* 1949. január 23. 4.

³⁹ A mezőgazdasági versenyekről részletesebben lásd: Tóth 2010.

⁴⁰ Erdei Mihály 1948. december – 1952. január között töltötte be a DÉFOSZ alelnöki tisztségét. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Tudástár. Pártvezetők. Erdei Mihály. <https://neb.hu/asset/phpwM6cPq.pdf> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 27.

⁴¹ *Szabad Nép* 1949. február 16. 2.

⁴² *Szabad Nép* 1949. március 3. címlap.

gyarapodása miatt egyúttal a kapitalizálódás veszélyét is látták bennük. Ezért elsősorban nem az egyéni, hanem a tömegversenyeket szorgalmazták, a kuláknak minősített gazdáknak pedig nem is engedélyezték az azokban való részvételt. Látható tehát, hogy a pártnak a vidéki társadalmat érintő, szinte minden rendelkezésében benne rejtett a lenini elvek mentén a kisparasztság bizalmának megtartására, a középparasztság bizalmának megszerzésére, valamint a kuláknak minősítettek további korlátozására irányuló törekvése.

„KULÁKJELLEM” PROPAGANDASZEMMEL

Mivel az 1948 júniusában⁴³ kivetett mezőgazdaság-fejlesztési járulékot már a bevezetésétől kezdve „kulákadónak” is nevezték, azokat a gazdákat, akiket ezzel az adónemmel sújtottak, szinte automatikusan kuláknak is minősítették. Amint arról szó esett, a járulékot ugyanakkor annak kellett fizetnie, akinek földterülete a 15 kh-at, vagy értékét tekintve a 150 aranykoronát meghaladta. Emiatt a 15–25 kh-as középparasztnak közül is sokakat kulákként kezeltek. A hatalom szempontjából komoly problémát jelentett, hogy így a kollektivizálásnak megnyerni kívánt középparasztságot a helyi hatóságok összemosták az ellenségnek minősített kulákokkal. Meglehetősen ellentmondásos helyzetet idézett elő, hogy valójában egészen 1949 júniusáig nem volt egyértelműen meghatározva, pontosan milyen ismérvek alapján, kik számítanak ténylegesen kuláknak. A Gerő Ernő irányította MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság⁴⁴ által a KV Titkársága számára készített előterjesztés a probléma lényegi elemére rámutatva így fogalmazott:

„Szükségesnek látjuk, hogy a jövőben minden intézkedésünkben és rendeletünkben olyan egységes kulákhatárt húzzunk meg, amely viszonylag legjobban megfelel országosan is a politikai határnak, tehát a tényleges kulákok túlnyomó része kuláknak számít és a tényleges középparasztnak túlnyomó része középparasztnak számít a határ megvonásával.”⁴⁵

Az idézett szövegrészlet alapján látható tehát, hogy a kulák kategória meghatározásában megfigyelhető volt az ún. politikai határ fogalma. Ahhoz, hogy ez pontosan mit, illetve mekkora földterületet takart, fontos támpontot ad Kádár János beszéde, mely a Belügyminisztérium Politikai Kollégiumának 1948. december 13-ai ülésén megtartott eligazításon hangzott el, és amelyben Kádár a „kulákhatárt” a 25

⁴³ 7090/1948. Korm. sz. r. 1948. június 27.

⁴⁴ A bizottság feladata lett a kuláknak bélyegzett gazdákra vonatkozó korlátozó intézkedések, a kollektivizálást és a mezőgazdasági termelést meghatározó rendszabályok kidolgozása, a tagosítási tervek előkészítése, de ez a bizottság felügyelte a Földművelésügyi Minisztériumot is. Varga 2014: 65.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 45. ő. e. Az MDP KV Titkárságának ülése, 1949. május 25.

kh-ban jelölte meg. Hozzátette azonban, hogy meglátása szerint az az értelmezés, mely szerint az ennél nagyobb gazdasággal rendelkező gazda számítana egyértelműen kuláknak, nem pontos. Úgy vélte ugyanis, hogy a kérdés eldöntésében sokkal inkább mérvadó az, hogy ha valaki rendszeresen bér munkát vesz igénybe. Ez alapján a kulák fogalma is rendkívül egyszerű, vagyis a lenini meghatározásokat szem előtt tartva Kádár egyenlőségelet tett a kulák és a bér munkát igénybe vevő, azaz a kizsákmányolónak minősített személyek közé.⁴⁶

A „Ki a kulák?” kérdésében, és ezzel szoros összefüggésben a fent említett politikai határ fogalmának tisztázásában mérőföldkönek tekinthető Rákosi Mátyásnak az MDP KV 1949. március 5–6-i ülésén elmondott beszéde, amelyben hangsúlyozta, hogy „mi kulákoknak általában a 25 holdnál nagyobb birtokkal rendelkezőket tekintjük”.⁴⁷ Noha jogszabály ezt a mértéket ekkor még nem rögzítette, így a 25 kh valóban csak politikai értelemben vett határt jelenthetett, a pártvezér kinyilatkoztatása lényegében mégis megkérdőjelezhetetlen iránymutatásnak számított.

A májusi választásokat megelőző időszakot, pontosabban 1949 első negyedét, az előző évben megkezdett korlátozó politika folytatása mellett a propagandában egyértelműen a „Ki a kulák?” kérdésének társadalmi tudatosítása, a kulákoknak kikiáltottakkal szembeni ellenszenv felkeltése, mélyítése jellemezte. Az év első hónapjaiban a stigmatizálás számos, gyakran igen terjedelmes újságcikkben tematizálódott. Ezek célja annak tudatosítása volt, hogy ki is a kulák, illetve milyen ember ő, és miért számít ellenségnek. A legtöbb ilyen publikáció a pártvezetők beszédeinek írott változata, de ezek mellett egyes politikusoktól származó cikkek, valamint a *Szabad Nép* újságírói közül elsősorban Lőcsei Pál⁴⁸ munkái tekinthetők a kérdéskört illető legfontosabb forrásoknak.

Miként az Kádár fentebb idézett beszédéből is egyértelműen kirajzolódik, a kulák legfőbb ismérvének a tulajdonában lévő földterület mellett azt tekintették, hogy alkalmaz-e bér munkást. Utóbbi esetben nemcsak a kizsákmányolók közé tartozott, hanem általában a cselédnyúzó jelzővel is megbélyegezték. A propaganda fontos eleme volt az a fajta újságcikk, amelyik a cselédek mostoha sorsát mutatta be. Ezzel nemcsak arra nyílt mód, hogy a munkásait embertelen körülmények között dolgoztató kulákok személyéhez megannyi rossz tulajdonságot lehessen kötni,

⁴⁶ Hantó 2010: 51.

⁴⁷ Pártunk feladatai. Beszéd és zárszó az MDP Központi Vezetőségének 1949. március 5–6-i ülésén. Rákosi 1949: 165.

⁴⁸ Lőcsei Pál (1922. január 21. – 2007. május 16.) újságírói pályafutását a *Viharsarok*nál kezdte 1945-ben, majd 1947-től a *Szabad Nép* munkatársa, rovatvezetője lett, de 1954-ben a politikai vezetés bírálata miatt eltávolították a laptól, 1955-ben pedig csatlakozott a Nagy Imre körül kialakult pártellenzékhez. Részletes életrajzot lásd: 1956-os Intézet. Online tartalomszolgáltatás. Magyarország 1953–63. Életrajzok. Lőcsei Pál. <http://www.rev.hu/sulinet56/online/szerviz/kislex/biograf/locsei.htm> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 25. Néhány példa Lőcsei Pál *Szabad Nép*ben megjelent cikkeiből: Ki a kulák? 1949. január 7. 5.; Az elmélet napi kérdései: A párt hármas feladata a falusi osztályharcban. 1949. március 27. 7.; Még egyszer arról: ki a kulák. 1949. április 3. 8.

hanem arra is, hogy a kizsákmányoló nagygazdák viselkedésével szembeállítva bemutathassa, hogyan védi meg a párt a kiszolgáltatott, kizsigerelt cselédeket. Ebből a megközelítésből elmondható, hogy a párt védelmező funkcióját az 1949 januárjában már országos szinten is kiépülő DÉFOSZ közvetítette az agrártársadalom felé, ezért is voltak fontosak a megalakulását beharangozó cikkek.

A kulákokkal szembeni ellenszenv felkeltéséhez az 1949 telére kialakult rossz közellátás témáját is felhasználták. A sajtóban elsősorban a hús- és zsírellátási zavarokat emelték ki, azt hangsúlyozva, hogy – miként február végén Kádár az MDP rendőrségi konferenciáján fogalmazott – „ebben a kulák keze van”.⁴⁹ A hírekben egyre-másra lehetett olvasni, hogy amíg a város és a falu dolgozói nem jutnak megfelelő mennyiségű sertéshúshoz és zsírhoz, addig a kulákoknál mindenhol ugyanaz tapasztalható: „Agyonzsúfolt kamrák, füstölők, teli sonkával, zsíros hordókkal, óriási szalonnatáblákkal.”⁵⁰

A közellátási gondokat főként három, a kulákokhoz köthető okkal magyarázták. Először is a zsírbeszolgáltatás nem teljesítésével, illetve azzal, hogy ha még be is adja a nagygazda az előírt zsírmennyiséget, sok esetben az használhatatlan, mert a híradások szerint krumplit, homokot, vasat vagy téglát tesznek a zsírba. A másik két ok a sertésstenyésztéshez kötődött. A hitelszövetkezetek erre is támogatást adtak, de a vádak szerint a kulákok a kihelyezett hiteleket nem a disznók nevelésére, hanem saját céljaikra használták, elsikkasztották vagy egyéb módon visszaéltek a kapott összegekkel. Pontosabban ezekre hivatkozva vádolták meg és zárták ki őket a hitelszövetkezetekből. A sertéstartáshoz kötődő másik vád pedig az volt, hogy még ha hizlalnak is elég állatot, a hús, illetve a zsír akkor sem kerülhet a munkások, dolgozók asztalára, mert a kulákok azt feketén levágják vagy „elfeketézik”. A hatalom által folytatott bűnbakképzés tehát egyértelműen a közellátás vélt vagy valós problémáinak hangoztatásával volt leginkább tematizálható.⁵¹

A pártvezetés kiemelten kezelte a tavaszi mezőgazdasági munkákat is, hiszen azokhoz kötődően több olyan új politikai cél megvalósítását tűzték ki, amelyeket csak az ellenségnek kikiáltott kulákok tevékenységének korlátozása árán vihettek végbe. Ebből adódóan nem meglepő, hogy Keresztes Mihály miniszterhelyettes a *Szabad Nép* március 20-i számában, a *Fel a tavaszi mezőgazdasági munkára!* című írásában „a falusi osztályharc egyik legfőbb csatateré”-ként jellemezte a termelést, így annak szerves részeként a tavaszi munkálatokat is.⁵² Nem csupán önmagában és konkrétan a tervteljesítésre irányuló talajmunkák miatt tartották azt az egyik legfőbb ütközőterepnek, hanem a munkálatok elvégzésének mikéntje miatt is. Igen fontos volt, hogy milyen keretek között történik a művelés: egyéni vagy társas módon, kötöttek-e az adott vetésterületre a kis-és középparasztok szerződést, illetve verseny formájában zajlik-e a munka? Csupa olyan feltétel, amelynek meglétét a hatalom elvárta legfőbb paraszti szövetségeseitől, és egyben

⁴⁹ *Szabad Nép* 1949. február 27. 2.

⁵⁰ *Szabad Nép* 1949. február 15. 3.

⁵¹ Gyarmati 2012: 18–26.

⁵² *Szabad Nép* 1949. március 20. 3.

csupa olyan terület, ahonnan kizárta a kulákokat. Éppen ezért a fenti agrárpolitikai célkitűzések minden mozzanatába belelátta és láttatni akarta az ellenséget: a tavaszi munkákat szabotáló, a szövetkezetekbe befurakodó és azokat bomlasztó és rémhíreket terjesztő kulákok.

Azok a gazdag parasztságra vonatkozó sztereotípiák tehát, amelyek a Rákosi-korszak egészét végigkísérték, már 1949 első negyedévében is egyértelműen jelen voltak a közbeszédben. Az, hogy ezek közül melyik kapott nagyobb hangsúlyt, azon múlt, hogy éppen milyen aktuális politikai cél került a párt elképzelésének fókuszába, vagy hogy a társadalom mely területein mutatkozott éppen komolyabb probléma. Mindezzel együtt az ellenség, a „bűnbakkulákok” megregulálására már készenlétben állt az a hatalmi arzenál is, amellyel a különféle vétségeknek minősített cselekedeteket megtorolták. Mivel az eddigiekben elemzett időkeret, 1949 első három hónapja nagyobb részben még a téli időszakra esik, ezért ekkor a „feketevágó kulák” alakja került a propagandagépezet középpontjába, és az is figyelemmel kísérhető, hogy milyen módon szankcionálták a közellátás kártevőinek kikiáltott nagygazdákat.

A MEGTORLÁS MEGJELENÍTÉSE A SZABAD NÉPBN

A valójában a túlélési stratégiák részeként felfogható feketevágások⁵³ ellen a hatalom átfogó hadjáratot indított. Az esetek felderítésébe ugyan a közellátási hatóságok mellett az MFN megalakulása után a népi bizottságok is bekapcsolódtak, de a feladat döntően a rendvédelmi szervekre hárult. A rendőrség január második felében 24 órás razziákat tartott,⁵⁴ február közepétől pedig már az államvédelmi szervek is bekapcsolódtak az ellenőrzésbe, és országos razziákat végeztek.⁵⁵ Ezekről, elrettentő céllal számadatokkal illusztrált beszámolókat közölt a *Szabad Nép*. Egy február eleji cikk szerint januárban összesen 390 feketevágót lepleztek le,⁵⁶ ám a hatóságok sorozatos fellépésének következtében a lap később már egyre növekvő számokról tudósított. A közlések szerint februártól kezdve jellemzően hente a 800-at is meghaladták a feketevágások, a február végéig terjedő időszakra vonatkozó, összesített adat alapján pedig 4395 elkövetőt lepleztek le a hatóságok.⁵⁷

A párt központi lapja ugyanakkor nemcsak az esetek számáról, hanem a kiszabott büntetésekről is tudósított. A közellátás veszélyeztetésének vétségével induló eljárások végeredményeként kezdetben az elkövetőket csak párszáz forintos pénzbüntetésekkel szankcionálták. Később azonban a hatóságok úgy vélték viszont, hogy ezek az ítéletek nem bírnak elegendő elrettentő erővel, és csak

⁵³ A sertések vágására a helyi hatóságoktól minden esetben engedélyt kellett kérni. Mindazok, akik ezt elmulasztották, feketevágóknak minősültek.

⁵⁴ *Szabad Nép* 1949. január 23. 3.

⁵⁵ *Szabad Nép* 1949. február 15. 3.

⁵⁶ *Szabad Nép* 1949. február 4. 7.

⁵⁷ *Szabad Nép* 1949. március 9. 5.

elősegítik a feketevágások további terjedését. Fontosnak tartották, hogy olyan ítéletek szülessenek, amelyek a megfelelő súlyú büntetés kiszabása révén eredményesen tartják vissza a gazdákat a feketevágásoktól. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy a feketevágók között nemcsak a kuláknak titulált gazdák, hanem kis- és középparasztok is voltak. Jóval kisebb számban ugyan, de velük szemben is indítottak eljárásokat, ugyanakkor a kuláknak minősítettekhez képest mindig enyhébb büntetést kaptak, hiszen az osztályszempontokat az ítélezésben is érvényre kellett juttatni.⁵⁸ A szigorúbb eljárások érdekében az Igazságügyminisztérium már február elején körrendeletet adott ki.⁵⁹

A *Szabad Népet* lapozva szembesülhetünk ennek a döntésnek a következményeivel, hiszen a perekről szóló cikkeket olvasva a súlyosbodó ítéletek nyomon követhetők az újság hasábjain. Az ítéletkivonatokat egy-egy hosszabb írásban vagy akár önállóan ismertető újságcikkek sokkal inkább szolgálták az emberek megfélemlítését, mint a feketevágókra vonatkozóan nyilvánosságra hozott pusztaszámadatok ismertetése. Ezekben ugyanis rendszerint közölték a vétkesnek minősített gazdák nevét, lakhelyét, továbbá azt is, hogy mekkora földterülettel rendelkeznek. A felsorolt adatok mellett csupán a felrótt bűn tényét és az érte kiszabott büntetés mértékét tüntették fel.⁶⁰ Jó példa erre egy, a lapba március 9-én bekerült eset:

„Osvárt István 118 holdas gyöngyöstarjáni kulákot engedély nélküli sertésvágásért héthónapi börtönre, 2000 forint vagyoni elégtétel megfizetésére, öthónapi politikai és hivatali jogvesztésre, 600 forint mellékbüntetésre és községéből hathónapi kitiltásra ítélte. Elrendelték, hogy az ítéletet dobszó útján közhírré tegyék.”⁶¹

A szigorításokat követően egy március 23-ai cikkben elégedetten állapítják meg a következőket:

„[A]z erélyes hatósági intézkedések nem maradtak hatástalanok: ennek eredménye az, hogy helyenként a zsírbeszolgáltatás teljesítése lényegesen javult, megritkultak a feketevágások. Fontos szerepe van ebben az olyan szigorú ítéleteknek, amelyek például Baján Illés Péterre 10 év, Székesfehérvárott L. Kiss Károlyra másfél év, Budapeszten Rig Pálra két év börtönbüntetést róttak.”⁶²

A választási kampányt néhány nappal megelőzően, március 26-án is katonás rendben sorakoztatta fel egy rövid cikkben a *Szabad Népet* a feketevágókat és büntetéseiket. A lap jellemzően nyolc hónap és egy év közötti börtönbüntetés, valamint döntően 1000 forintos pénzbírság kiszabásáról számol be a Pestvidéki

⁵⁸ Tóth 2011: 124–145.

⁵⁹ *Szabad Népet* 1949. február 9. 7.

⁶⁰ Részletesebben lásd: Tóth 2018.

⁶¹ *Szabad Népet* 1949. március 9. 5.

⁶² *Szabad Népet* 1949. március 23. 5.

Törvényszék által elítélt kulákok kapcsán.⁶³ Nagyon ritkán, de internálási határozatok ismertetése is bekerült a lapba: „A Sopron megyei Osliban Csikós János 100 holdas kulák az 50 kiló dézsmazsírba 9 kiló burgonyát kevert, és ezzel a közellátást súlyosan megkárosította. Internálták.”⁶⁴ Az egyszerű mondatból átütő erővel árad a megfélemlítés szándéka, valamint mutatja a hatalomnak a kulákokkal szemben képviselt, eltökélt politikai álláspontját.

Jól érzékelhető, hogy 1949 első hónapjaiban a sajtó ontotta magából a kulákokkal szembeni politikai megnyilvánulásokat, amelyek egyértelműen az 1948 második felében megkezdett korlátozó politika folytatásáról szóltak. A közvéleményt igyekeztek meggyőzni a párt fellépésének jogosságáról, miként az Donáth Ferenc egyik mondatából is jól kivehető: „a kulák elkeseredetten védi pozícióit és támad is”.⁶⁵

A rideg valóság természetesen sokkal súlyosabb volt a sajtó által festett, a megfélemlítés légkörét megeremtő, illetve azt fenntartó képnél. Egy 1949. március elején kelt állambiztonsági jelentésből egyértelműen kitűnik, hogy már akkor is létezett az a „kulákverő” államvédelmi csoport, amelyik rettegésben tartotta a vidéki Magyarországot. Arra nézve, hogy a hatalom részéről mekkora igény volt erre az alakulatra, kellő bizonyíték Péter Gábornak a különleges csoport munkájával kapcsolatban tett nyilatkozata, mely szerint „a munka igen nehéz, és valószínűleg két ilyen csoportra lesz szükség”.⁶⁶

Még árnyaltabb képet kaphatunk a választás előtti időszakról, ha megnézzük, hogyan tematizálódott ez a kérdés egy megyei pártbizottság szintjén, ennek ugyanis meghatározó szerepe volt abban, hogy a központi rendelkezéseket miként hajtják végre. Pest megyében egy március közepén megtartott megyei pártbizottsági ülésen a falusi osztályharc volt az egyik fontos téma. A nagygazdákat támadó politika meghatározó kérdései nem csupán a sajtóból ismert fordulatok szintjén kerültek szóba, hanem a dermesztő valóságot sokkal inkább tükröző, a mindennapi életben ténylegesen véghez vitt gyakorlati problémákon keresztül is. Az ülés résztvevői többek között arról tárgyaltak, hogy milyen intézkedésekkel lehet és kell „nyugtalanítani a kulákokat”, milyen módszereket alkalmazzanak ellenük rendészeti vonalon. Sebes Imre⁶⁷ megyei első titkár a következőkre utasította a megyei apparátust:

„Ezzel kapcsolatban ki kell hangsúlyozni, hogy sokkal keményebb kezű politikát kell folytatni a kulákok ellen. Itten foglalkozhatnak az elvtársak azzal, hogy nincsen olyan messze az ország bármely területe, hogy az ÁVO [sic!] emberei meg ne

⁶³ *Szabad Nép* 1949. március 26. 4.

⁶⁴ *Szabad Nép* 1949. március 9. 5

⁶⁵ *Szabad Nép* 1949. február 4. 6.

⁶⁶ Müller 2018.

⁶⁷ Sebes Imre 1948. június – 1949. október között volt az MDP Pest Megyei Bizottsága első titkára. Életrajzát lásd: Párt-Állam-Párt. Sebes Imre. https://www.paap.hu/ords/f?p=2013:3:::-NO:3:P3_PERSON_ID:47658 – utolsó letöltés: 2023. szeptember 25.

jelenjenek néhány óra alatt és össze ne szedjék a kulákokat, csak az a fontos, hogy amikor az ÁVO [sic!] kimegy és összeszedi a kulákokat, annak híre menjen az egész megyében.”⁶⁸

A pártvezetés részéről is történtek olyan megnyilvánulások, amelyek elismerték, hogy a kulákok elleni lépések közül ekkoriban már nem is egy „baloldali elhajlásnak” volt minősíthető. Vagyis tisztában voltak vele, hogy sok helyen már-már túlzónak nevezhető intézkedéseket tesznek. Ez persze alapvetően nem a „kuláksággal” szembeni bármiféle sajnálkozásból eredt, hanem sokkal inkább az afeletti aggodalomból, hogy ezzel megingathatják a megnyerni kívánt kis- és középparaszti réteg bizalmát.

A korlátozó politika mértékének hatását jelzik az ekkor már javában zajló földfelajánlások. A kuláknak minősített gazdák közül sokan ugyanis – végső elkeseredettségükben és szembesülve kilátástalan helyzetükkel –, nem láttak más kiutat, mint megszabadulni a létük alapját adó birtoktól. A hatalom nem is tudott minden esetben mit kezdeni ezekkel a földekkel, hiszen a szocialista szektor fejletlensége miatt nem tudták azokat hatékonyan megművelni, ezért is kezdett el megnőni a műveletlenül álló tartalékföldek területe. A hivatalos álláspont mégis az volt: „El kell fogadni a földeket, de addig is dolgoztatni a kulákkal, amíg nincs, aki átvegye.”⁶⁹

1949 márciusára a hatalom a párt- és közigazgatási vonalon, a jogszolgáltatási és rendészeti szervek, valamint természetesen a propaganda terén egyaránt teljes készségben állt ahhoz, hogy az akkorra már legfőbb ellenséggé váló vidéki gazdaelittel is leszámoljon. Átmeneti időre ugyan, de ezt a folyamatot megakasztotta az a titkársági határozat, amelyet nem véletlenül időzítettek éppen a választási kampány kezdetére.

A KAMPÁNY

A május 15-ei országgyűlési választásokra az MDP vezetése egy rövid, alig hat-hetes, ám annál nagyobb tudatossággal felépített kampánnyal készült. Az április elején induló kampány első szakasza húsvétig tartott. Ezt az első, előkészítő részt alapvetően a főbb szervezési munkákra, illetve az agitátorok képzésére szánták. A második szakaszt Rákosinak a budapesti Láng Gépgyárnál tartott nagygyűlésen elmondott beszéde nyitotta, amelyben többek között szólt a kulákgazdák elleni rendszabályok foganatosításáról: „A közellátásban a kulákok meglehetősen sikerrel játszották ki intézkedéseinket, ami sertéshús- és zsírhányra vezetett. Mindjárt hozzátehetem, hogy az ellenrendszabályok folyamatban vannak és ezen a téren

⁶⁸ MNL PML XXXV.1.a. 1/6. ő. e. Az MDP Pest Megyei Pártbizottságának ülése, 1949. március 17.

⁶⁹ MNL PML XXXV.1.a. 1/6. ő. e. MDP Pest Megyei Pártbizottságának ülése, 1949. március 17.

is rendet teremtünk.”⁷⁰ A harmadik szakasz pedig a hatalmas népünnepéllyé növesztett május 1-jével kezdődött, és a választás napjáig tartott, csúcspontja pedig Rákosi május 8-ai, celldömölki beszéde volt.

A kampányt alapvetően három fő kérdés mentén tematizálták: hangsúlyozni kellett a hároméves terv elért eredményeit, beszélni az ötéves terv nyújtotta várható fejlődésről, illetve a béke megővéséről az imperialistának kikiáltott Nyugattal szemben. A szavazatok megszerzése szempontjából a kommunisták számára a parasztság jelentette a legnagyobb bizonytalansági faktort, ezért a megnyerése érdekében óvatossággal kellett megválasztani, hogy mi az, amiről lehet, és mi az, amiről csak érintőlegesen érdemes beszélni. Ez utóbbi témák közé tartozott a szövetkeztetés és a falusi gazdaelittel szembeni politika. Sőt, a parasztság megnyerése érdekében az állampárt vezetése ideiglenesen a kulákkellenes és a szövetkezeti propaganda felfüggesztéséről döntött. A KV Titkársága e tárgyban hozott határozata kimondta:

„[A párt] vidéki szervei [...] sorozatosan különböző hibákat követnek el a kulákokkal kapcsolatos politikánkban, és több esetben egy-egy községben átcúsznak a korlátozás politikájából a kulákok likvidálásának politikájába. Ezek a hibák súlyos zavarokat jelentenek Pártunk falusi munkájában, különösen most a választások előtt...”⁷¹

A vidéki politikában követendő elvekről tehát elég egyértelmű iránymutatást adott az MDP vezetése. Magát a határozatot természetesen a sajtóban nem lehetett nyilvánosságra hozni, de az irányváltást jelző, két egymással összefüggő cikk már április 6-án bekerülhetett a párt központi lapjába. Az egyik – *Rossz harc a jó ügyért* – már címében is jelzi a módosuló tendenciát. Tüzetesebben vizsgálva az írást, megállapítható, hogy tartalmában semmiben nem mond ellent az addig hangoztatott nézeteknek, hiszen a cikk megállapításai szerint a lényeg továbbra is az, hogy fel kell lépni a „basáskodó, uzsoráskodó, kizsákmányoló kulákok” ellen. Új elemként azonban fellép a nyílt, a kis- és középparasztság ellenérzését is kiváltó túlkapások, az ún. „baloldali elhajlások” ellen. A cikk – az ideológiai mázat figyelmen kívül hagyva – ugyanis arról szól, hogy bizonyos nagymágocsi lakosok, akik ráadásul a párt tagjai, a környező tanyákon önkényeskedtek, és két nagygazdát is tetteleg bántalmaztak. A szentencia az ügygel kapcsolatban a következő: „Nem a törvények megsértésével kell harcolni, hanem ellenkezőleg, azzal, hogy a kulákkal vaskézrel megtartatjuk a törvényt.”⁷² A törvényt azonban a Magyar Dolgozók Pártjának vezetése írta, és továbbra sem változtatott rajta semmit sem.

A másik újságcikk már az ügy végkifejletéről számolt be: a Központi Ellenőrző Bizottság közleményeként tudatta az MDP határozatát, amely – a párt amolyan pilátusi kézmosásaként – kizárta soraiból az önkényeskedő nagymágocsiaikat: „Önkényes, a Párt politikájával összeegyeztethetetlen fellépésük alkalmas

⁷⁰ Rákosi 1949: 188–189.

⁷¹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 37. ő. e. Az MDP KV Titkárságának ülése, 1949. április 6.

⁷² *Szabad Nép* 1949. április 6. 3.

arra, hogy a parasztság az MDP falusi politikáját – ilyen felelőtlen egyéni akciók következtében – helytelenül értelmezze.”⁷³

A kampány indításaként április 9-én egy aktívaértekezletet hívtak össze Pest megyében, és ennek keretében Szőnyi Tibor⁷⁴ tartott eligazítást. A KV Titkárság határozatának helyes értelmezését, a pártvezetés elvárását a korábban elkövetett túlkapások tükrében Szőnyi a következőkben próbálta megragadni, illetve azt a megyei apparátus számára érthetővé tenni: „nem csak itt a választásnál, hanem általában, de különösen most vigyázzunk és minden funkcionárius érezze magát felelősnek a maga területén, hogy ilyesmi ott elő ne fordulhasson”.⁷⁵ Szőnyi Tibor a sok esetben nem túl magas intelligenciával rendelkező megyei pártfunkcionáriusok kérdéseire hihetetlen higgadtsággal reagált és következetesen közvetítette a párt politikáját. Ennek ellenére a választásokat követő napon Rajk Lászlóval együtt őt is letartóztatták, majd a perben halálra is ítélték. Különös súlyt ad tehát Szőnyi itt elmondott szavainak az, hogy ez volt a letartóztatása előtti egyik utolsó megnyilvánulása, amely egyértelműen a párt iránti teljes elköteleződéséről tanúskodik.

A titkársági határozat teremtette új helyzet előtt a párt- és a közigazgatási apparátus egyaránt értetlenül állt. Jól érzékelteti ezt a Pest megyei viszonyokat vázoló Sebes Imre megszólalása is, hiszen a férfi szavaiból kiderül, hogy ott is „voltak önkényeskedések, de kirívó eset nem mutatkozott. Most a másik véglet kezd megmutatkozni, lejárnak elvtársaink és nem tesznek semmit a kulák ellen, hogy ne csináljanak hibát. Az ellen a kulák ellen, aki aktívan lép fel, erőlesen kell eljárni vele szemben”.⁷⁶ Még sarkosabban fogalmazott a témában az MDP Pest Megyei Pártbizottságának egyik politikai munkatársa, Gazdag Ervin, aki a helyzetet a következőképp értékelte: „Attól, amitől féltünk, hogy a kulák kérdésben átesünk a ló másik oldalára, bekövetkezett.”⁷⁷ Alig két héttel a titkársági határozat után tehát a kulákok ellen alkalmazott addigi gyakorlat szinte teljesen leállt, és a végrehajtók részéről egyfajta tétova magatartás volt megfigyelhető.

Nem történt ez másként a *Szabad Nép* szerkesztőségében sem. Az elért eredmények súlykolását folytató sikerpropaganda mellett általában az utolsó két hétre időzítették a közhangulatjavító intézkedések bevezetését is, amelyek mindenkit érintően leginkább a bolti kínálat minőségi és mennyiségi mutatóiban nyilvánultak meg. Ennek okán a „kulákságot” ugyan még nevesítették mint a közellátás kártevőjét, de a párt központi lapjának kulákelleses propagandája a titkársági határozatot követően elhallgatott. Ennek talán az a legnyilvánvalóbb jele, hogy

⁷³ *Szabad Nép* 1949. április 6. 3.

⁷⁴ Szőnyi Tibor ekkor a Kádérosztály vezetője, valamint a Szervező Bizottság tagja volt. Részletes életrajzát lásd: Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Tudástár. Pártvezetők. Szőnyi Tibor. <https://neb.hu/asset/phpjrqv35.pdf> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 25.

⁷⁵ MNL PML XXXV. 1.a. 1/43. ő. e. Aktívaértekezlet. 1949. április 9.

⁷⁶ MNL PML XXXV. 1.a. 1/6. ő. e. MDP Pest Megyei Párt-Végrehajtó Bizottságának ülése, 1949. április 19.

⁷⁷ MNL PML XXXV. 1.a. 1/6. ő. e. MDP Pest Megyei Pártbizottságának ülése, 1949. április 26.

az újság oldalairól eltűntek az ítéletkivonatokon alapuló cikkek, bennük a megurcolt nagygazdákról szóló, állandó híradásokkal.

A propaganda ekkor már inkább a középparasztok megnyerésére irányult, és ehhez járultak hozzá azok a már említett rendelkezések (zsírbeszolgáltatás és a mezőgazdaság-fejlesztési járulék eltörlése), amelyek ennek a paraszti rétegnek a terheit igyekeztek enyhíteni.

A *Ludas Matyi* szerkesztősége ennél is komolyabban vette a KV Titkárságának iránymutatását. A propagandagépezet egyik legfontosabb pillére 1949. április 8. és június 17. között nem jelentetett meg kulákellenes karikatúrákat. Viszont komoly erőket mozgatott meg a színházpropaganda, hiszen Major Tamás a korabeli magyar viszonyokra átdolgozott Molière-darabban, *A fősvény*-nyel indult körútra. Ebben ő maga játszotta a magyar Harpagont, a kulák megtestesítőjét, Kárhozó Pétert.⁷⁸ Major Tamás, „az együttes vezetője, a magyarítás kezdeményezője, az előadás rendezője, s egyúttal a játék legfőbb szereplője: Kárhozó Péter, a szőrösszívű kulák” így nyilatkozott a turné jelentőségéről: „Azt szeretnők [sic!], ha a magyar nép minél derűsebben indulna a szavazóurnák felé. Van miért örülnie.”⁷⁹

A választások kedvéért tehát néhány hétre szüneteltetett kulákellenes propaganda az MDP totális győzelmét követően azonban június elején már újult erővel folytatódott tovább: „A kulák kulák marad, ha a Népfrontra szavazott is.”⁸⁰

* * *

Az MDP választásokat megelőző agrárpolitikai intézkedéseit két csoportra oszthatjuk: közvetlenül a kampányra időzített, illetve az első negyedév során meghozott, az addig következetesen vitt politikájából fakadó rendelkezésekre. Az utóbbiak egyértelműen arról árulkodnak, hogy a párt a bevezetőben is említett lenini elvek mentén nagyon tudatosan törekedett a kisparasztság bizalmának megtartására, illetve a középparasztság bizalmának megszerzésére. Ezzel szoros összefüggésben jól látható, hogy az 1949-es év első fele a falusi elitcsere szempontjából, főként annak gazdasági vonatkozásait tekintve meghatározó időszaknak minősíthető. A párt természetesen az alapvetően a falusi tagságát is adó kisparaszti réteget igyekezett helyzetbe hozni, és a hagyományos gazdaelitet kiszorítva, az előbbieket képviselőket ültetni a vidéki gazdasági élet meghatározó pozícióiba, ugyanúgy, ahogyan azt az iparban a gyárak élére állított munkásigazgatókkal tették. Továbbá, a párt iránti bizalom fenntartása érdekében, csupán csalogató kolhozagitációt folytattak, és azt igyekeztek sugallani, hogy a boldogulását szem előtt tartva megvédik a kisparasztságot a még meglévő, de már jelentősen ingatag helyzetbe került nagygazdákkal szemben.

A propagandában folyamatosan hangsúlyozták, hogy mindazok az intézkedések, amelyeket a kisparasztság boldogulása érdekében hoztak, egyúttal a középparasztság javát is szolgálják. A bizalom, illetve a szavazatok megszerzéséhez

⁷⁸ Leposa 2022: 14–24.

⁷⁹ *Szabad Nép* 1949. május 7. 6.

⁸⁰ *Szabad Nép* 1949. június 10. 7.

viszont ennél többre volt szükség a jelentős földbirtokkal rendelkező, olykor a kulákokkal is összerosott gazdák megnyeréséhez. Így az ő esetükben mind az év első hónapjaiban, mind közvetlenül a választást megelőző időszakban főként az adópolitika terén tettek olyan kedvezményeket, amelyek pozitív hatásával nem csupán rövidtávon, a voksok megszerzése, hanem hosszabb távon, a falu szocialista átalakítása érdekében is számoltak.

Az addig folytatott politikával szemben ugyanakkor a legélesebb és látványos fordulatot hozó kampányintézkedésnek egyértelműen a KV Titkárságának április 6-ára, azaz a választási kampány elejére időzített határozata tekinthető. Ez a visszafogott kulákellenes politikára irányuló döntés az előző évtől kezdődően gőzerővel zajló ellenségkereső programot függesztette fel, de csupán alig több mint két hónapra. A kuláksággal szemben kíméletesebbnek tűnő bánásmód azonban nem közvetlenül a nagygazdáknak szólt, hanem sokkal inkább a kis- és középparasztság felé tett intézkedésnek minősíthető. A „baloldali elhajlásnak” is nevezett túlkapasok ugyanis az év elejére már olyan mértékben elharapództak, hogy azt a párt károsnak ítélte a vidékpolitikájára nézve. Ezért is született meg az a döntés, amelynek következtében a kis- és középparasztság körében a „ma ők, holnap mi” érzetét keltő kulákellenes cikkek kikerültek a sajtóból. Ezzel a hirtapolitikát igénylő intézkedéssel a párt- és a közigazgatási apparátus tagjai sem tudtak igazán mit kezdeni, de nagyon nem is kellett hozzá alkalmazkodniuk. Hamar visszatérhettek ugyanis a már bevett, jól kialakult gyakorlathoz, hiszen a kommunista párt június közepétől az osztályszempontok mentén tovább folytatta a falu szocialista átalakítását célzó politikáját, és ez a propaganda terén is megnyilvánult.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276. f. 52. cs. Az MDP Központi Vezetőség iratai, 1948–1949.

M-KS 276. f. 54. cs. Az MDP KV Titkársága iratai, 1948–1949.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (MNL PML)

XXXV.1.a. Az MDP Pest Megyei Bizottsága iratai. Vezető testületi jegyzőkönyvek, 1948–1949.

Balogh Sándor (szerk.) 1986: *Nehéz esztendőkről krónikája*. Gondolat, Budapest.

Rákosi Mátyás 1949: *Építjük a nép országát*. Szikra, Budapest.

Szabad Nép, 1948–1949.

Ludas Matyi, 1949.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Czetz Balázs 2012: Az MDP Fejér megyei története 1948–1953. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* (17.) 1. 189–210.
- Erdmann Gyula 1992: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Tevan, Békéscsaba.
- Feitl István 1994: Az első népfrontválasztás. *Társadalmi Szemle* (49.) 5. 73–85.
- Feitl István 2000: A kettős fordulat éve: 1949. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Napvilág, Budapest, 368–380.
- Gyarmati György 2012: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon. 2000 (24.) 7–8. 12–33.
- Gyarmati György 2015: Népfront-tojásokból reakciós rántotta – à la ÁVH. Egy választás Magyarországon – kétféle eredménnyel – 1949-ben. *Betekintő* (9.) 2. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2015_2_gyarmati.pdf – utolsó letöltés: 2023. szeptember 25.
- Hantó Zsuzsa 2010: Kulákok. Megkülönböztetés, megtörés, megsemmisítés. *Rubicon* (21.) 9. 44–57.
- Huhák Heléna 2022: *Agitátorok*. Jaffa, Budapest.
- Izsák Lajos 2013: Az első népfrontos választás Magyarországon 1949-ben. *Századok* (147.) 1. 63–81.
- Koltai Gábor 2012: Agitátorok a vonaton. Vasúti agitáció a Budapestre munkába járók között, 1949–1953. *Korall* (13.) 50. 161–187.
- Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.
- Leposa Balázs 2022: A nemzetis Harpagon és a népfrontos Kárhozó. Major Tamás: A fősvény, 1948. In: Jákfalvi Magdolna – Kékesi Kun Árpád (szerk.): *Nemzeti színház-történet 1948–1996. Előadásrekonstrukciók*. Arktisz – Theatron Műhely Alapítvány, Budapest, 14–24.
- Müller Rolf 2018: Kulákvérők – államvédelmi erőszak a falvakban, 1949. *Archivnet* (18.) 1–2. <https://www.archivnet.hu/kulakverok-allamvedelmi-eroszak-a-falvakban-1949> – utolsó letöltés: 2023. október 1.
- Nagy József 1999: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953-as években. *Múltunk* (44.) 3. 41–97.
- Szabó Károly – Virágh László 1984: A begyűjtés klasszikus formája Magyarországon (1950–1953). *Medvetánc* (4.) 2–3. 159–179.
- Tóth Judit 2010: Mezőgazdasági versenyek az ’50-es évek első felében Pest megyében. *Agrártörténeti Szemle* (51.) 1–4. 141–166.
- Tóth Judit 2011: *Padlásöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében*. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest.
- Tóth Judit 2018: Kulákelles propaganda a Pest Megyei Népújságban. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány: A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1*. MTA BTK – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 383–409.

- Varga Zsuzsanna 2014: *Modelltranszferek keletről és nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon, 1949–1989.* (Akadémiai doktori értekezés.) Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2019: Rendőrségi pillanatfelvétel a paraszti társadalomról a kollektivizálás előestéjén. *Archívnet* (19.) 5. <https://archivnet.hu/rendorsegi-pillanatfelvétel-a-paraszti-tarsadalomrol-a-kollektivizalas-elostejen> – utolsó letöltés: 2023. október 1.

Somogyi László

Civil internáltak megjelenítése az I. világháborús magyarországi sajtópropagandában

Az I. világháború történetét kutató szakemberek körében aránylag széles körű a konszenzus arról, hogy ez a világméretű konfliktus minden korábbinál brutálisabb hatást gyakorolt a nem harcolók életére. A civilek ekkor váltak igazán aktív szenvedőivé a háborúknak, hiszen őket ebben a konfliktusban érte először ilyen mértékű erőszak.¹ Ez sok más mellett abban is megmutatkozott, hogy a szembenálló felek a hadiállapotban álló országok helyben tartózkodó állampolgárait internálták, internálótáborokba gyűjtötték össze. A háborúzó európai államok 1914 és 1920 között 400 ezer civilt internáltak.²

Az I. világháború totális voltából eredően a küzdelem a közéletet sem hagyta érintetlenül. Minden hadviselő fél komoly hangsúlyt fektetett a propagandára, amelynek eljuttatása az adott ország lakosságához elsősorban a sajtó feladata volt. A sajtó közvéleményformáló, befolyásoló szerepe különösen megnő kiélezett helyzetekben, kritikus időszakokban, amikor a különböző társadalmi-politikai csoportok, irányok képviselői éppen a sajtó felhasználásával juttatják kifejezésre céljaikat, illetve annak révén igyekeznek érvényt szerezni e céloknak. Háború esetén ez még inkább igaz, ez a magyarázata annak, hogy az I. világháború időszakában a sajtó súlya és fontossága jelentősen megnőtt.³

A sajtóban megjelenő propaganda egyik legfontosabb célja az volt, hogy megmutassa: a saját részről vívott háború igazságos, a másik fél háborúja viszont igazságtalan, a saját katonák minden szabályt betartva harcolnak, míg a másik oldalon barbárok állnak.⁴ A háború alatt a szembenálló felek hamar felismerték az ellenség elfogott katonáinak és civil polgárainak propagandaértékét. A hadifoglyok ilyen célú felhasználása mellett egy másik kiváló propagandaalany is megjelent: az internált civil.

A korszak sajtópropagandája kihasználta a technikai fejlődés adta lehetőségeket: az internálótáborokban őrzöttek képi reprezentációja – hasonlóan a hadifoglyokéhoz – viszonylag nagy számban maradt fenn azokban a sajtótermékekben,

¹ Landgraf 2015: 127.

² Stibbe 2014.

³ Mucsi 1984: 192.

⁴ Pollmann 2015: 51.

amelyek fotográfiákat is közöltek, kellemetlen vagy megalázó helyzetekben azonban sohasem ábrázolták ezeket az embereket.⁵

„A sajtószolgálat propagandaszolgálat” – olvasható a főhadparancsnokság 1917-ben kiadott egyik utasításában. Ebből kifolyólag a hírlapok gyorsan a háborús propaganda eszközeivé váltak.⁶ Ugyanakkor a háború alatt működő cenzúra meg is határozta az újságokban megjelenő propagandát, amelyet a sajtó valójában önszántából kezdett el alkalmazni. A magyar sajtótermékek mindettől függetlenül igyekeztek pontosan követni a kormányzat útmutatásait; közölték az MTI-ben, illetve a *Budapesti Tudósító*-ban kiadott kommunikéit; hivatalosan engedélyezett információkat vettek át, és általában véve kerültek azoknak a híreknek a közlését, amelyek „a közönség körében izgalmat vagy félelmet kelthettek”.⁷

E tanulmány célja annak bemutatása, hogy miként jelentek meg a világháború alatt valamilyen okból fogva tartott civilek a sajtópropagandában. Elsősorban arra keresem a választ, hogy ezek az emberek hogyan illeszkedtek a propagandába, az milyen kommunikációs eszköztárat használt velük kapcsolatban, milyen képet festett róluk, illetve a sajtón keresztül milyen hatást próbált gyakorolni az olvasóközönségre azzal, hogy gyakran tendenciózusan mutatta be nemcsak a hazánkban fogva tartott külföldiek, hanem a külföldön internált magyar (és osztrák) állampolgárok sorsát is. Ebből kiindulva – az említetteken túl – fontosnak tartottam megvizsgálni a korabeli sajtó hangvételét abból a szempontból, hogy milyen narratívát használt a külföldön kitelepített magyar, illetve a Magyarországon fogva tartott külföldiek viszonylatában (ilyen például a dehumanizálás kérdése), valamint, hogy miként változott ez a narratíva a háborús események hatására.

A forrásokat tekintve – természetesen a teljesség igénye nélkül – a kutatásba a jelentősebb példányszámú és szélesebb olvasóközönséget maga mögött tudó fővárosi és országosan megjelenő politikai napi- és hetilapokat, illetve képes magazinokat vontam be. Az összesen tizenhat újságból négy (*Az Est*, *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Vasárnapi Újság*) esetében a háború egész időtartama alatt megjelenő számokat vizsgáltam meg.⁸ A legfontosabb szempontnak tehát a példányszámot tartottam, de az is érdekelt, hogy a politikailag eltérő térben mozgó sajtóorgánumok propaganda alkalmazása között volt-e valamilyen különbség.

A vizsgálatot kiegészítettem olyan magyar újságokkal is, amelyek csekélyebb példányszámban jelentek meg ugyan, de a téma szempontjából releváns írásokat

⁵ Vö. Landgraf 2015: 144. Az internáltakról készült fotók alkotóinak nevei sajnos csak elvétve ismertek. A fogvatartottak ábrázolásának tekintetében ugyanakkor – a már említett negatív kölcsönösség miatt – ajánlatos volt olyan képet sugározni, amelyik azt mutatta, hogy jó körülmények között töltik a fogságukat.

⁶ Buzinkay 2016: 315.

⁷ Mucsi 1984: 195.

⁸ A kutatást természetesen alapvetően befolyásolták az online térben (ADT) elérhető sajtóforrások is. Ezek közül igyekeztem azokat kiválasztani, amelyeknek a teljes évfolyamai felkerültek az internetre. A tárgyalt időszak lapjainak példányszámáról: Buzinkay 1993: 98.

tartalmaztak.⁹ Néhány esetben vidéki lapokban megjelent cikkeket is felhasználtam, mert egy-egy esetet tekintve azok jobban rávilágítanak az alkalmazott propaganda természetére. Ezek mellett külföldi – osztrák és francia – lapokban megjelent magyar vonatkozású cikkeket is igyekeztem bevonni a vizsgálódásba. A francia lapok vizsgálatát valójában kísérleti céllal, egyfajta kontrollforrásként szerettem volna alkalmazni, ami azért tűnt logikus lépésnek, mert a magyar sajtó elsősorban a francia táborokban őrzött magyarokról számolt be. Ennek kapcsán arra voltam kíváncsi, vajon a francia sajtóban is megjelenik-e ez a tendencia a Magyarországon őrzött francia állampolgárok esetében.¹⁰ Az eddig elvégzett kutatás során a *Le Matin*-ban találtam értékelhető adatokat. Az újság, a korszak egyik legnagyobb példányszámú napilapja, egy konkrét magyar eset francia vonatkozásaival kapcsolatban szolgált forrásként.

A propaganda szempontjából a magyarországi lapokban elsősorban az itt fogva tartott francia, illetve – kisebb mennyiségben – angol állampolgárok jelentek meg. Az általam megvizsgált sajtótermékekben felülreprezentáltak a franciaellenes megnyilvánulások, aminek talán az lehetett az oka, hogy francia földön igen sok magyar állampolgárt internáltak, és az ottani táborokban uralkodó viszonyokat, bánásmódot gyakran tárgyalták a hazai lapok. A sajtócikkek valóságtartalmának ellenőrzése természetesen ma már gyakorlatilag lehetetlen. Egy részük azonban biztos, hogy valós tényeken alapult, hiszen az állításaik az Országos Levéltárban őrzött, 1914 és 1918 között keletkezett kül- és belügyminisztériumi jelentésekben is visszaköszönek.¹¹ Végül meg kell említeni a mozgókép forrásként való felhasználásának lehetőségét is. Ezzel kapcsolatban egy 1917-ben készült, Magyarországon is játszott, internáltakról szóló, propagandajellegű német filmprodukció rövid bemutatásával és kontextusba helyezésével is vizsgálom a témát.¹²

Az I. világháború alatt alkalmazott propagandával kapcsolatos szakirodalom széles skálát ölel fel. Ebben a civil internáltak nem feltétlenül jelennek meg külön egységként, a témában megjelent munkák nagy része azonban legalább érintőlegesen említést tesz róluk. A munkámban – a szigorúan a teljesség igénye nélkül – bemutatott historiográfia szintén csak egy egészen kis szeletét adja a vizsgált területnek.

⁹ Itt olyan újságokat vontam be a kutatásba, amelyeket a kutatás korábbi szakaszában már vizsgáltam.

¹⁰ Az I. világháború alatt kiadott francia lapok elérhetők az interneten, a Francia Nemzeti Könyvtár által létrehozott *Gallica* nevű oldalon.

¹¹ Ezek jó része 1914 végén és 1915-ben felvett, a franciaországi táborokból elengedett magyar állampolgárokról származó vallomások, beszámolókat tartalmaz.

¹² A kép természetesen nem teljes, hiszen még az I. világháború alatt létrehozott magyarországi táborrendszer feltérképezése is várat magára. Jövőbe mutató feladat például a gyöngyösi és az egri helyi sajtótermékek kutatása, ezek ugyanis az ott működő koncentrációs telepekkel, illetve azoknak a propagandában való megjelenésével kapcsolatban tartalmazhatnak fontos információkat.

A téma kutatásában jelentős előnyre tettek szert az angolszász, azon belül is az angol szerzők.¹³ Fontos megállapításokat tett Zoë Andrea Dennes, aki az 1899–1945 között alkalmazott brit internálási eljárásokról írta doktori disszertációját.¹⁴ Szintén megkerülhetetlen a témában Matthew Stibbe angol történész, akinek 2019-ben megjelent *Civilian Internment during the First World War* című könyve részletesebben foglalkozik a kérdéssel,¹⁵ valamint a Jay Winter által szerkesztett és a Cambridge-i Egyetem által kiadott, az I. világháború hátországi eseménytörténetét feldolgozó munka harmadik kötete is.¹⁶ Viszonylag bővebben foglalkozik a kérdéssel a téma egyik jeles szakértője, Panikos Panayi angol történész a 2019-ben kiadott, az I. világháború alatt Nagy-Britanniában végrehajtott internálásokat feldolgozó munkájában.¹⁷

Hazai viszonylatban az I. világháborús propaganda mint a hátszágkutatás egyik meghatározó eleme, eddig nagyrészt általánosabb formában került tárgyalásra. A kutatásoknak a 2014-ben kezdődő centenárium komoly lendületet adott. A tanulmány elkészítése során értékes segítséget jelentett Olasz Lajos sajtóirányítással és propagandával kapcsolatos, 2019-es írása.¹⁸ Ugyanitt kell említeni Landgraf Ildikó elemzését a *Vasárnapi Ujságnak* az I. világháború alatt kiadott fotóiról, mely munkában a hadifogoly/internált ábrázolás is szóba került.¹⁹ Pollmann Ferenc több tanulmányában foglalkozott a háborús propaganda kérdésével mint az átalakuló hadviselés egyik eszközével.²⁰ Végül meg kell említeni jelen tanulmány szerzőjét, aki specifikusan az I. világháború alatt internáltak propagandában való megjelenését vizsgálta 2023-ban megjelent könyvében.²¹

ÉRTELMEZÉSI KERETEK

A világháború kirobbanásakor – hasonlóan más hadviselő országokhoz – az Osztrák–Magyar Monarchiában is általános sajtócenzúra lépett életbe.²² Ennek részeként a hadifogolytáborokban és a civil internálótáborokban uralkodó, nem mindig megfelelő körülményekről tilos volt tudósítani, kizárólag csak a pozitív fejleményekről engedték tájékoztatni a közvéleményt. Ez a torzított beállítás nemcsak azért volt fontos, hogy ne érhesse – jogos – kritika a hadifogoly- és in-

¹³ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más országok történészei nem foglalkoztak a kérdéssel. Példaként említhető a francia nyelvterületen referencia értékűnek számító Jean-Claude Farcy munkája: Farcy 1995.

¹⁴ Dennes 2012.

¹⁵ Stibbe 2019.

¹⁶ Winter (ed.) 2014.

¹⁷ Panayi 2012.

¹⁸ Olasz 2019.

¹⁹ Landgraf 2015.

²⁰ Lásd például: Pollmann 2015, 2016.

²¹ Somogyi 2023.

²² A főbb hadviselő feleknél bevezetett cenzúrázásról lásd bővebben: Olasz 2019.

ternáltügyek kezelését, hanem azért is, hogy lesújtó ítéletet lehessen mondani az antant fogolytáborokban uralkodó állapotokról.²³

A propaganda célja az volt, hogy erkölcsi értelemben véve az ellenség fölé lehessen kerülni. Ennek jegyében a hivatalos állami propaganda a nemzeti hadviselés része lett. Rendkívül fontossá vált az információk ellenőrzése, ami együtt járt azzal a felismeréssel, hogy a harcolók és a nem harcolók tekintetében a meggyőzés minden elemét össze kell hangolni.²⁴ E gondolatmenetbe illeszkedik az atrocitás-propaganda széles körű alkalmazása is. Miután a szembenálló felek igyekeztek a háború kirobantásának felelősségét az ellenségre hárítani, a következő lépés az volt, hogy az ellenséget kegyetlennek, barbárnak és embertelennek tüntessék fel. Az I. világháborúban minden hadviselő fél alkalmazta az atrocitás-propagandát, és ehhez a nagyrészt még a háborút megelőző időszakban kialakult sztereotípiákat használták fel.

Az atrocitás-propagandának négy fontos célja volt: 1. az ellenséggel szembeni gyűlölet felszítása; 2. a saját hátország meggyőzése arról, hogy igazságos háborúban vesz részt; 3. a semleges országok támogatásának megszerzése; 4. a saját szövetségesek támogatásának fenntartása.²⁵ E propaganda azon a feltevésen alapult, hogy ha a nemzetközi hadijog megsértése a nyilvánosság elé kerül, akkor az befolyásolja a döntéshozók és a hátország értékítéletét. Minél kirívóbb a sérelem, annál alkalmasabb a kívánt hatás kiváltására.

A Magyarország területén internált külföldi állampolgárságú személyekkel kapcsolatban a felsorolt négy pont közül az első kettő a releváns. A háborús propagandagépezet irányítói hamar meglátták a bennük rejlő lehetőséget, amit a kor sajtótermékeiben fellelhető, róluk készült számos újságcikk, riport, fotográfia is bizonyít.

A propagandában, amely 1914 nyarán különösebb központi szervezés nélkül is beindult,²⁶ a hatóságok elsősorban a hazai közvélemény előtt kívánták bizonyítani, hogy az itt őrzött külföldiek életkörülményei jók. Ezzel akartak – különösen a háború első két évében – jogalapot szerezni ahhoz, hogy vádolhassák az ellenséges országok kormányait a külföldi internálótáborokban élő osztrák és magyar állampolgárok helyzete miatt. A sajtóban megjelenő ilyen típusú írások tehát elsősorban a magyar közvéleménynek szóltak.

²³ Olasz 2019: 113.

²⁴ Balázs 2016: 159.

²⁵ Cull, Culbert és Welch fogalmazza meg ezt a tételt a propagandáról szóló ötkötetes enciklopédiájukban: Cull–Culbert–Welch 2003: 24; lásd még: Pollmann 2016: 75.

²⁶ Takács 2017: 30.

AZ INTERNÁLTAKKAL KAPCSOLATOS PROPAGANDA A HÁBORÚ ELEJÉN (1914–1915)

A háború kirobbanásakor a legtöbb hazai sajtóorgánium meghatározó elemét a francia területről menekülő, illetve az ott elfogott magyarok hányattatásainak leírása jelentette. Ezen belül is jelentős helyet foglalt el a lapokban a Franciaországban 1914 augusztusában uralkodó „*panique*” leírása, a franciák agresszív fellépése az ellenségesnek minősített külföldiekkel szemben. Az év vége felé megindultak a repatriálások Franciaországból, a visszatérők pedig bőséges anyagot szolgáltatottak a sajtónak. Ezekben a riportokban elsősorban a táborokban átélt megpróbáltatásokat hangsúlyozták, implicit módon ellenszenvesnek festve le egyúttal a franciákat is.²⁷ A hazatérőkkel készült riportok vagy az általuk írt cikkek a franciák (hétköznapi emberek, csendőrök, katonák, hivatalnokok) ellenségeségét, vagy akár kegyetlenségét domborították ki. Már a háborúnak ebben a kezdeti szakaszában is felbukkant az a jellegzetes propagandaelem, mely szerint a francia civilizáció ugyan magasabb rendűnek tartja magát, ennek ellenére megálázó és kegyetlen módon bánik a fogságba került civilekkel.²⁸

A táborokban uralkodó állapotok és a bánásmód szintén visszatérő elemei voltak a beszámolóknak, és ennek propagandaértékét a magyar sajtó igyekezett is kiaknázni.²⁹ Ebben a két évben különösen sok ilyen jellegű írás jelent meg, amelyeknek

„[...] nem annyira az volt a céljuk, hogy erkölcsi kampányt indítsanak Franciaország ellen, amely különben olyan szívesen dicsekszik magasrendű civilizációjával, mint inkább az, hogy a semleges külföldre való hatásukkal nyomást gyakoroljanak a francia kormányra és a szerencsétlenek számára jobb bánásmódot biztosítsanak.”³⁰

A beszámolók mindegyikébe bekerült egy-egy dehonesztáló megjegyzés vagy cinikus hangvételű jelző, olyan szövegkörnyezetben, amely világossá tette ezek propagandahatását.³¹

²⁷ A lapok becsületére szolgáljon, hogy hitelesen közvetítették a hazaérkezettek beszámolóit, amelyekben pozitív megnyilatkozások is előfordultak a franciákkal kapcsolatban. Ezeket érdekes módon a cenzúra sem távolított el. Például: N. N. 1914a: Megérkezés a francia fogságból. *Az Est* 1914. november 9. 2.

²⁸ Az egyes beszámolók szerint a háború kezdeti időszakában a francia hatóságok nem tudtak megfelelő élelmezést és elhelyezést biztosítani a fogvatartottaknak. Több esetben a helyi adminisztráció vagy a katonai hatóságok kegyetlenkedéseiről, nem megfelelő hozzáállásáról is érkeztek hírek. Bővebben: Somogyi 2016a.

²⁹ Csak néhány példa: N. N. 1914a; dr. Fóthi József Lajos 1915: A franciák várfogságban tartják az internáltakat. *Az Est* 1915. szeptember 19. 6.

³⁰ N. N. 1914b: Hogy bánik Franciaország az internáltakkal? *Pesti Hírlap* 1914. november 6. 5.

³¹ Csak egy példa: „[...] egyesek sírtak is, amikor elbeszelték azt a súlyos kálváriát, amit a »lovagias« francia nemzet járatott velük”. N. N. 1914c: Megérkezés francia fogságból. *Pesti Hírlap* 1914. november 9. 7.

Jól példázza a fent elmondottakat a *Pesti Hírlap*ban 1914 végén megjelent, az ellenség kezébe került hadifoglyokról, sebesültekről és internáltakról moralizáló hangon megírt, de természetesen propagandát is bősséggel tartalmazó írás. A névtelen szerző a háborús etikával való ellentmondásnak tekintette a fegyvertelen külföldi állampolgárokkal szemben alkalmazott fegyveres erőszakot, különösen kiemelve azt, hogy mindez olyan országokban történt, „amelyek magukat első-sorban kultúrállamnak szeretik feltüntetni: Franciaországban és főként Angliában”.³² Az olyan jelző, mint a cikkben többször használt „művelt”, egyértelműen cinikus kontextusba helyezve jelent meg, hiszen a Franciaországgal (és Angliával) kapcsolatos propaganda vezérfonala az volt, hogy ami a humanitást illeti, e két, magát kultúrnemzetnek, a világ vezetőjének tartott állam leszerepelt e téren, és ezt a területükön maradt idegen (nem csak a magyar) állampolgárokkal való bánásmód bizonyítja. Ebben a relációban érdemes megemlíteni a fogva tartás egyik neuralgikus pontját, az élelmezést, amelynek hiányosságait az angliai internáltak esetében a sajtó is igyekezett kihasználni:

„Az angol modor jellemzésére ide kell kapcsolnunk azt a kínos képet is, amit a magyar, osztrák és német polgároknak angol fogsága nyújt, amidőn az internált civil hadifoglyoknak kukacos húst és moslék-levest adnak enni a műveltnak hirdetett Angliában.”³³

A propaganda a civil internáltakkal kapcsolatos bánásmódot olyan kreált, gyakran visszatérő negatív sztereotípiákkal is igyekezett alátámasztani, minthogy:

„Az angolok kalmárszellemét s a franciák kapzsiságát jellemzi, hogy a közéjük került idegen állampolgárok egzisztenciájára még nagyobb gyűlölettel csaptak le, mint a fegyveres ellenségre. Egyenesen rabló tempónak kell deklarálnunk ezt az eljárást; mert ezzel azt az irigységet és tolvaj szándékot is elárulják, amit az idegenek vagyónál szemben táplálnak.”³⁴

A *Pesti Hírlap* névtelen szerzője a francia kultúra olyan, mindenki által ismert (és csodált) vívmányát is vitriolos hangon támadta – egyszersmind gúnyt űzve abból – mint a szakácsművészet:

„A világhírű francia udvariasság dohos cellákba zárta a védtelen nőket és ártatlan gyermekeket, a világhírű francia szakácsművészet pedig három hónapon át nap-nap

³² N. N. 1914d: A hadifoglyok. *Pesti Hírlap* 1914. december 22. 1.

³³ N. N. 1914d. Az igazság kedvéért el kell mondani, hogy a világháború alatt talán a brit internálótáborokban volt a legjobb az élelmezés. Ezt alátámasztják a fennmaradt brit élelmezési listák, tábori étrendek és a táborokat meglátogató amerikai diplomaták jelentései is. Érzékeltetésnek az élelmezésről lásd: Somogyi 2016b.

³⁴ N. N. 1914d.

után egy tál krumplilevest lökött eléjük. Mindig krumplilevest és soha semmi mást, mint krumplilevest.”³⁵

A *Vasárnapi Ujság* szintén ezt a vonalat követte, amikor a francia udvariasság „lelepleződéséről” írt, amely nem más, mint máz, hiszen olyan külföldieket zárt táborokba, akiket „a békés munka, a tanulás vágya, a szimpátia, sőt egyiket-másikat a rajongás vitte oda”.³⁶

PROPAGANDA 1915–1916 FOLYAMÁN

A háború második és harmadik évében folytatódott az internált civilek propagandában való gyakori felhasználása, annak ellenére, hogy egy minisztériumi direktíva nemkívánatosnak minősítette azt, hogy az újságok írjanak a Monarchiában felállított hadifogolytáborok kedvezőtlen egészségügyi viszonyairól, illetve a külföldön internált magyar állampolgárok helyzetéről.³⁷ Erre az időszakra már jellemző lett a „mi jól bánunk az övéikkel” versus „ők rosszul bánnak a mieinkkel” narratíva.

Az agitáció fontos eleme volt az, amikor jól ismert emberek számoltak be a közvéleménynek az internálótáborban eltöltött időszakról. Így készült például több hasábos interjú és alapos beszámoló Héderváry Lehel országgyűlési képviselővel, Rippl-Rónai József festőművésszel vagy Buza Barna politikussal. Az ő szájukból még hitelesebben hangzottak azok az információk, amelyeket a sajtó hétköznapi emberek értesülései alapján közölt elsősorban a Franciaországban és a francia táborokban tapasztaltakról.

A franciák nem csak a magyar internáltakkal való bánásmód miatt kerültek a lapok hasábjaira. Egy 1915 májusában a *Budapesti Hírlap*ban megjelent írásban Pekár Gyula párhuzamot állított a magyar türelem és a franciák – szerinte – fennhéjázó, lenéző magatartása között. Állításait olyan, itt élő franciáktól kapott levelekre alapozta, amelyekben azok a magyarokhoz való viszonyukat taglalták: „biztosítom önt, igazi francia sohse rokonszenvezhetne az ön nemzetével, mert túl nagy a távolság a fennkölt francia szellem s a vad magyar betyárizmus [...] közt”. Pekár, miután kitért arra, hogy az igazi humanitás éppen abban rejlik, hogy a Magyarországon élő franciák ilyen és ehhez hasonló gondolatokat leírhatnak, kifejtette véleményét a franciák világához való hozzáállásáról is: „Vakság, fölületesség, javíthatatlan elfogultság: az ön-tömjéntől mit se látó tájékozatlanság, egyszóval a nagy nemzeti tudatlanság.”³⁸

³⁵ N. N. 1914d.

³⁶ Sz(ö)llőssy Zs(igmond) 1914: Háborús hullámok. Az udvarias francia. *Vasárnapi Ujság* 1914. november 15. 858.

³⁷ Mucsi 1984: 197.

³⁸ Pekár Gyula 1915: Nemzeti tudatlanság. *Budapesti Hírlap* 1915. május 2. 10.

Egy másik narratívát tekintve a hazai sajtó magyar internáltak fogságból küldött leveleit vagy a hazaengedett személyek beszámolóit használta fel azt bizonyítandó, hogy az ellenség milyen rosszul bánik az internált idegen állampolgárokkal.³⁹ Az újságírók nem felejtették el megjegyezni ugyanakkor azt, hogy Magyarországon természetesen teljesen más a helyzet. Mivel viszonylag sok ilyen írás jelent meg – különösen a háború első felében –, a teljesség igénye nélkül, pusztán érzékeltetés gyanánt, érdemes egy pillantást vetni ezekre.

1915-ben a *Pesti Hírlap*ban megjelent terjedelmes levélben egy – állítása szerint – Franciaországban fogva tartott magyar állampolgár sorolta fel az őt ért sérelmeket, és követelt keményebb bánásmódot az itthon őrzött franciákkal szemben.⁴⁰ A *Friss Újság* az egyik 1915. áprilisi számában számolt be a Franciaországban internálótáborokba zárt magyarok hányattatásairól. A terjedelmes cikk néhány hazatérő „élményére” hivatkozva ostromozta az ottani hatóságokat a magyar (és általában a külföldi) internáltakkal szembeni bánásmód miatt. A szerző a propaganda egyik alappilléreinek számító erkölcsi felsőbbrendűséget sem mulasztotta el beleszőni írásába. Kiemelte:

„[Az ország területén fogva tartott] franciáknak, angoloknak, oroszoknak, szerbeknek, satöbbinek emberi jogait, akik itt élnek közöttünk, mi legteljesebben tiszteletben tartjuk. Azok [...] teljes, minden zaklatástól és bántalmazástól mentes szabadságot élvezik [...]. Oh, mennyivel különbek vagyunk, mint ők. Milyen igaz a mi emberségünk és micsoda hazugság az ő műveltségük!”⁴¹

Érdemes kitérni a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges országok diplomatainak egyes hazai táborokban és telepeken tett látogatásainak a sajtóvisshangjára is. Ezeken a látogatásokon a résztvevők kivétel nélkül meglegedettségüket fejezték ki a körülményeket illetően. „A spanyol nagykövet elragadtatással nyilatkozott a magyar hatóságoknak az orosz és szerb alattvalókkal szemben tanúsított humánus bánásmódjáról” – írta többek között *Az Est* 1915 tavaszán annak kapcsán, hogy Castro⁴² bécsi spanyol nagykövet meglátogatta a váci és a ceglédi tábor, valamint az aszódi, gyöngyösi és kecskeméti koncentrációs telepet.⁴³

Egyes sajtóorgánumok értelmezésében a táborokba zárt magyarok egyetlen bűne az volt a francia kormány szemében, hogy a Monarchia Németország szövetségese volt.⁴⁴ Ugyanebben az évben a *Tolnai Világlapjában* jelent meg az első olyan írás, amelyben talán először tűnik fel az a motívum, amelyik az

³⁹ N. N. [F. A.] 1916: A Frigolet apátság foglyai. *Budapesti Hírlap* 1916. november 5. 11–12.

⁴⁰ N. N. 1915a: Magyar panasz Franciaországból. *Pesti Hírlap* 1915. március 20. 12.

⁴¹ N. N. 1915b: Egy lemlbergi fiatal joghallgató... *Friss Újság* 1915. április 9. 1.

⁴² Antonio de Castro y Casaléiz (1856–1918) Spanyolország bécsi nagykövete. Castrót 1914 márciusában akkreditálták Bécsbe, 1916-tól haláláig nagykövetként látta el feladatát.

⁴³ N. N. 1915c: A spanyol nagykövet látogatása az internáltaknál. *Az Est* 1915. április 28. 4.

⁴⁴ N. N. 1915d: Magyar foglyok Franciaországban. *Tolnai Világlapja* 1915. február 18. 16.

internálótáborokba zárt magyar férfiaknak a háború utáni emlékezetpolitikában megjelenő út- és identitáskeresését jellemezte:

„Sokan lehetnek ám közöttük erős férfiak, akiknek rettenetes szenvedés az, hogy e forгатagos időkben tétlenségre vannak kárhoztatva. El vannak vágva a világtól, szinte átalusszák a világraszóló eseményeket, s ha majd elvonul a nagy vihar, akkor tudják meg csak, hogy mi volt hazájuk sorsa.”⁴⁵

A radikális szemléletű *Világ* humanista hangnemet megütve az internálást mint európai jelenséget közelítette meg, és igyekezett kidomborítani annak embertelen voltát, elsősorban arra helyezve a hangsúlyt, hogy a táborokban nem csak férfiak szenvedtek.⁴⁶ A megközelítés egyetlen szépséghibája az volt, hogy lényegében csak a magyarok és a németek kálváriáját említette, figyelmen kívül hagyva a Magyarországon vagy Ausztriában internált több ezer más állampolgárságú civil helyzetét.

A propaganda vezérfonala 1916-ban sem változott: az alaptétel az volt, hogy a hazai közvélemény milyen elfogadó és türelmes a magyar területen élő, de ellenséges országok állampolgáraival szemben. Ez az elfogadás még azt is lehetővé tette, hogy ezek az emberek nyílt színen, például közlekedési eszközön egymás között háborítatlanul beszélgessenek franciául, angolul vagy olaszul. A *Vasárnapi Ujság*-ban megjelent terjedelmes cikkben ezzel kapcsolatban új elemként jelent meg az erkölcsi felülemelkedés narratívája. Eszerint a magyar internáltak messze nem élveznek a magyarországihoz hasonló szabadságot és jó bánásmódot Anglia vagy Franciaország táborában, de „mi sem áll tőlünk távolabb, mint az a gondolat, hogy azoknak az ártatlanoknak a balsorsáért ezeket a bűnteleneket vonjuk felelősségre”.⁴⁷ A sajtó természetesen a negatív esetekről is beszámolt. Ezek általában a magyar hatóságok jóindulatának hangsúlyozásával indultak, majd a konkrét ügy ismertetése után e jóindulattal való visszaélésre helyeződött a hangsúly.⁴⁸ Az *Est* például a brit Reuters hírügynökség Magyarországon fogva tartott angolokkal kapcsolatos, pozitív hangú jelentésére reagált meglehetősen kioktató hangnemben. A lap az erkölcsi főlény hangján és egyértelműen lekezelő tónusban, egyfajta Dávid és Góliát kontextusba helyezve tárta az olvasóközönség elé a pozitív hangú elismerést, amelynek különös jelentőséget adott, hogy az ellenségtől érkezett.⁴⁹

A Magyarországon rendőri felügyelet alá helyezett külföldiekkel kapcsolatban talán az alagi angol zsokék ügye kapta a legnagyobb hírverést. Az eset kitűnő lehetőséget kínált a hivatalos propaganda számára, az ügyről csaknem minden

⁴⁵ N. N. 1915e: Az internáltak. *Tolnai Világlapja* 1915. február 4. 14.

⁴⁶ N. N. 1915f: Az internáltak. *Világ* 1915. január 25. 1–2.

⁴⁷ Szöllősi Zsigmond 1916: A mit mi nem tudunk. *Vasárnapi Ujság* 1916. április 23. 261.

⁴⁸ Például: N. N. 1916a: Akik szidják a magyarokat. *Pesti Hírlap* 1916. szeptember 8. 13.

⁴⁹ „Könnyű dolog kultúráról és humanizmusról beszélni, amint ezt Reuterék [sic!] cselekedni szokták, de sokkal szebb ezeket az elveket gyakorlatban is követni. A nagy Anglia ebben a tekintetben tanulhatna a kis Magyarországtól.” N. N. 1916b: A Reuter [sic!] Budapesttel meg van elégedve. *Az Est* 1916. április 12. 5.

lap beszámolt, mégpedig kaján hangvétellel.⁵⁰ Az előzménye az volt, hogy a világháborút megelőzően az alagi lóversenytelenen több angol zsokét is alkalmaztak, akik az ott tenyésztett versenylovakat lovagolták. A világháború kitörésekor rendőri felügyelet alá helyezték, de szabad mozgásukban nem korlátozták őket. 1916-ban egy háromtagú vöröskeresztes bizottság érkezett Alagra, hogy tájékozzon a rendőri felügyelet alá helyezett körülményeiről. A vizsgálat alanyai azonban éppen nem tartózkodtak a kényszerlakhelyükön, mert – természetesen a magyar hatóságok engedélyével – Bécsbe utaztak egy lóversenyre. A sajtó ezt olyan példaként találta, amely ékes bizonyítéka a magyar hatóságok nagylelkű bánásmódjának.

A francia táborokból érkező beszámolókat továbbra is olvasni lehetett a lapok oldalain: a cikkekben elsősorban a rossz élelmezés és a sokszor kegyetlen bánásmód témája szerepelt.⁵¹ A lovagiasság, a gáláns bánásmód propagandaeszközként való alkalmazása a képviselőházi tudósításokban is megjelent. 1916-ban például, amikor gróf Sigray Antal a Magyarországon internáltakról tartott beszédet, a ki-jelentéseinek egy meg nem nevezett képviselő „Nálunk meghíznak!” bekiabálással adott nyomatékot.⁵²

AZ UTOLSÓ HÁBORÚS ÉVEK (1917–1918)

Románia 1916-os hadba lépését, majd gyors legyőzését követően 1917-ben derült fény az ország meg nem szállt területére hurcolt osztrák és magyar állampolgárok sanyarú sorsára.⁵³ A sajtó beszámolt erről, nem elfelejtkezve annak megemlékezéséről, hogy a „mi hatóságaink azonban emberségesen bántak a román állampolgárokkal és sok kivételt tettek velük”.⁵⁴ Az internáltakkal való (akár rossz, akár jó) bánásmód kihangsúlyozása szemmel láthatóan begyűrűzött a politikába. Ezt jól mutatta Várady Lipót Árpád kalocsai érsek felszólalása a főrendiház egyik ülésén,

⁵⁰ Az eset olyan emlékezetes volt, hogy Jekelfalussy Zoltán, egykori belügyminisztériumi miniszteri tanácsos, aki 1914 és 1918 között az internáltak felügyeletével kapcsolatban országos hatáskörrel rendelkezett, még 1942-ben egy vele készült interjúban is beszélt az esetről. Badocsay Dénes 1942: Beszélgetés Jekelfalussy Zoltánnal. *Nemzeti Újság* 1942. augusztus 30. 7.

⁵¹ Például: N. N. [F. A.] 1916.

⁵² N. N. 1916c: A főrendiház ülése. *Pesti Hírlap* 1916. február 26. 8.

⁵³ Románia katonai vereségét követően a román kormány a cári hadsereg által megszállt területre menekült, és Iaşiba (magyarul Jászvásár) tette át az ország ideiglenes fővárosát. A visszavonuló román hadsereg nagy számban hurcolt magával hadifoglyokat és civil internáltakat. A román kormány lépésének megtorlására, valamint azon értesülések hatására, hogy a román kormány rosszul bánt a kezébe került civilekkel, kezdték el a magyar (és az osztrák) hatóságok internálótáborokba helyezni a 17 és 55 év közötti férfi román állampolgárokat. 5028/1917. (II.16.) B.M. eln. sz. rendelet a 17–55 éves összes romániai alattvaló férfitiszemélyek internálásáról. *Belügyi Közlöny* (22.) 9. 1917. február 21. 268.

⁵⁴ N. N. 1917a: A román alattvalók fogolytáborainkban. *Az Est* 1917. február 5. 4.

amikor az érsek a háború erkölcsi felelősségét, köztük az internáltakkal való rossz bánásmódot az antant államokra hárította.⁵⁵

Bármilyen, az itt őrzött külföldiekkel kapcsolatos esemény került napirendre, a sajtó szinte soha nem feledkezett el azokról a jól ismert kommunikációs panelekről, amelyek a magyar hatóságok emberséges bánásmódját voltak hivatottak közvetíteni a közvélemény felé. 1917-ben egy tehetséges angol gyáros Győrben rendezett bálja miatt cikkezett a *Budapesti Hírlap*. „A győri angol bál valóban értelmetlen és joggal lobbant haragra mindenkit, a ki a háború alatt alaposan megismerhette az angol gőgöt és pökhendiséget” – írta egy névtelen újságíró amiatti felháborodásában, hogy a város több prominens polgára is részt vett a már a háború előtt is a városban élő, a háború alatt pedig helyben internált, meg nem nevezett angol pénzember által rendezett bálon.⁵⁶ A magyar résztvevők nagy száma arra is utalhat, hogy a propaganda ekkor már veszített az erejéből, de sokat nyomhattak a latban a helyi szinten működő perszonális kapcsolatok is.⁵⁷

A háború vége előtt egy évvel a sajtó már némileg enyhébb hangnemben számolt be a francia táborokból hazatérők „kalandjairól”. Egyes cikkek a franciák kimerüléséről, egyre erősebb békevágyáról szóltak, sőt az internált-kép átalakulása is megjelent: a megfáradt franciák már nem az ellenséget látják a hazafelé tartó magyar internáltban, hanem a háború áldozatát, hiszen „testvérek vagyunk mind a szenvedésben”.⁵⁸

1917-ben új kommunikációs elem bukkant fel, ám ezúttal a Magyarországon internált magyar állampolgárokkal kapcsolatban. A *Világ* több alkalommal is cikkezett arról, hogy vajon mennyire volt szükséges a tömeges internálás. A cikkek apropóját az adta, hogy Ausztriában felülvizsgálták a kényszerintézkedés alá vontak eseteit, és az eredmények alapján az osztrák hatóságok a fogva tartott civilek egy része felügyeletének a megszüntetését tervezték.⁵⁹ A lap sürgette az elhurcoltak jogainak figyelembevétele mellett az osztrák példa követését.⁶⁰

⁵⁵ „[...] mi nem gyötörtük az internáltakat, mint az angolok.” N. N. 1917b: A főrendiház ülése. *Budapesti Hírlap* 1917. április 13. 6. Gyakran felemlégette a magyar sajtó az angol táborokban tapasztalt rossz bánásmódot. Ezzel kapcsolatban az eddig elvégzett angol és magyar levéltári kutatások, a témáról szóló angol szakirodalom fontosabb munkáinak tanulmányozása és a semleges országok diplomatái által készített jelentések fényében elmondható, hogy a háború négy éve alatt az angol táborokban őrzött civilekkel való bánásmód messze a legjobb volt Európában. Az internáltak helyzetének különféle relációban való felhasználása a politikában a háború során végig megfigyelhető volt, ennek vizsgálata azonban kimeríti e tanulmány kereteit.

⁵⁶ N. N. 1917c: Angol bál Győrről. *Budapesti Hírlap* 1917. január 25. 12.

⁵⁷ A források több példával is szolgálnak arra, hogy a háború alatt egy-egy településre internált külföldiek és a helyi lakosok között kapcsolat, együttműködés alakult ki.

⁵⁸ N. N. 1917d: A veszni indult Franciaország. *Budapesti Hírlap* 1917. február 19. 5.

⁵⁹ Az intézkedést – amely az egykori fogva tartottak kártalanítását is tervbe vette, és amely a hadsereg prominenseinek erőteljes tiltakozását váltotta ki – IV. Károly egyfajta gesztusnak is szánta az antant felé.

⁶⁰ N. N. 1917e: Liberalizmust az internáltakkal szemben. *Világ* 1917. május 19. 1; Szélgjegyzetek. *Világ* 1917. július 13. 1; Pap Ágoston 1917: Az internáltak. *Világ* 1917. július 20. 10.

A sajtó mellett röviden szólni kell a filmről is, mivel a háború időszakában jelentősen megnőtt az érdeklődés a mozgókép iránt. A mozi nemcsak a szórásközpontozásban kapott szerepet, hanem a híradók és dokumentumfilmek révén a tömegtájékoztatás és a propaganda területén is.⁶¹ A mozgófilm már ekkor is hálász eszköze volt a propagandának, hiszen szuggesztívebb hatást tudott gyakorolni a nézőközönségre, mint a fotók vagy az újsághírek. A téma szempontjából az 1917-es év mondható jelentősnek, ekkor ugyanis új szintre lépett az internáltak vizuális reprezentációja. A sajtó, így a *Pesti Hírlap* is, 1917 tavaszán adott hírt arról, hogy a Magyar–Osztrák Filmipari Vállalat közreműködésével bemutatásra kerül az *Üldözöttek* című német film, amely „a marokkói franciák vandál kegyetlenségeit mutatja be, azokat a kegyetlenségeket, amiket az ott lévő osztrák, magyar és német lakosok ellen elkövettek”.⁶² A Gustav Fock marokkói német konzul jegyzetei alapján forgatott filmet a budapesti Uránia moziban játszották.⁶³ Vetítését eredetileg csak néhány alkalomra tervezték, a nagy érdeklődésre való tekintettel azonban hosszabb ideig a műsoron tartották. A film kiváló lehetőséget nyújtott az ellenség dehumanizálására (erre különösen jó példa a film plakátja), vagyis annak bemutatására, hogy az ellenség minden morális gátlás nélkül, brutális módon bántalmazza a civileket, a nőket és a gyermekeket.⁶⁴ A film felkora-bácsolta a sajtó indulatait, és az újságok ismét elővették a háború első éveiben a franciákkal szemben alkalmazott propagandapaneleket.⁶⁵

1918-ban több olyan írás is felbukkant a lapokban, amelyek a háborús fátsultságra, érzelmi kimerülésre utaltak. A marosvásárhelyi internálótáborról⁶⁶ megjelent riport hangnemét már inkább a háborútól, a hátszországba is beszűremkedő szenvedéstől való megcsömörlés jellemezte. A bánásmódot és a körülményeket illető erkölcsi felsőbbrendűség azonban a *Magyarország* riporterének írásából sem hiányzik:

„Internált táborról beszélni most aktuális. Jönnek internáltjaink keletről, s ha halunk panaszt, s ha látunk Oláhországból visszavergődött emberroncsokat, kiket az

⁶¹ Olasz 2019: 119.

⁶² N. N. 1917f: Az üldözöttek. *Pesti Hírlap* 1917. április 8. 11.

⁶³ A film eredeti német címe *Wir Marokko-Deutschen in der Gewalt der Franzosen* (Mi marokkói-németek a franciák szorításában) volt, a magyar mozikba már az említett címmel került. Fock könyvet is írt a megpróbáltatásairól, azt 1916-ban adták ki Németországban.

⁶⁴ A film plakátjának készítője ismeretlen, de feltehetően a kor egyik ismert német plakátrajzolójához, Ludwig Kainerhez köthető. A kép előterében egy, a foglyok őrzésére rendelt francia katona látható, aki unott arccal, szenvtelenül nézi a háttérben csákánnyal, csillével és ásóval gürcölő, lesoványodott civil fogvatartottakat, akik együttérzést keltenek a szemlélőben. A plakáton olvasható felirat szerint az alkotás 1917. május 4-től került a német mozikba.

⁶⁵ N. N. 1917g: Az üldözöttek. *Budapesti Hírlap* 1917. április 24. 7.

⁶⁶ A marosvásárhelyi tábor internálótáborként való működése még ma is több kérdést felvet. Itt feltehetően erdélyi evakuáltak kerültek nagyobb számban elhelyezésre, de valószínűleg internáltak is bekerülhettek ide. Az azonban tény, hogy a háború utolsó évében a sajtó már tudósított a táborról. Vákár P. Artúr 1918: A marosvásárhelyi internált táborban. *Magyarország* 1918. március 26. 5.

ottani internált táborok tettek élő halottakká s beszélünk olyanokkal, akik Oroszország szívében valahol egy cseh felügyeletre bízott internált táborban éltek és szenvedtek, – akkor jusson eszünkbe a marosvásárhelyi internált tábor, ahol a tisztaságnál csak a szeretet nagyobb...”⁶⁷

Új fejezetet jelentett az internáltakkal kapcsolatos írásokban, hogy ekkor már olyan cikkek is megjelentek, amelyek nélkülözték a direkt propagandát, és gyakorlatilag egy egyszerű beszámoló szintjén közölték az egy-egy hazatérő által elmondottakat. Ezekben közös volt a megbocsátásnak mint új erkölcsi elemnek a felbukkanása, valamint hangsúlyosabban jelent meg a honvágtyól szenvedő internált civil képe.

A három évet francia internálótáborban eltöltő Buza Barna⁶⁸ későbbi miniszterrel a *Világ* készített riportot. Az élményeit elmesélő Buza – a háború korábbi szakaszában keletkezett írásokkal szemben – nem ostorozta hosszasan a franciákat, és a cikk írója is kevesebb teret szentelt ennek a kérdésnek, kiemelve a riport-alany megértését, erkölcsi felülemelkedését a fogva tartók által elkövetett méltánytalanságokon.⁶⁹

Ehhez hasonló hangnemben íródott Kémeri Nagy József festőművész máltai és angliai fogva tartásáról szóló beszámoló a *Vasárnapi Ujságban*: a terjedelmes írásban már alig volt jelen az ellenfelet korábban oly jellemző lekicsinylés, a meg-szövegezés inkább egy érdekes kaland elbeszéléséhez hasonlított.⁷⁰

Szintén a *Vasárnapi Ujságban* jelent meg az Oroszország északkeleti, a vologdai kormányzóság területére internált magyarokról szóló riport, amely már szinte pozitív színben tüntette fel a fogvatartókat. Az Enyedy Barnabás által jegyzett riportban viszonylag kevés, az ellenségre vonatkozó dehonesztáló jelzőt találunk, jellemzőbb a tárgyilagos hangnem, sőt a pozitívumok megemlézése is, nem megfélemlkezve természetesen a „nehéz rabság idejében égető fájdalmak” megemlézéséről.⁷¹

Érdekes, szinte 180 fokos fordulatot vett a téma tárgyalásában a *Pesti Futár* nevű, 1917-től megjelenő bulvárlap. Az újság 1918 novemberében adott közre egy riportot, amely a magyar fővárosban és környékén élő franciákról közölt érdekességeket. A cikk hangvétele még csak nem is hasonlított a háború eleji vagy akár csak az 1917-ben használt narratívára. A szerző a franciákat, akik addigra már megnyerték a háborút, rokonszenves, Budapestért és a magyar kultúráért rajongó emberekként mutatta be, akik ugyanúgy a háború áldozatai, mint azok a magyarok, akiket Franciaországban internáltak. Talán ez az első olyan írás,

⁶⁷ Vákár P. Artúr 1918: A marosvásárhelyi internált táborban. *Magyarország* 1918. március 26. 5.

⁶⁸ Buza Barna (1873–1944) politikus, miniszter, ügyvéd. 1918. október 31. és 1919. március 21. között a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány földművelésügyi minisztere volt.

⁶⁹ „Mint intelligens, megértő ember, nem ítéli el túlságosan a franciákat azért, mert határtalanul belátástalanok a foglyaikkal internáltjaikkal szemben és – úgy látszik – szeretne mentségeket keresni számukra.” Dr. Cobor Péter 1918: Látogatás Búza Barnánál. *Világ* 1918. január 3. 5.

⁷⁰ Kémeri Nagy József 1918: Angol fogolytáborban. *Vasárnapi Ujság* 1918. február 24. 116–117.

⁷¹ Enyedy Barnabás 1918: Magyar internáltak élete a Jeges-tenger mellett. *Vasárnapi Ujság* 1918. augusztus 11. 468–469.

amelyik a korábbi klisészerű propagandaszólások helyett valóságosabb képet alkotott a Magyarországon rendőri felügyelet alatt élő – ez esetben francia – külföldiek élményeiről.⁷²

KÜLFÖLDI FOGVATARTOTTAK MEGJELENÉSE A PROPAGANDÁBAN

A sajtópropagandában különösen értékesnek bizonyultak az olyan megnyilvánulások, amelyek maguktól az itt őrzött külföldiektől származtak. Ilyen volt többek között az az 1914 végén először a váci helyi sajtóban, de később más, nagyobb példányszámú lapban is megjelenő hír, amelyben arról írtak, hogy egy Vácon fogva tartott francia internált levelet küldött a *Le Matin* párizsi újságnak.⁷³ André Ruysen (a cikkben Rissert) tanár a *Váci Hírlap* közlése szerint arról tudósította honfitársait, hogy milyen jó dolga van neki és polgártársainak a magyar internálótáborban. Egyúttal kérte a francia kormányt, bánjon jól a francia földön őrzött magyar állampolgárokkal. A levelet ugyan Ruysen írta, de a sajtó tudni vélte, hogy több francia internált szintén aláírta.⁷⁴ A történetről azután a helyi sajtó lehúzott még egy bőrt: 1915 februárjában jelent meg, hogy egy meg nem nevezett és állítólag La Rochelle-ben fogva tartott magyar internált olvasta a *Le Matin* által leközzölt levelet, és ezen felbuzdulva ő és más társai arra kérték Rissert-t, hogy írjon közvetlenül a francia belügyminiszternek az ott internált magyarok érdekében.⁷⁵

Szintén ezt a vonalat képviselik az angol állampolgárokra vonatkozó cikkek, melyek szintén az erkölcsi fölény alátámasztására szolgáltak. Ezek éles kontraszttal készült beszámolók, amelyekben egy frissen hazaérkezett magyar internált és a nálunk rendőri felügyelet alatt, de tulajdonképpen szabadon élő külföldi állampolgár történetét állították párhuzamba. A *Világ* például Budapesten élő angolokat szólaltatott meg, mintegy annak bizonyítékaként, hogy nekik milyen jól megy a soruk a magyar hatóságok jóvoltából, szemben az angliai táborokban élő internáltak helyzetével.⁷⁶ Ezekben a riportokban olyan mondatok is elhangzottak

⁷² Kaczér Vilmos 1918: Rajzok és fotográfiák a Pesten élő franciákról. *Pesti Futár* 1918. november 22. 4–7.

⁷³ A Hadfelügyeleti Bizottság Sajtóalbizottsága felelt azért, hogy az egyes szerkesztőségek melyik eseményt hogyan kezeljék. A bizottság szoros kapcsolatot tartott fenn a szerkesztőségekkel, naponta akár többször is tájékoztatta, instruálta őket. Buzinkay 2016: 317.

⁷⁴ N. N. 1914e: A váci franciák jó bánásmódot kérnek a Franciaországban lévő magyaroknak. *Váci Hírlap* 1914. december 23. 2. A levél valóban létezett, és a francia lap le is közzölte. 1914. december 19-i keltezéssel írta alá Ruysen mellett Francisque Calezan (Lyon), Henri Lavergne (Moissac), Paul Leclerc (Bécs) francia internált. N. N. 1914f: Des Français internés en Hongrie déclarent être bien traités. *Le Matin* 1915. január 14. 4. A közlést, kis késéssel más lapok is átvették, például a *Világ* (1915. január 26. 8).

⁷⁵ N. N. 1915g: Franciaországban internált honfitársaink – egy Vácon lakó franciához. *Váci Hírlap* 1915. február 28. 2. A cikk szerint Rissert a feleségének írt levelében kérte az illetékeseket, hogy javítsanak a franciaországi internált magyarok sorsán. A levélre és tartalmára vonatkozólag semmilyen bizonyíték nem került elő.

⁷⁶ Szenes Béla 1915: Angolok Magyarországon. *Világ* 1915. január 7. 9.

a külföldi riportalanyok szájából, amelyek arról szóltak, hogy morálisan nagyon kínos számukra ez a helyzet, olyannyira, hogy még az angol miniszterelnöknek is táviratot küldtek(!) annak érdekében, hogy hazájukban bánjanak jobban az ottani magyar internáltakkal.

A *Világ* 1916-ban szemlészett egy, a *The Times*-ban megjelent, egykori angol internálttól származó beszámolót.⁷⁷ A Budapesten rendőri felügyelet alatt élő, nem nevesített személy elsősorban „alulnézetből” tett megállapításokat a magyar viszonyokról. Itt sem hiányozhat a magyar hatóságoknak a külföldiek irányába tanúsított gáláns viselkedése, a jó bánásmód és a lovagiasság kihangsúlyozása, és olyan állítások, hogy az angol állampolgárságú személyek internálótáborba zárásának „mindig az illetők ostobasága és tapintatlansága volt az ok[a]”.⁷⁸ Az írás nem volt mentes némi antiszemita felhangtól, valamint az is érdekes, hogy a helyi cenzúra nem húzott ki néhány olyan részt, amelyik rossz színben tüntette fel az osztrák uralkodó osztályt. A cikkből természetesen nem hiányozhatnak az olyan részek sem, amelyek a magyar árubőséget, a jólétet és a katonai helytállást dicsérik.

A Ruyssen/Rissert-féle levélhez hasonlított az osztrák *Welt Blatt* hasábjain 1917-ben megjelent rövid írás, amelyet egy bizonyos Mario di Rocco írt a tápiósülyi táborban őrzött olasz internáltak nevében.⁷⁹ A cikk szerint Rocco a központi hatalmak béketapogatózásán felbuzdulva nyílt levélben kérte az olasz miniszterelnököt, hogy az legyen tekintettel a magyar kormány kezdeményezésére, valamint kifejezte: „melegen reméljük, hogy ezt a kezdeményezést az emberiség utáni vágyakozása indokolja”. Levelének végén annak a reményének adott hangot, hogy „anyaországunk nem gördít akadályt a sikeres tárgyalások útjába”.⁸⁰ Érdekes kérdés, hogy mi vezethetett oda, hogy internált külföldiek levelet írjanak saját hazájuk kormányának, sajtójának.⁸¹ Sem az internálótáborokban, sem a rendőri felügyelet alatt élők esetében nem lehet kizárni valamilyen kedvezmény megígérését a hatóságok részéről, ahogyan nem lehet kizárni a nyomásgyakorlást, kényszert sem, ami az éllelmezési, fogva tartási körülmények javítását, vagy más, kisebb kedvezmények megadását, illetve megvonását is magába foglalhatta.

⁷⁷ A sajtó egyik legnagyobb nehézsége az ellenséges országokból származó hírek beszerzése volt, ami a semleges Svájc és Svédország újságjaiból volt lehetséges. Buzinkay 2016: 317.

⁷⁸ N. N. 1916d: Magyarok jósága. *Világ* 1916. június 6. 1.

⁷⁹ Mario di Rocco (máshol Mario Rocco) valóban a tábor lakói között volt. Egy 1917 decemberében keletkezett irat szerint azonban abban az évben – közelebről nem meghatározott időpontban – meghalt. MNL PML IV.429.a. 48. doboz. 4182/1917. Jegyzőkönyv a tápiósülyi táborban internált dr. Mario Rocco hagyatéka ügyében. 1917. szeptember 7.

⁸⁰ N. N. 1917h: Italienische internierte für das Friedensanbot der Mittelmächte. *Welt Blatt* Februar 16, 1917. A levél talán az 1916. december 12-én a központi hatalmak által tett békeajánlattal állt kapcsolatban. Galántai 1974: 296. A cikk, benne a levéllel, egy nappal később megjelent a *Vorarlberger Volks Blatt*-ban is. A cikkben leírtak több szempontból is ellentmondások. Egyrészt a címben még a központi hatalmakat említik, másrészt utána a magyar kormány békejavaslatát. A magyar kormány egymaga nem küldhetett volna semmilyen felhívást az antantnak, mivel bármilyen különbékéről csak Ausztria–Magyarország képviselői tárgyalhattak volna.

⁸¹ Az általam vizsgált magyar újságokban nem találtam nyomát Rocco levelének.

Rocco például a fennmaradt források szerint morfinista volt, így, mint szenvedélybeteget nem lehetett nehéz rávenni a levél megírására.⁸²

A sajtó azt próbálta sugalmazni, hogy az itt internált külföldiekre valamilyen morális teherként nehezedik az az ellentmondás, miszerint velük Magyarországon jól bánnak, ám ezzel szemben a Magyarországgal hadiállapotban álló hazájukban fogva tartott magyar állampolgárok helyzete mennyire nehéz. Ezt a fajta narratívát olykor – óvatosan megfogalmazva – a megjelent írások is alá kívánták támasztani, sőt a sajtóban ekkor már háborúellenes szövegek is felbukkantak.⁸³ Ilyen volt egy bizonyos Juliette kisasszony erősen propagandaízű esete is: ő Nagyváradon élte mindennapjait rendőri felügyelet alatt. A cikk szerint a jószágos, a városban őrzött internált civileknek mindig segítő és velük kedves városi rendőrkapitány a hölgy levelét eljuttatta a szüleihez. Ők a válaszelevelükben a magyart kultúrnemzetnek nevezik, szomorúan festik le a francia állapotot, és egyértelműen háborúellenes kijelentéseket tesznek. A cikk célja – függetlenül attól, hogy az eset megtörtént-e vagy sem – a már jól ismert pozitív magyar mentalitást megjelenítő panelekkel együtt annak sugalmazása, hogy a „másik oldal” belefáradt a vérontásba.

A propaganda egyik fő célja tehát annak bizonyítása volt, hogy az internált külföldi állampolgárok semmiben sem szenvednek hiányt, és jól érzik magukat a magyar (és osztrák) internálótáborokban – már, ha egyáltalán táborokba kerültek.⁸⁴ Ez az állítás természetesen akkor volt igazán autentikus, ha maguktól az érintettektől jött.

A magyar sajtó mellett néhány osztrák újságban is felbukkantak a magyarországi táborokban őrzött, ellenséges országok állampolgáiról szóló híradások. Ezek a lapok is elsősorban a magyar kormány pozitív viszonyulását hangsúlyozták, amikor magyarországi tapasztalataikról adtak hírt. Feltehetően az osztrák lapok több esetben is a korábban a témáról szóló magyar híreket szemlézték, és azok alapján írták meg saját tudósításaikat, de néha más módon jutottak információkhoz.⁸⁵ Például Castro spanyol követnek az aszódi koncentrációs telepen tett, már említett, látogatásról az osztrák *Neue Freie Presse* is beszámolt egy bővebb tudósításban. A lap szerint Sándor János belügyminiszter minden neki

⁸² MNL PML IV.429.a. 1705/1916. A Tápiósülyre utasított dr. de Rocco Mario olasz állampolgár gyógyszerrel való ellátása. 1916. március 22. Mario de Roccót előbb Szegedről Temesvárra, majd onnan a tápiósülyi táborba szállították át. A kísérődokumentumban az olvasható, hogy olyan mértékű morfinizmusban szenved, hogy „a napi 0,75 gramm morfiumot nem nélkülözheti”.

⁸³ A növekvő háborús fásultság miatt a lapok – ha nem akarták elveszíteni olvasótáborukat – egyre nyíltabban adtak hangot a növekvő háborúellenes hangulatnak. Vö. Mucsi 1984: 196.

⁸⁴ Magyarországon az I. világháború alatt nagyon kevés külföldi állampolgár került internálótáborba. Legnagyobb részük a fogva tartás jóval enyhébb, egyúttal humánusabb módját jelentő rendőri felügyelet alatt élte a mindennapjait: engedéllyel utazhatott, munkát vállalhatott, illetve lehettek kapcsolatai magyar vagy más államok állampolgáraival, de mindezt jelentkezési kötelezettség mellett tehetette. Somogyi 2023: 303.

⁸⁵ Az osztrák és a magyar lapok minden bizonnyal a kormányzati és katonai sajtófelügyeleti hatóság utasítására is közöltek ilyen tartalmú cikkeket.

alárendelt szervezetet arra utasított, hogy az ellenséges államokhoz tartozókat a leghumánusabb eljárásban részesítsék, ennek megfelelően pedig az államtitkárok is azt várták el a beosztottaiktól, hogy „a fogvatartottak sorsát amennyire csak lehet, enyhítsék”. Természetesen a cikkben szereplő, Aszódon őrzött külföldiek „hálásak” voltak a magyar kormánynak, és elismerően szóltak „az emberbaráti bánásmódról, amiben részesülnek”.⁸⁶

A magyar kormánynak az erőteljes propaganda kifejtése mellett fokozott figyelmet kellett fordítania arra is, hogy a táborokban előforduló visszaélések semmiképpen se jussanak a hazai vagy a külföldi közvélemény tudomására. Ez ugyanis annálta volna azt az elsősorban a brit külügyi diplomáciában elterjedt vélekedést, mely szerint a Magyarországon fogva tartott nyugati, de főként brit állampolgárokkal a kormány humánus módon bánik.⁸⁷ Ezért volt olyan fontos, hogy amikor egy-egy eset napvilágra került, a sajtót minden módon távol tartsák attól, hogy esetleg nem kívánt információkat osszon meg a közvéleménnyel.

PROPAGANDA VERSUS VALÓSÁG

Érdekes kérdés, hogy valójában mekkora volt a különbség a propaganda és a valóság között. Nyilván nem lehet komolyan gondolni, hogy a sajtóban megjelent írások, amelyek a Magyarországon fogva tartott külföldiek esetében kizárólag a fogva tartás „pozitív” oldalát domborították ki, mindenben meg is feleltek a valóságnak.⁸⁸ Az, hogy az egyes táborokban történt atrocitások nem kerültek az újságok lapjaira, arra is visszavezethető, hogy a hatóságok a cenzúra eszközével élve nem is engedték (volna) azt a nagyközönség elé tárni. Továbbá az eddigi kutatások azt mutatják, hogy magyar újságíróknak feltehetőleg nem is engedélyezték az egyes táborok meglátogatását.

Példaként lehet említeni, hogy a váci internálótáborban éppen felsőbb utasításra igyekeztek megakadályozni a fogva tartottak és az oda látogató semleges diplomaták, vöröskeresztes missziók közvetlen érintkezését.⁸⁹ Ugyancsak a váci táborra vonatkoztatható eset volt az, amikor 1917 tavaszán egy, a táborból feltehetőleg titokban kijutatott levél révén az illetékesek számára kiderült, hogy az őrség több alkalommal is bántalmazta a fogvatartottakat, valamint fény derült a táboron belül uralkodó, elképesztő mértékű korrupcióra is. Ezekből

⁸⁶ Befindung der Konzentrationslager in Ungarn durch Spanischen Botschafter. *Neue Freie Presse* April 30, 1915. 6.

⁸⁷ Lásd erről a 91. számú lábjegyzetet.

⁸⁸ A „másik oldalt” illetőleg a kérdéssel a francia internálótáborok relációjában, szélesebb körű levéltári kutatások hiányában, nem lehet minden kétséget kizárólag nyilatkozni. A londoni National Archives és London Metropolitan Archives iratanyagában erre vonatkozólag nem találtam adatot a 2017-ben végzett kutatásaim során. A brit és a francia lapokban megjelenő, az internáltakra vonatkozó propaganda tartalmának és mennyiségének vizsgálata egy jövőbeni kutatás részét képezi.

⁸⁹ Somogyi 2023: 174.

természetesen semmi sem olvasható az újságokban, beleértve az egyébként meglehetősen jól értesült helyi sajtót is.⁹⁰ Az elkövetett visszaélések napvilágra kerülése súlyosan csorbította volna a pozitív brit vélekedést a magyar bánásmódról.⁹¹ Az ügy azonban a cenzúrának köszönhetően nem jutott a magyar és a nemzetközi közvélemény tudomására. A brit külügyi iratokban sem akadtam annak nyomára, hogy az Amerikai Egyesült Államok budapesti konzulátusa a brit külügyi diplomácia tudomására hozta volna az ügyet, amely, ha kiderül, komoly hatást gyakorolhatott volna a brit (és francia) internálótáborokban őrzött magyar és osztrák állampolgárok fogva tartási körülményeire vagy a velük való bánásmódra.

A ceglédi internálótáborból is csak nagyon kevés információ jutott ki a kívülvilágba – legalábbis amennyiben a helyi sajtóból szeretnénk tájékozódni –, a tápiósfülyiből pedig gyakorlatilag semmi. Az is érdekes, hogy azok a táborok, amelyekben például magyar állampolgárságú nemzetiségieket (szerbeket, románokat, olaszokat, ruténeket stb.) tartottak fogva, nem keltették fel a sajtó érdeklődését. Ennek feltehetőleg az lehetett az oka, hogy a tulajdonképpen „belső ellenségként” kezelt magyar állampolgárságú internáltaknak egyszerűen nem volt propagandaértékük.⁹²

Más volt a helyzet az úgynevezett koncentrációs telepekkel, amelyekbe az újságírók sokkal könnyebben eljuthattak, és megírhatták, hogy milyen remekül élnek ott az emberek a számukra kijelölt kényszerlakhelyen. Vagyis ezek a telepek egyfajta kirakatként is szolgáltak, de a levéltári iratanyag kontrollforrásként való alkalmazása rámutat arra, hogy az ilyen helyeken őrzött személyek a falak, a szögesdrót és a fegyveres katonák jelenléte nélkül is megfosztattak a szabadságuktól.

A Magyarországon rendőri felügyelet alatt élő külföldiekkel való bánásmód pozitív példáját igyekezett bemutatni 1917 tavaszán a *Pesti Napló*-ban megjelent terjedelmes írás is, amely az Aszódon őrzött külföldiek életét tárta az olvasók elé. A településen élő tucatnyi, főleg nyugati országból származó civil – az írás alapján – jól beilleszkedett a település életébe. A cikk elsődleges megállapítása szerint a magyar hatóságok hozzáállásának köszönhetően az akkor már évek óta a városban élő külföldiek remekül érezték magukat, bár sokatmondó a cikk végén a telep felett ellenőrzést gyakorló aszódi főszolgabíró megjegyzése, miszerint:

⁹⁰ A váci internálótáborban történetekkel kapcsolatban lásd: Somogyi 2021: 405–417.

⁹¹ A pozitív brit véleményről levéltári iratok tükrében lásd például: TNA FO 383/5. No. 78.564/1915. Treatment of British subjects in Hungary. 22 June, 1915.; uo. 383/5. No.187.903/1915. Report on class “A” confines at Aszód, Hungary. 16 October, 1915.; uo. 383/118. No.110.455/1916. Report on camp at Vác. 8 June, 1916.; uo. 383/360. No. 116.501/1918. Swedish Legation’s report. 2 November 1918.; Somogyi 2023: 306.

⁹² A háború végén ez némileg megváltozott, és megjelentek olyan írások is, amelyek rávilágítottak egy-egy táborban történt visszasságra. Ilyen volt például a *Köztársasági Újság* tudósítása az egykori aradi internálótáborról 1918 végén. N. N. 1918: Temető a vársáncban. *Köztársasági Újság* 1918. december 22. 2. A sajtó más visszaéléseket is bemutatott az aradi táborban. Például a *Friss Újság* 1917 tavaszán számolt be egy perről, amelyet a tábor volt parancsnoka ellen sikkasztás és visszaélés miatt indítottak. N. N. 1915h: Egy huszáralezredes a vádlottak padján. *Friss Újság* 1917. március 11. 3.

„Nagyon liberálisan kezeljük őket, ők is meg vannak elégedve mindennel. Persze a sorsuk még sem irigylésre méltó. [...] De már maga az, harmadik éve itt élni, maguk között és csak néha kimozdulni egy-egy napra, az sem kellemes... nem is csodálom, ha elvágyakoznak...”⁹³

A lokális kisközösségekben hamarabb fény derült a hivatalos propagandának ellentmondó eseményekre. Ez a jelenség elsősorban a vidéken működő sajtóban érhető tetten. A *Váci Hírlap* már 1916-ban – egyébként tárgyilagos hangon – írt a helyi nők és az internált külföldi férfiak közötti házasságokról: 1916 végéig öt frigy kötöttett a sajtó szerint, ráadásul az újdonsült arák között volt olyan is, akinek az előző férje korábban a szerb fronton esett el.⁹⁴ Ez abból a szempontból érdekes, hogy a jelek szerint egy kisebb közösséget jóval kevésbé befolyásolt a masszív propaganda, amit talán az is mutat, hogy a közösség nőtagjai házasságot kötöttek az ellenséges ország internált férfi állampolgáraival.⁹⁵

* * *

Matthew Stibbe szerint az 1914–1918-as háború kultúrájában a civil internáltakat másnak tekintették, mint a hadifoglyokat, ahogyan az ellenséges civilek és deportáltak hadifogolyként való fogvatartásának célja, gyakorlata és kulturális jelentése is más volt, mint a csatatéren elfogott katonáké.⁹⁶ Ez a megközelítés a magyar sajtóban alkalmazott propagandában is tetten érhető. A világháború alatt megjelenő, civil internáltakkal (és hadifoglyokkal) kapcsolatos írásokról elmondható, hogy azokban nagy szerepet kapott a velük való pozitív bánásmód bemutatása és annak propagandisztikus felhasználása.

Z. A. Dennes megállapítása a világháború alatt alkalmazott propagandáról általánosan is érvényes. Dennes szerint a brit honi propaganda jelentős mértékben épített az ellenség kezébe került civilekkel való barbár és megalázó viselkedésre, különösen, ha azt nőkkel és gyermekekkel szemben tanúsították.⁹⁷ Ez a tendencia csaknem mindegyik hadviselő ország esetében tetten érhető, hiszen a nőkkel és a gyermekekkel való barbár bánásmód etikai szempontból „vörös vonalnak” számított, és kitűnő muníciót szolgáltatott az ellenség demonizálásához.⁹⁸

A témában megjelent írások alapvetően két narratívát tartalmaztak. Egyfelől a magyar állampolgárokkal a külföldi táborokban történt szörnyűségeket ecsegették – többnyire a hazatérők elmondásai alapján. Másfelől a magyar kormány erkölcsi nagyságát, lovagiasságát dicsérték azzal kapcsolatban, ahogyan az ország

⁹³ Bodó Pál 1917: Farmbis Club and Whisky Sanatorium. *Pesti Napló* 1917. március 20. 10.

⁹⁴ N. N. 1916e: Nősülnek az internáltak. *Váci Hírlap* 1916. december 10. 3. A vidéki lapok egy részét átnézve több hasonló példát is fel lehetne sorolni.

⁹⁵ A váci születési anyakönyvi másodpéldányok vizsgálatából az is kiderül, hogy 1915 és 1918 között öt olyan gyermek született, akinek az édesanyja feltehetőleg vagy minden kétséget kizárólag magyar állampolgárságú váci lakos volt. MNL PML XXXIII.1. 1914–1918.

⁹⁶ Stibbe 2019: 15.

⁹⁷ Dennes 2012: 188.

⁹⁸ Szarka–Katona–Csillag 2014: 14.

területén internált külföldi állampolgárokkal bánt, és ezzel erkölcsi győzelmet is aratott az ellenség felett. A külföldi internáltakkal való jó, valamint a külföldön (különösen Franciaországban) internált magyarokkal való rossz bánásmód bemutatása, összevetése a háborús propaganda szerves részét képezte. Ugyanakkor az a tény, hogy a magyar állampolgárságú nemzetiségi internáltak teljes egészében kimaradtak a háborús propagandából, ékes bizonyítéka annak, hogy a magyar kormány és a közvélemény mennyire nem tekintette fontosnak a nemzetiségekkel való humánus bánásmódot.

Az eddig vizsgálat alá vont sajtótermékekről megállapítható, hogy a témához való hozzáállásukat nem különösebben befolyásolta, hogy az orgánum milyen politikai nézeteket képviselt.⁹⁹ A háború első éveiben a vizsgált újságok (is) „beálltak” a háborús retorikába, és cikkeiket politikai oldaltól függetlenül az ellenség dehumanizálása, erkölcsi síkon való legyőzése jellemezte. Ez a törekvés, a háborús kifáradás miatt 1917-re némileg vesztett az erejéből. 1918 első felére a hangnem tárgyilagossá vált, néhány esetben már pozitív színben is feltűntették az internált külföldieket.¹⁰⁰ Az év második felében pedig a háborús összeomlás és a forradalom hatására a propaganda ezen része elhallgatott.

Érdekes kérdés, hogy a magyar sajtóban miért kapott olyan nagy hangsúlyt – különösen a háború első két évében – a franciaellenes propaganda. Véleményem szerint ennek több oka is lehetett. Egyrészt az, hogy a háborút megelőző években jelentős számú magyar élt Franciaországban, és emiatt a harcok kirobbanásakor a francia hatóságok egy nagyobb közösségből választhatták ki azokat, akiket internálásra ítélték. Másrészt, amikor 1914 második felében megkezdődtek a repatriálások, meglehetősen hajmeresztő hírek érkeztek a franciaországi bánásmódról és a táborokban uralkodó körülményekről.¹⁰¹ A sajtópropaganda – tagadhatatlanul jól ráérezve erre a támadható területre – olyan érvrendszerre fűzte fel mondanivalóját Franciaországgal kapcsolatban, hogy azzal megsemmisítesse a franciákkal kapcsolatos, a köztudatban elterjedt pozitív sztereotípiákat, mint például az udvariasság vagy a lovagiasság. Ám a legnagyobb fegyvertényként azt kezelte, hogy a francia gondolatiság központi elemét – a szabadság, testvériség, egyenlőség elvét – maguk a franciák vették semmibe azáltal, ahogyan a háborús ellenfeleik náluk élő állampolgáraival bántak. A cikkekben visszatérő elem volt az olyan hétköznapi emberek szenvedéstörténetének prezentációja, akik

⁹⁹ Ezen a ponton ismét el kell mondani, hogy jelen tanulmány mintegy pillanatfelvétalként ábrázolja a helyzetet, a teljesebb kép kialakításához további kutatás szükséges, még több újság bevonásával.

¹⁰⁰ Ez nem tartotta vissza a lapokat attól, hogy hírt adjanak az elsősorban szerb, orosz és román internáltak által elkövetett bűncselekményekről, és ez akár implicit propagandaként is értelmezhető.

¹⁰¹ A francia táborokban tapasztaltakról, és a francia közhangulatról bőséges leírásokat találni mind a sajtóban, mind a belügyminisztériumi iratanyagban. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy – ahogy más hadviselő országok kormányait – a francia kormányt is készületlenül érte a nagyszámú civil internált elhelyezésének és élelmezésének a megoldása. A kezdeti nehézségek után 1915 elejétől valamelyest javult az élelmezés és elszállásolás helyzete.

Franciaországra mint a kulturált világ központjára tekintettek, vagy ott keresték boldogulásukat, és akiknek ebbe vetett hitét lerombolta a franciák irányukba tanúsított, barbár bánásmódja.

A világháború alatt a szembenálló felek mindent elkövettek, hogy a tömegkommunikáció eszközeivel is erősítsék pozícióikat, mozgósítsák saját orszáukat, elnyerjék a semleges államok szimpátiáját, illetve jelentős energiát áldoztak arra, hogy lejárássák az ellenfelet, gyűlöletet szítsanak iránta, semlegesítve ezzel a másik fél hasonló irányú tevékenységét.¹⁰² A honi propaganda jelentős mértékben épített a franciák (ritkábban az angolok) nőekkel és gyermekekkel szemben tanúsított, barbár és megalázó viselkedésére. A sajtóban jól tetten érhető az a törekvés is, hogy a magyarok kihangsúlyozzák a saját, az ellenséges idegenekkel szembeni humánus bánásmódjukat, ellentétbe állítva azt az ellenség barbár viselkedésével.¹⁰³ A magyar sajtóban folyamatosan alkalmazták az olyan kommunikációs és propagandaelemeket, mint például a lovagiasság és az erkölcsi értelemben vett felülemelkedés hangsúlyozása.

Annak érdekében, hogy a kutatás minél tágabb spektrumot öleljen fel, érdemes lett volna megvizsgálni néhány olyan vidéki település lokális sajtótermékeit is, ahol nagyobb számban éltek rendőri felügyelet alá helyezett külföldi kitelepítettek, illetve ahol internálótábor vagy koncentrációs telep működött.¹⁰⁴ Ettől végül eltekintettem, mert egyrészt meghaladta volna a tanulmány megadott területi kereteit, másrészt pedig azért, mert az ezen városi sajtótermékek propaganda szempontú feltárásával járó, kiterjedt kutatómunka elvégzése még várat magára.¹⁰⁵

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

IV.429.a. Gyömrői járás főszolgabírójának iratai, általános iratok, 1913–1925.

XXXIII.1. Anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye, 1895–1980.

The National Archives Kew, London (TNA) Foreign Offices (FO)

383. Prisoners. Austria–Hungary files.

Vác Város Levéltára (VVL)

V.98. Vác város rendőrkapitányának iratai, 1883, 1888, 1913–1919.

¹⁰² Olasz 2019: 119.

¹⁰³ Ezt a megközelítést a „barikád másik oldalán” álló felek is alkalmazták, például a brit sajtó is. Dennes 2012: 188.

¹⁰⁴ Az eddigi kutatások szerint ilyen város volt például: Kecskemét, Vác, Cegléd, Eger és Gyöngyös.

¹⁰⁵ A tanulmány szerzője szeretné kifejezni abbéli reményét, hogy néhány éven belül olyan, remélhetőleg könyv formájában megjelenő munkával állhat a tudományos közönség elé, amely jelen tanulmány kereteinél szélesebb spektrumban (például a vidéki sajtót is bevonva a kutatásba) vizsgálja az itt felvetett kérdéseket.

Az Est, 1914–1918.
Budapesti Hírlap, 1915–1918.
Friss Újság, 1915.
Köztársasági Újság, 1918.
Le Matin, 1915.
Magyarország, 1918.
Nemzeti Újság, 1942.
Neue Freie Presse, 1915.
Pesti Futár, 1918.
Pesti Hírlap, 1914–1918.
Pesti Napló, 1917–1918.
Tolnai Világlapja, 1915.
Váci Hírlap, 1914, 1915.
Vasárnapi Újság, 1914–1918.
Világ, 1915, 1918.
Vorarlberger Volks Blatt, 1916.
Welt Blatt, 1916.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Eszter 2016: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hét-köznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Budapest, 143–166.
- Buzinkay Géza 1993: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest.
- Buzinkay Géza 2016: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest.
- Cull, Nicholas J. – Culbert, David – Welch, David 2003: *Propaganda and Mass Persuasion. A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present. ABC–Clio*. Santa Barbara, CA, 24–25.
- Dennes, Zoë Andrea 2012: 'A Question which Affects Our Prestige as a Nation'. *The History of British Internment, 1899–1945*. (PhD-dissertation.) University of Birmingham, Birmingham.
- Farcy, Jean-Claude 1995: *Les camps de concentration français de la Première Guerre mondiale, 1914–1920*. Paris.
- Galántai József 1974: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Budapest.
- Landgraf Ildikó 2015: Háború és béke képei a Vasárnapi Újságban az első világháború alatt. In: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.): *Médiatörténeti Tanulmányok 2014*. Budapest, 127–156.
- Mucci Ferenc 1984: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* (27.) 1–2. 192–202.
- Olasz Lajos 2019: Sajtóirányítás és háborús propaganda az I. világháború időszakában. *Belvedere Meridionale* (31.) 2. 104–122. <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.6>.
- Panayi, Panikos 2012: *Prisoners of Britain. German Civilian and Combatant Internees during the First World War*. Manchester.

- Pollmann Ferenc 2015: A hadviselés átalakulása az első világháborúban: haditechnika, stratégia és propaganda. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 45–54.
- Pollmann Ferenc 2016: Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Budapest, 75–86.
- Somogyi László 2016a: Magyar állampolgárok francia internálótáborokban az első világháború alatt. *újkor.hu* <https://ujkor.hu/content/magyar-allampolgarok-francia-internalotaborokban-az-első-világháború-alatt> – utolsó letöltés: 2023. október 10.
- Somogyi László 2016b: A Chandler Hale-jelentés 1915-ből. *ArchivNet* (16.) 1. https://archivnet.hu/hadtortenet/a_chandler_hale_jelentes_1915bol.html – utolsó letöltés: 2023. június 17.
- Somogyi László 2021: „... némelyeket a fegyver agyával tettelesen bántalmaztak...” Az erőszak formái a váci civil internálótáborban az első világháború alatt. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak*. Szeged, 405–417.
- Somogyi László 2023: *Internálás és internálótáborok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az első világháború alatt*. Budapest.
- Stibbe, Matthew 2014: Enemy Aliens and Internment. In: Daniel, Ute – Gatrell, Peter – Janz, Oliver – Jones, Heather – Keene, Jennifer – Kramer, Alan – Nasson, Bill (eds): *1914–1918-online. International Encyclopaedia of the First World War*. Freie Universität Berlin, Berlin. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/enemy_alien_and_internment?version=1.0 – utolsó letöltés: 2023. május 8.
- Stibbe, Matthew 2019: *Civilian Internment during the First World War*. London. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-57191-5>.
- Szarka Anita – Katona Anikó – Csillag Katalin 2014: Első világháborús dokumentumok a Nemzeti Könyvtárban. In: Katona Anikó – Szarka Anita (szerk.): *Képpé formált háború. Az első világháború nemzetközi képes emlékei az Országos Széchényi Könyvtárban*. Budapest, 7–17.
- Takács Róbert 2017: Sajtó és propaganda a háború idején. In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Budapest, 9–37.
- Winter, Jay (ed.) 2014: *The Cambridge History of the First World War. Volume III. Civil Society*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CHO9780511675683>.

Domokos Mariann

Propagandaponyvák a dualizmus kori Magyarországon

A História, a Nóták a művelődés és a politika szolgálatában

A 19. század második felében a magyar paraszti művelődés gyökeres változásokon ment keresztül, és ennek egyik jellemzőjeként a korábban dominánsan orális jellegű népi/paraszti kultúra egyre jobban átalakult, köszönhetően az alfabetizáció és a nyomtatott írásbeliség térnyerésének. A század végére kezdtek beérni a magyar közoktatás polgári átalakítását célzó művelődéspolitikai folyamatok, és a kötelező népoktatás bevezetésének (1868. évi 38. tc.) révén mind szélesebb társadalmi rétegek kapcsolódhattak be az olvasáskultúrába.¹ Az olvasási készségek elsajátításának objektív lehetősége azonban nem jelentette azt, hogy a rendszeres olvasás iránti igény is azonnal kialakult volna,² már csak azért sem, mert a kulturális termékekkel kevésbé ellátott közösségek számára a nyomtatott olvasmányok sokáig anyagilag és intellektuálisan egyaránt elérhetetlenek, de legalábbis nehezen hozzáférhetőek voltak.³ Ennek felismerése eredményezte azt, hogy az olvasóvá nevelés programja és az olcsó könyvek kérdése a magyar értelmiségi közbeszédben a reformkor óta rendszeresen napirenden volt, amihez azonban sajátságos módon társult az a félelem is, hogy a piaci keretek között működő és a korban nálunk is virágzó ponyvairodalom erkölcsileg káros hatású, és ezért üldözendő.⁴

A fentiekből kiindulva a 19. században különböző egyéni és intézményi elképzelések fogalmazódtak meg arról, hogy mi tekinthető a néptömegek számára megfelelő, az olvasás megkedveltetésére alkalmas, a befogadók morális és mentális horizontját szélesíteni képes olvasmánynak, nem különben arról, hogy miképpen érdemes azt hatékonyan terjeszteni. Abban azonban a század második felére társadalmi konszenzus alakult ki, hogy 1) a célközönség szellemi igényeihez

¹ A regionális különbségek ellenére az Osztrák–Magyar Monarchiában a 19. század harmadik harmadára, az iskolahálózat kiépülésével a széles tömegek számára megteremtődött az olvasóvá válás potenciális lehetősége. Lipták 2002: 119.

² A 19. század új olvasói között Nyugat-Európában a munkásosztály képviselői is megjelentek, a parasztság azonban ekkor még csak részben integrálódott az európai könyvolvasók táborába. Lyons 2000.

³ Kivéve azokat a kifejezetten a népi piacra szánt olcsó, populáris kiadványokat, amelyek Európában a kora újkortól kezdve hatalmas példányszámban voltak jelen, és sokak számára kizárólagos olvasmányélményt nyújtottak (Chartier 2000: 308). Az utcai irodalom több évszázados történetének magyar vonatkozásokra is kitérő nemzetközi áttekintése: Atkinson–Roud (eds) 2019.

⁴ Különösen gyakran merültek fel erkölcsi aggályok a betyárok (Rózsa Sándor, Angyal Bandi stb.) rablótetteiről szóló olvasmányokkal szemben.

alkalmazkodó megfogalmazásban kell tálalni az egyébként 2) kontrollált, megfelelő irányú és befogadható tartalmú olvasmányokat, amelyek sikeressége tekintetében 3) döntő tényező a terjesztés módja, valamint alacsony ára.⁵

Noha a nyomtatott könyv az egyházi és világi autoritások kezében korábban is a társadalmi nevelés eszközeként funkcionált,⁶ a kommunikáció történetében fontos jelenség az, amikor az elit értelmiség tagjai, különösen a művelődéspolitikai szakemberek és a kormányzat képviselői a 19. században tudatosan fordultak az alsóbb társadalmi rétegek recepciójára számító populáris olvasmányok, kisnyomtatványok és ponyvák (röplapok, füzetes kiadványok, kalendáriumok stb.) felé annak érdekében, hogy azokon keresztül minden korábbi kísérletnél hatékonyabban szólítsák meg üzeneteikkel a tömegeket.⁷ Társadalom- és médiatörténeti szempontból is jelentős, ám kevésbé reflektált esemény a ponyvairodalom állami használatba vétele, amikor tehát a szélesebb társadalmi rétegek olvasmányigényének megteremtésén és az általános műveltségi szint emelésén túl konkrét politikai-ideológiai elképzelések közvetítésére is kezdték felhasználni az olcsó, néhány lapos, könnyen hozzáférhető populáris kiadványokat.

A tömegkommunikáció ezen fajtájának propagandafunkciói magyar viszonylatban a 19. század utolsó harmadától kezdve már jól dokumentálhatóak.⁸ Ennek fényében írásom kettős célt tűzött ki maga elé. Elsődleges szándéka, hogy ráirányítsa a figyelmet egy szinte ismeretlen ponyvairodalmi kiadványfajtára, a direkt népművelő és propagandaszempontok figyelembevételével készült és tömegesen terjesztett, államilag szubvencionált ponyvafüzetek forráscsoportjára. Emellett egy konkrét, a treforti művelődéspolitikai szolgálatába állított ponyvasorozat könyvészeti feltárása és részletes bemutatása segítségével a ponyvanyomtatványok társadalomtörténeti forrásértéke mellett is szeretne érveket felsorakoztatni.

Terminológiai javaslattal élve *propagandaponyvának* nevezem ezeket az olvasmányokat, amelyek tehát a korszakban népszerű, piaci logika mentén szerveződő és működő, kiadóiaknak jelentős hasznot hajtó, ám az értelmiség szemében kifejezetten károsnak tekintett ponyvanyomtatványokkal szemben, azok kiszorítása érdekében a hatalmi elit irányításával és támogatása révén jöttek létre és terjedtek

⁵ Itt jegyzem meg, hogy Majer István már 1848-ban felhívta Eötvös József figyelmét „a jó és olcsó könyveket kiadó egyletek” fontosságára. Majer 1848: 113. A károsnak minősített ponyvairodalmi művek megnevesítését célzó 19. századi hazai törekvésekről: Lengyel 1982; Farkas 2020; Domokos 2023a: 141–155.

⁶ Wittmann 2000: 324.

⁷ A sajtóban rejlő propagandalehetőségeket már korábban is felismerték (Jowett–O’Donnell 2015: 106–108), magyar kormányzati kiaknázásáról lásd például: Deák 2018; Deák–Tamás 2021.

⁸ Ennek ellenére a népművelő ponyvák vizsgálata, mint a népszerű, populáris irodalom sajátos és gazdag, autoriter médiumként értelmezhető forráscsoportja alig van jelen a magyar szakirodalomban. Kivételként kell említeni Lengyel András úttörő tanulmányát (Lengyel 1982), amely jelen dolgozat számára is iránymutatásul szolgált. Császtvay Tünde a professzionizálódó irodalommal összefüggésben érintette a kérdést (Császtvay 1997: 61–64; Császtvay 2011: 601–604), és esettanulmányok készültek Vikár Béla állami megrendelésre készült költeményeiről, amelyek a polgári házasság intézményét, a valutareformot és a kolera elleni védekezést propagálták (Domokos 2021a, 2021b, 2023).

el. A ponyva megnevesítésére irányuló kormányzati művelődéspolitikai törekvések több kiadványsorozatban, valamint számos önálló kötetben öltöttek testet a vizsgált korszakban, és sok millió példányban jutottak el a vásári ponyvaárusok, házaló kereskedők, nem mellesleg pedig az állami és egyházi intézményrendszer csatornáin keresztül, illetve gazdasági és művelődési egyesületek közvetítésével a kisebb településekre, tanyákra is.⁹ A dolgozat e jórészt feltáratlan kiadványtípusból egyetlen korpuszt, a több mint kétszázötven füzetet számláló *Históriák, Nóták* elnevezésű, illusztrált ponyvasorozatot mutatja be, amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) irányításával és támogatásával jelent meg Méhner Vilmosnál a *Magyar Mesemondó* ikersorozataként 1886 és 1904 között. Írásom e korpusz ismertetésével szeretne rámutatni a ponyvák társadalmi és hatósági kontrolljának igényére, történeti fejlődésére és korabeli működési mechanizmusaira.¹⁰

KÖZVETLEN ELŐZMÉNY: A JÓ KÖNYVEK A MAGYAR NÉP SZÁMÁRA

A természettudós, néprajzkutató és politikus Herman Ottó 1895. február 8-án elhangzott képviselőházi beszédében, hangsúlyozva a népművelő olvasmányoknak a felnőttoktatásban játszott szerepét, a következő gondolatokat fogalmazta meg:

„Valamikor a nép egyes tömegeit és rétegeit egyetemes szokások, erkölcsök, ismeretek, fölfogások erősen összetartó, jóformán egységet tevő testekké forrasztották össze. [...] Ma ez az egységes test atomokra bomlik. Minden egyes ember magának él. A köz nem dominálja. Még nem vagyunk egészen ott. De ehhez az individualizmus-hoz közeledünk [...]. Az iskola még nem elég erős erre a nagy szerepre. A lelkész már nem elég erős. A véletlenre bízunk mindent. Ebből a szempontból nézve, a népies olvasmány rendkívül fontos valami. Csakúgy, mint a népies újság.”¹¹

Idézett parlamenti beszédével Herman az akkori közoktatásügyi miniszter figyelmét kívánta felhívni a népies olvasmányok támogatásának fontosságára. Az államilag szubvencionált ponyvairodalom azonban a századvégi Magyarországon már régóta működő gyakorlatnak számított, és egyik legelkötelezettebb támogatója Trefort Ágoston, az 1872–1888 közötti időszak vallás- és közoktatásügyi minisztere volt.¹²

⁹ Ezek a mentalitásformáló, ismeretterjesztő, populáris olvasmányok az ideális állampolgár eszményképét tükrözték és a paraszti polgárosodást ösztönözték, a társadalmi átalakítás hatékony eszközeként ugyanakkor mintaként szolgáltak egy másfajta, a szocialista kultúrforradalom későbbi népművelő stratégiáihoz. Vö. Ispán 2020: 123–138.

¹⁰ A sorozat eddigi legteljesebb könyvészeti leírását lásd az *E-függelék*ben. A dolgozatban sorozati számmal hivatkozott kiadványok bibliográfiai feloldását is ott adom meg.

¹¹ Herman 1895.

¹² A propagandaponyvák megrendelői között azonban sok más kormánypolitikust is találunk a korszakban (Wekerle Sándor, Bánffy Dezső, Hieronimy Károly, Szapáry Gyula stb.).

A károsnak tekintett ponyvanyomtatványok elleni küzdelem állami elköteleződésére bizonyíték egy 1877-es miniszteri rendelet is, amelyben Trefort az egyházmegyei hatóságokhoz és a tanfelügyelőkhez fordult: nép- és iskolai könyvtárak felállítását javasolta a ponyvairodalom kiszorítása és a „jobbírányú népies olvasmányok megkedveltetése” érdekében.¹³ Azt az elképzelést, ami szerint a kárhozatos olvasmányokkal szemben formailag ahhoz hasonló, ám ellenőrzött tartalmú, új ponyvairodalommal kell küzdeni, Kossuth Lajos fogalmazta meg talán legnagyobb hatással egy 1878 őszén megindított népies lap kapcsán:

„[...] kifejezést akarok adni azon nézetemnek, hogy az újság nagyon jó, nagyon szükséges, de magában még nem elég a kárhozatos ponyvairodalom legyőzésére. – Szeget szeggel. A hasonszenvi gyógymód e járványos betegségnél is a legsikeresebb. A ponyvairodalom nem azért kárhozatos, mert ponyvairodalom, hanem mert rossz. Miszerint a siker teljes legyen: *a rossz ponyvairodalmat jó ponyvairodalommal is meg kellene támadni*, nem csak újságra szorítkozni.”¹⁴

Kossuth elképzelésének lényege tehát az volt, hogy ha a külső formában a vásári ponyvához hasonlító jó ponyvafüzetek elkeverednek a kedvelt, inkriminált ponyvák között, akkor a nép majd észrevétlenül rászokik a jobb, erkölcsös irányú és hasznos tartalmú olvasmányok fogyasztására. A Kossuth által megfogalmazott ponyvanemesítés tervét legkövetkezetesebben az 1882-ben megindult, *Jó könyvek a magyar nép számára* című vállalkozás érvényesítette, amelynek létrejöttében közvetve, terjesztésében pedig közvetlenül a hazai tanítóóság is fontos szerepet vállalt. A magyarországi tanítótestületek 1881. augusztus 16-ai nagygyűlése úgy határozott, hogy felkéri „a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter urat, gondoskodnék megfelelő és olcsó iratoknak kiadásáról is, mely intézkedés által a nép erkölcsét és gondolkodását megméltelyező ponyvairodalmat is leszoríthatni hiszi”.¹⁵

Ezzel párhuzamosan folytak a minisztériumi egyeztetések a ponyvairodalom átalakítása érdekében.¹⁶ Visszaemlékezése szerint P. Szathmáry Károly,

A témáról bővebben: Domokos 2021a: 357, 362; Domokos 2021b: 225; Domokos 2023a: 157.

¹³ 1238/1877. sz. VKM miniszteri rendelet (kelt 1877. január 17-én). *Budapesti Közlöny* 1877. február 4. 27. 869. A „jó” könyvek népszerűsítésének szándéka szorosan kapcsolódott a népkönyvtárak felállításának az ügyével, amelyet a ponyva legyőzése érdekében a korabeli művelődéspolitikai prioritásnak tekintett (Dolinay 1879). Trefort művelődéspolitikájáról részletesen: Mann 1982: 134–138.

¹⁴ Kossuth Lajos levele Bodon Józsefhez, a *Mulattató Újság* szerkesztőjéhez 1879. február 28. Collegno. Közölve: „Kossuth Lajos a népies irodalomról” *A Hon* 1880. március 21. (18.) 70. [2.] Újraközlés: Kovács 1970: 129–132. (Kiemelés tőlem – D. M.)

¹⁵ N. N. 1881: 619.

¹⁶ 1882. január 7-én Trefort megbízásából a „ponyvairodalom megszüntetése tárgyában [...] Gönczy Pál miniszteri tanácsos elnöklete alatt értekezlet volt, melyen az írói kör részéről Komócsy József és P. Szathmáry Károly vettek részt”. *Pesti Napló* 1882. január 10. (33.) 10. [2.].

a kisdédóvás miniszteri biztosa¹⁷ Gönczy Pál¹⁸ és Buzogány Áron¹⁹ közbenjárásával érte el Trefortnál, hogy a *Jó könyvek...* koncepciója állami támogatásban részesüljön.²⁰ A sorozat szerkesztői kezdetben P. Szathmáry és Komócsy József voltak.²¹

P. Szathmáry eredeti terve az volt, hogy a jó ponyvák terjesztésére a tömegigényeket sikeresen kielégítő (részben éppen a leszorítandó kiadványokat ontó), Bucsánszky Alajos által alapított kiadót kell megnyerni, erre azonban a cég – tekintettel saját üzleti érdekeire – nem volt hajlandó.²² Ezt követően a minisztérium megbízottjai a Révai testvérek kiadójához fordultak, akik elfogadták a felkérést, és 1882 márciusában előterjesztést készítettek a vállalkozás megvalósításának feltételeiről.²³ Szerencsés módon fennmaradt a *Jó könyvek...* kiadói szerződése, mely a Révai testvérek és a szerkesztő, P. Szathmáry Károly között 1882. június 18-án kelt Budapesten „a ponyvairodalom káros hatásának orvoslása céljából megindítandó vállalatnak létesítése” tárgyában. E szerződés két évre vonatkozóan évenként tíz-tizenöt, egy-másfél ív terjedelmű illusztrált füzet kiadásáról szólt. A dokumentumból kiderül, hogy a szerkesztő kötelezte magát (az előállítási költségek megtérítése mellett) minden füzetből ingyenesen kiosztandó tízezer példány átvételére.²⁴ Az állam a vállalat erkölcsi támogatása mellett ezeknek

A sajtóértesülések szerint ekkor „csak a főbb elvekre nézve történt megállapodás”. *Néptanító Lapja* 1882. január 14. (15.) 2. 28.

¹⁷ P. Szathmáry Károly (1831–1891) képviselő, író, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagja, az Országos Kisdédóvás Egyesület alapítója.

¹⁸ Gönczy Pál (1817–1892) pedagógus, a magyar népoktatásügy meghatározó alakja, Eötvös, majd Trefort minisztersége alatt a népoktatással foglalkozó ügyosztály vezetője, államtitkár, a népoktatással kapcsolatos rendeletek és tantervek kidolgozója. A ponyvák megreformálásában játszott szerepéről: Peres 1890: 112. Egy néptanítónak szóló cikkében Gönczy a következőképpen jellemezte az „irodalmi maszlagot”, azaz a ponyvairodalmat olvasó közönséget: „Amint tehát a vásárokon özönével kiterített rettenetes istóriákat, szerencsét hozó álmoskönyveket, szerencsekereket, abrakadabra mondatokkal bélelt nyomtatványokat meglátja, mohón belemarkol s nem sajnálva a két krajczárokat, egész könyvtárt összevásárol, azután odahaza téli estéken a fonókákban, kalákákban, vasárnap templom után, egész élvezettel olvasgatja azokat s mások mulattatására fel is olvassa.” Gönczy 1885: 834.

¹⁹ Buzogány Áron (1834–1888) 1868-tól a VKM hivatalnoka, titkár majd osztálytanácsos, Gönczy Pál ügyosztályán dolgozott. Ferencz 1895: 77.

²⁰ P. Szathmáry 1884: 216–217, 220–221. A sorozat indításáról Mikszáth Kálmán is megemlékezett: Mikszáth 1973.

²¹ Komócsy József (1836–1894) költő, újságíró, tanító, a Petőfi Társaság alelnöke.

²² A korabeli sajtóban gyakran hivatkozott toposz szerint a ponyva elleni küzdelem első számú célpontjai a Bucsánszky által kiadott, „métélyes” Tatár Péter-féle ponyvafüzetek voltak. A Tatár Péter (Medve Imre) által írt ponyvakiadványokról: Mikos 2015. Bucsánszkyék megnyerésének ötletét a Magyar Történelmi Társulat 1885. évi kongresszusán ismételtelen felvetette Pulszky Ferenc. Szádeczky 1885: 195; Domokos 2023a: 152–153.

²³ Révay 1920: I. 92. A sorozat kiadásáról és konfliktusairól részletesen beszámol Révay Mór János (uo. 91–105).

²⁴ OSZK Kt. Fond 5/54. P. Szathmáry Károly szerződése a Révai testvérekkel. Budapest, 1882. június 18. Szerződés 6. pont.

a példányoknak a felvásárlását,²⁵ valamint a szerzők és az illusztrátorok díjazását vállalta magára.²⁶

A vállalkozás, amely nagy állami szubvencióval és még nagyobb ambícióval 1882 novemberében jeles (bár az akadémiai körökbe nem feltétlenül tartozó) magyar írók, költők és grafikusok részvételével indult útjára, néhány évnyi működés után azonban sajnálatos módon megbukott. A legnehezebb feladatot a kiadó számára a művek terjesztése jelentette, az olvasáskultúrában ekkor megjelenő kis pénzü olvasóréteg elérésére ugyanis a könyvterjesztés korábbi csatornái nem voltak alkalmasak. A Révai testvérek ugyan rendelkeztek a könyveket házhoz szállító utazó ügynökosztállyal,²⁷ illetve az Első Magyar Állami Biztosító Társaság igazgatósága is utasította saját ügynöki hálózatát a *Jó könyvek...* terjesztésére, a kortárs beszámolók szerint a kiadványok mégsem jutottak el a célközönséghez.²⁸ A sorozat szerkesztését tisztázatlan körülmények között 1886-ban Trefort elvette P. Szathmárytól, és saját emberére, a népművelési szakember Ferenczy József-re bízta (az ő pályájáról a későbbiekben még lesz szó). Az új szerkesztő a hatékonyabb terjesztés érdekében a kiadványsorozatot másik kiadónál, a népies kiadványairól ismert Méhner Vilmosnál folytatta,²⁹ emellett pedig a korábbi koncepciót megreformálva újabb népművelő ponyvasorozatokat is útjukra indított.

²⁵ A szerződés rögzítette a közös egyetértéssel megállapított előállítási költségeket: „egy ivnyi terjedelmű füzeteknél ivenként és példányonként [...] egy és nyolctized krajczárban, másfélívnyi terjedelmű füzeteknél [...] két és hét tized krajczárban számíttatik”, emellett a szerkesztő hozzájárulását adta, hogy a kiadó felszámíthat „egyíves füzetenként egytized, másfél íves füzetenként kéttized krajczárt a kiadó nyugtatabélyegek és egyéb költségek ellenértékéül, így az előállítási költséget az egyíves füzeteknél [...] egy és kilenc tized a másfél íveseknél 2 és 9/10 krajczárra emelheti”, azaz kerekítve 2–3 krajczárban állapították meg a füzetek előállítási költségét. (Az egyes, 16–32 oldalas füzetek eladási ára terjedelemtől függően általában 5–6 krajczár volt.) OSZK Kt. Fond 5/54. Szerződés 7. pont.

²⁶ Révay 1920: I. 92. Császtvay Tünde hívta fel a figyelmet egy levélre, amelyben a szerkesztő Tolnai Lajost invitálta, hogy írjon a *Jó könyvek...* számára (Császtvay 1997: 65). A kéziratos levélből idézem: „Trefort elvállalta azon kötelezettséget, hogy az írók díjjazására nyomott ivenként 50 frt-ot, – a verses művekért 100 frtot ad tiszteletdíjjul; kiadót és colporteur-t is találtam a Révay testvérekben.” OSZK Lt. P. Szathmáry Károly Tolnai Lajoshoz, Budapest 1882. június 12.

²⁷ A Révai intézet önálló utazó ügynökeiről egy keltezetlen, négyoldalas nyomtatványból többek között az is kiderül, hogy az osztály vezetője a könyvügynököket szervezett oktatásban is részesítette. (OSZK Kt. Fond 5/51. Révai testvérek irodalmi intézete. Bizalmas értesítés kiadványai terjesztésére vonatkozólag. Az „irodalmi hírvivőkről” az értesítés 11. pontja szól.)

²⁸ „Nem jutott a nép közé, mert nem került a ponyvára, hanem a könyvárusok legmagasabb polczaira, a hol a hortobágyi csikós, a csöngőlei tanyás gazda, a falusi kisbíró és harangozó nem keresték, mert ez a közönség nem a könyvárusoknál szokta beszerezni a téli hosszú estékre szolgáló olvasmányait. Az iskoláknak szétküldött füzeteket pedig a felekezeti oppositio sanda gyanakvással vizsgálta s mihelyt néhány kifogásolható kifejezést nyomozott ki bennök, üldözte és rossz híret költötte az egész vállalatnak.” Ferenczy 1891: 210. Révay szerint egy másik kiadó, Méhner Vilmos intézett vádiratot ellenük a miniszterhez: Révay 1920: I. 103.

²⁹ A *Jó könyvek...* sorozatban 1910-ig összesen nyolcvan füzet jelent meg.

HISTÓRIÁK, NÓTÁK ÉS MAGYAR MESEMONDÓ: A NÉPIES NYOMTATVÁNYOK ÚJ KORSZAKA

Fentebb igyekeztem bemutatni, hogy amikor Ferenczy József megkapta Trefort Ágostontól a felkérést népies ponyvairodalom szerkesztésére, már évek óta formálódott a populáris olvasmányok állami támogatásának a rendszere. Ferenczy a művelődéspolitikai szempontokat maximálisan szem előtt tartva fejlesztette tovább a propagandaponyvák programját, és minden lehetséges módon népszerűsítette is azt. Szerkesztésében és Méhner Vilmos kiadásában 1886 nyarán párhuzamosan, egymás hatását erősítve jelentek meg a két új ponyvakiadvány-sorozat, a *Magyar Mesemondó*, valamint a *Históriák, Nóták* első füzetei, amelyek szemléletükben egymással azonos, könyvészetiileg és tipográfiaileg azonban különböző, önálló sorozati számozással ellátott korpuszokat takarnak.³⁰

Pogány Péter etnográfus-irodalomtörténész szerint e két sorozat korszakváltást jelentett a magyar népies ponyvairodalomban, ezt a felismerést azonban önálló vizsgálatok – Lengyel András már említett tanulmányát leszámítva – szinte egyáltalán nem követték.³¹ A *Magyar Mesemondó* füzeteinek tanulmányozása során Lengyel rámutatott a két sorozat összefüggéseire: „a *Nóták és históriák* tulajdonképpen a *Magyar Mesemondó* könnyebb fajsúlyú, kiegészítő sorozata volt”, amelyeket Lengyel szerint érdemes volna együtt tárgyalni.³² A *Magyar Mesemondó* és a *Históriák, Nóták* (a továbbiakban MM és HN) valóban azonos szerkesztői koncepció mentén készült, hasonló ideológiát és tematikát képviselt, szerzőik egy része is azonos volt, a sorozatok egyes darabjai pedig egymás mellett voltak jelen a magyar könyvpiacra. A különbséget első sorban a terjedelemben, az árban és a megjelenített műfajokban³³ lehetett felfedezni. A rövidebb, fél ív terjedelmű (nyolcoldalas) és olcsóbb (kétkrajcáros) HN-kiadványokon a sorozatcím sehol nincs feltüntetve, ellentétben az egyíves, négykrajcáros MM-füzetekkel.³⁴ Ez az

³⁰ Pogány Péter értesülései szerint a *Magyar Mesemondó* 1885-ben, míg a *Históriák, Nóták* 1887-ben indult el (Pogány 1978: 316), ezeknek az adatoknak azonban ellentmond a korabeli sajtó-recepció, amely szerint a két füzet-sorozat egymással teljes szinkronban indult. A magyar könyvkereskedők közlönye 1886 augusztusában az újonnan megjelent kiadványok között említi meg a *Magyar Mesemondó* első négy, valamint a *Históriák, Nóták* első nyolc füzetét. *Corvina* 1886. augusztus 10. (9.) 22. 1–2.

³¹ Pogány 1978: 318.

³² Lengyel 1982: 46. Tekintettel arra, hogy Lengyel az MM könyvészeti adatainak teljes feltárását elvégezte, jelen dolgozat a másik, reflektálatlan sorozatra koncentrált.

³³ A HN nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a népdalok „trágár tartalmát” jó nótákkal helyettesítse, így rendszeresen jelentek meg a sorozatban többnyire közismert dallamokra írt (nótajelzéssel is ellátott) műdalok. E kiadványok többsége címválasztásban valamely etnikai vagy földrajzi régióra utalt (pl. *Székelly nóták* 17. sz., *Bácskai nóták* 25. sz., *Marosmenti nóták* 65. sz., *Balatonvidéki dalok* 86. sz. stb.). Ferenczy a dalkultúra megnemesítéséről, valamint a nép műköltészethez szoktatásáról szóló elképzeléséről: Ferenczy 1891: 210.

³⁴ A korabeli sajtóbeszámolók és a szerkesztői jelentések, a bibliográfiai, valamint a szakirodalmi említések többféleképpen hivatkoznak a sorozatra, ezért külön feladat volt a címének megállapítása, amelyhez a cég üzleti irataiban (OSZK Kt. Fond 2/1105.) és a Méhner által közölt

oka annak, hogy gyakran az utóbbi címevel utalnak mindkét sorozatra, így az MM elnevezés időnként a HN füzetek megjelölésére is szolgált.

A SOROZAT(OK) SZERKESZTŐI KONCEPCIÓJA

Mindkét ponyvakiadvány-sorozatot Ferenczy József (1855–1928) író, irodalomtörténész, pedagógus és népművelési szakember szerkesztette Trefort Ágoston felkérésére, közel két évtizeden keresztül. Okulva az elődök kudarcából, Ferenczy új sorozataiban a *Jó könyvek*... kiadványaihoz képest tartalmilag, formailag és a terjesztés szempontjából egyaránt fontos változtatásokat eszközölt.³⁵ Szívéügyének tekintette és külön jutalmazás nélkül végezte ugyan a szerkesztői feladatokat,³⁶ korántsem volt azonban magától értetődő, hogy miként kell hatékonyan megszólítani a köznépet a populáris olvasmányokon keresztül.³⁷ Ferenczynek jó rálátása volt a hazai közoktatás állapotára. Gyakorló pedagógusként (tanított a fehértemplomi gimnáziumban, a kolozsvári egyetemen, a budapesti Műegyetemen) belülről ismerte a hazai oktatási rendszer problémáit, ennél is fontosabb azonban, hogy az Országos Közoktatási Tanács (OKT) tisztségviselőjeként munkaköri kötelessége volt a közoktatásügy figyelemmel kísérése.³⁸ Ferenczy a tanács jegyzőjeként dolgozott, amikor elkezdte szerkeszteni a sorozatokat, és e körülmény nem mellékes a ponyvák koncepciójának és tematikájának kialakításában.

hirdetésekből (például az MM 17. sz. füzetének két utolsó számozatlan oldala [Kiss]: é. n.) tükröződő kiadói szándékot vettem alapul.

³⁵ Ezek lényegét ő maga foglalta össze: „Első követelménynek tekintetem az új vállalatnak új címet adni, mert csak egy félig megbukott vállalatnak is folytatása szerencsétlen kezdet. Meg az olyan cím, hogy könyvek, nem is való a népnek. A nép szereti a mesét, regét, nótát, históriát, rigmust, de könyvet nem igen keres [...] A második főkövetelmény volt, hogy a vállalat prosperálhasson, az elterjesztésnek legalkalmasabb módja. Könyvárusok után való terjesztése eredménytelen volna, mert a nép nem járja a könyvárus boltokat [...] Oly kiadó biztosíthatja tehát elterjedésüket, a ki a vásárokra, búcsukra jár, házaló könyvkereskedőkkel áll összeköttetésben. [...] A füzetek kiállítása tekintetében alkalmazkodni kellett a régihez [a kelendő populáris kiadványokhoz – D. M.]; alak, nyomtatás, illusztráció, papír, szóval az egész külső kiállítás nem lehet más, mint a régi füzeteké volt [...] Így aztán könnyen elkeveredhettek a *Magyar Mese-mondó* füzetek a régi ponyvairodalmi termékek között. Mert be kellett csempészni közéjük, hogy azok elterjedését és hatását ellensúlyozzuk.” Ferenczy 1891: 210.

³⁶ Ennek elismeréseként Trefort nyilvánosan is méltatta Ferenczy ezirányú tevékenységét: *Nemzet* 1887. március 7. (6.) 1623. 1.

³⁷ Ferenczy a Magyar Paedagogiai Társaság egyik ülésén fogalmazta meg: „De hogyan szóljunk a ponyvairodalom közönségéhez? ahhoz, a melyhez nem jut el semmiféle folyóirat, semmiféle hirtlap, semmiféle más sajtótermék, mint legfeljebb *imakönyv* meg *kalendárium* s ezenkívül a vásáron beszerzett s a téli hosszú estére szolgáló *rigmus*, melyet elő-elő vesz gazd'uram a mestergerendáról, egy párszor hozzáüti csizmaszárához, hogy az egész nyáron át rázkódott port leverje róla s aztán belefog olvasásába újra meg újra; – mert érdekes az a historia.” Ferenczy 1893: 268. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁸ Az OKT a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsadó-véleményező szerve volt, iratanyagának jelentős része sajnos megsemmisült. A fennmaradt iratok őrzési helye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (K 306).

A korszak művelődéspolitikájának kiemelt feladata volt a modern közoktatás kiépítése, a kötelező népoktatás és a felsőbb iskolák intézményrendszereinek megteremtése. Ezek mellett a felnőttoktatás kérdésének rendezése az anyagi lehetőségek korlátozott volta miatt háttérbe szorult, az iskolán kívüli népoktatás ügyét az elszánt egyéni kezdeményezések (pl. Türr Istváné vagy Irányi Dánielé) ellenére sem sikerült jogszabályi úton megoldani. A problémával a közoktatási tárca is tisztában volt, és talán nem tévedünk nagyot akkor, ha azt állítjuk, hogy a népművelő ponyvasorozatok támogatásával Trefort éppen e hiány pótlására törekedett.³⁹ Jogszabályok helyett társadalmi úton, irodalmi eszközökkel, a ponyva megnevelésével képzelte el az oktatási rendszeren kívüliek műveltségének emelését és mentalitásának átformálását. Nagyon tanulságos az, ahogyan a sorozatszerkesztő Trefort felnőttoktatásra vonatkozó elképzeléseit interpretálta, utalva a miniszter propagandaponyvákhoz való viszonyára és létrejöttükben játszott konkrét szerepére:

„Nem elégedett meg [Trefort] csak a tanköteles gyermekek iskolába-járatásával, hanem a nép felnőtteinek művelésére is tett intézkedéseket. Hányszor fakadt panasza a betyárromantika térfoglalása miatt, mily sokszor emlegette fájdalmasan a nép egészséges eszejárásának a káros olvasmányok által való elforgatását. Menynyi kidolgozásra való témát kaptam tőle a nép számára, mely apró olvasmányokat ő maga is javíttatott, módosított.”⁴⁰

E sorok arról árulkodnak, hogy a Ferenczy által szerkesztett ponyvakiadványok programjára Trefort Ágostonnak közvetlen ráhatása volt, *expressis verbis* témajavaslatokkal szolgált, sőt, tevőlegesen is részt vett a ponyvára szánt szövegek létrehozásában, azaz a sorozatot nem csupán anyagilag támogatta, hanem elvi-ideológiai szempontból befolyásolta is. Amellett kívánok ezzel érvelni, hogy a Méhner Vilmosnál megjelent népművelő ponyvák a kultúra- és normaközvetítés olyan különleges, irányított módját képviselték a 19. század végén és a 20. század elején, amely tökéletesen illeszkedett a korszak művelődési politikájába, és amelyet hatékony kommunikációs eszköznek tekintettek a pusztán kormányzati intézkedésekkel egyáltalán nem vagy nem megfelelően kezelt társadalmi problémák megoldására.

A HISTÓRIÁK, NÓTÁK SZERZŐI, MŰFAJAI, TEMATIKÁJA

A sorozat fennmaradt, kétszázötvennél is több darabját áttekintve megállapítható, hogy a HN létrehozásában közel száz, részben álnéven publikáló, többnyire középosztálybéli szerző működött közre, akiknek jelentős része gyakorló

³⁹ A népnevelés feladata Trefort szerint több a pusztai iskolai tananyag oktatásánál, fő célja a nép erkölcsi, értelmi, egészségi és gazdasági állapotának javítása (Mann 1982: 110). Erre vonatkozó elképzeléseit többször is kifejtette, lásd például: Trefort 1888: 187.

⁴⁰ Ferenczy 1899: 74–75.

pedagógusként, illetve hírlapíróként tevékenykedett a vizsgált időszakban.⁴¹ Az alkotók többsége az 1840–1860-as években született generációt képviseli, sokan közülük az évszázad utolsó harmadában hosszabb vagy rövidebb ideig a fővárosban tartózkodtak egyetemi hallgatóként vagy különböző sajtóorgánuk körül csoportosulva. Több szerző az 1876-ban alapított Petőfi Társaságnak is a tagja volt.⁴² Elismert kortárs írók és költők (Jókai Mór, Benedek Elek, Pósa Lajos) mellett számos, kevésbé ismert szerzőről is tudunk (Rudnyánszky Gyula, Hajnóczy Rajmund József, Csengeri János, Lakatos Sándor, Váradi Antal, Versey György, Szabó Tamás), rajtuk kívül a pedagógiai, tanügyi, egészségügyi, természettudományi és gazdasági szakírók is nagy számban képviseltették magukat (Kiss Áron, Bókay János, Kriesch János, Herman Ottó). A HN sok szerzője közvetlen kapcsolatban állt a politikai éllel, vagy maga is aktív politikusként (az országgyűlési képviselő Ábrányi Emil, Benedek Elek, Herman Ottó, Kada Elek, Pap Zoltán), vagy a kormányt kiszolgáló hivatalnok-szervezet tagjaként tevékenykedett.⁴³ Az alkotók között (legalább) hét nő is volt (Harmath Lujza, Melha Kálmánné Szaák Lujza, Horváth Böske, Gaal Mózesné Putkovszky Gizella, Rakodczay Pálné Mihálka Rózsa, Farkas Mihályné Kenessey Gizella, valamint, Bogdánovics György álnéven Beksics Gusztávné Bogdanovich Krisztina), többségük saját szerzeménnyel jelentkezett.⁴⁴

A szövegek mellett a szerkesztő gondot fordított a kiadványok illusztrálásra is, hiszen az adta a ponyvák egyik fő vonzerejét. Valamennyi füzetet legalább egy, a címlapon elhelyezett képpel adták közre, ezzel is a szövegek értelmezését és kelendőségét kívánták előmozdítani.⁴⁵

Lengyel András Méhner Vilmos népművelő ponyvafüzeteinek a befolyásolási szándékok szerinti csoportosítására a következő tematikus-funkcionális rendszert alakította ki: 1. a műdalokat közlétező füzetek funkciója az ízlésnemesítés és a szépirodalom fogyasztásának előkészítése volt; 2. a felvilágosító, ismeretterjesztő alkotások a korszerű egészségügyi és gazdálkodási ismeretek népszerűsítése érdekében íródtak; 3. kísérleteztek az irodalmi és a történelmi tudat átalakítására szolgáló szövegekkel; 4. az állampolgárrá nevelés jegyében íródott számos

⁴¹ A szerzők egy része az MM-ben is sokat publikált (például: Csengeri János, Gaal Mózes, Rudnyánszky Gyula és Vozári Gyula).

⁴² Ábrányi Emil, Endrődi Sándor, Jakab Ödön, Lampérth Géza, Pap Zoltán, Prém József, Szabó Endre, Váradi Antal, Versey Gyula stb.

⁴³ Ferenczy József mellett szintén az OKT tisztviselője volt Baló Tasziló, Németh Ignác pedig a miniszterelnökségi sajtóosztály alkalmazottja volt. Említést érdemel, hogy Endrődi Sándor a képviselőház naplójának szerkesztőjeként is működött. (Itt jegyzem meg, hogy a *Jó könyvek*... sorozat elindítója, P. Szathmáry Károly korábban ugyancsak szerkesztője volt az országgyűlés képviselőházi naplójának, Vikár Béla pedig parlamenti gyorsíróként tevékenykedett akkor, amikor a kormány propagandaponyvák készítésével is megbízta.)

⁴⁴ Kivételt csak Harmath Lujza Tolsztoj-fordításai jelentenek (145. sz.). Két szerzőnő feltehetőleg férje révén vonódott be a vállalkozásba, Gaal Mózes és Rakodczay Pál ugyanis szintén publikált a sorozatban.

⁴⁵ A kiadványokat magyar festőművészek és grafikusok illusztrálták, a fennmaradt füzeteken egyelőre csak Juskó Béla és Zichy (Mihály?) szignóját fedeztem fel (lásd a 18. és a 70. sz. füzetet).

mű, amelyek a társadalmi szabályok és intézmények fontosságát hangsúlyozták.⁴⁶ A sorozat teljes tartalomelemzésére – bármennyire is izgalmas feladat lenne – ehelyütt nincs mód, a füzeteket végigolvasva ezúttal csupán néhány megjegyzéssel és adattal szeretném kiegészíteni a népművelő jellegű propagandaponyvák eddigi vizsgálatát, és ösztönözni a továbbiakat.

A HN-ben közzétett művek láthatólag olyan változatos, a népköltészettől nem teljesen idegen műfajokat vettek alapul, amelyek a potenciális olvasóközség számára ismertek és ezért befogadhatóak voltak.⁴⁷ A *nóta*ként hivatkozott népies műdalokkal a szerzők a népi dalkultúrát és az esztétikai ízlést igyekeztek formálni, a közölt *regék*kel (többnyire az emlékezet közösségi funkcióját betöltő történeti mondákkal) a köznép történelmi tudatának alakítása volt az elsődleges cél.⁴⁸ A sorozatban megjelent művek túlnyomó többsége azonban rövid epikus, verses vagy prózai, tényfeltáró jellegű és valószínű elbeszélés (*história*) volt, amely hangsúlyosan törekedett a tudatformálásra.⁴⁹ Ezeknek a felvilágosító-ismeretterjesztő jellegű elbeszéléseknek a cselekménye általános tanulság megfogalmazására is módot adott, emiatt a példázatokkal is rokoníthatók lehetnek, de műfajilag leginkább a novellával vonható párhuzam. E *falusi történetek* jellegzetességét a valósághoz való viszonyuk, a kortárs paraszti létforma konfliktusainak reális ábrázolásmódja és sajátosan kritikus társadalomszemlélete adja, mely a romantikus paraszti reprezentációkkal ellentétben messze nem idillikus.⁵⁰ Cselekményük egy konkrétan meghatározott, speciális vidéki közegben játszódik, szereplőik pedig a falusi világ jellegzetes alakjai (az innovációkat elhozó lelkész és a tanító;

⁴⁶ Lengyel 1982: 48.

⁴⁷ Émikus fogalmakkal élve ezek leginkább a *nóta*, *rege* és a *história* kategóriái mentén rendezhetők el. A sorozatban néhány meseszöveg is helyet kapott, ezek folklorisztikai-textológiai elemzését önálló dolgozatban tervezem elvégezni.

⁴⁸ A történeti referenciával rendelkező szövegek többnyire a honfoglalásról, tatárjárásról, Mátyás királyról, a török időről és a szabadságharcról szólnak. Itt jegyzem meg, hogy önálló tanulmányozást érdemelnék az irodalmi ismeretterjesztés jegyében született ponyvák, a sorozatba ugyanis Ferenczy több klasszikus szerző költeményét is becsempészte, például Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály (18. sz.), Garay János (72., 91., 127. sz.) műveit. Különösen sokat közöltek Tompa Mihálytól (60., 96., 146., 164., 181–184., 196., 203. sz.), némelyiket sajátos elgondolástól vezérelve nem eredeti formájában, hanem prózában újrarendve (lásd például Arany János *A fülemile* és Tompa *András polgár* című verseinek átdolgozását: 178., 210. sz.). (Az előbbi ponyva jogi vonatkozásáról bővebben esik szó egy sajtó alatt lévő dolgozatban: Domokos 2023b). Petőfi és Arany műveinek ponyván való terjesztése egyébként már a *Jó könyvek...* indulásakor felvetődött, annak megvalósítása azonban szerzői jogi akadályokba ütközött (Révay 1920: I. 93).

⁴⁹ A *história* mint úgynevezett félnépi műfaj éppen a Méhner-ponyvák megjelenésének idején élte utolsó virágkorát. Jelentése a paraszti kultúrában nem homogén, általában valamilyen megtörtént (legalábbis annak vélt), megrendítő, fontos eseményről szóló híradás, a sorozat is erre reflektált a címadásával. Takács 1958; Kriza 1979: 550.

⁵⁰ A kitalált, de egyébként a valóságban is létező településeken (pl. Mihályfalván, Monostorfalván, Kenderesen) játszódó, a falusi társadalmat a maga egészében láttató és a hétköznapi drámáját az érzelmekre hatóan tükröző történetek (az irodalmi szociográfia virágkoránál évtizedekkel korábban) az éppen változó agrártársadalom és a konfliktusos paraszti létforma fikatív, mégis sajátosan dokumentatív jellegű reprezentációi.

az írástudatlan, dorbézoló, lusta, valamint ellenpárja, az önművelő, becsületes, szorgos paraszt; a rátarti lány; az úri életre vágyó gazda; a cifrázkodó cseléd stb.). A hétköznapi konfliktusokban drámaian megnyilvánuló társadalmi problémákat, a szereplők jellemét és cselekedeteit sok elbeszélésben egy bölcs és a rétegzett vidéki társadalommal empátikus narrátor tolmácsolja, aki a történetekből levonható morális tanulságot rendszerint külön is nyomatékosítja.⁵¹

A HN füzetekinek egy jelentős csoportját, (legalább) huszonhat füzetet, azaz a teljes korpusz közel egytizedét egyetlen szerző, a sorozatszerkesztő Ferenczy József írta. Az ő, következetesen név nélkül megjelentetett füzetekre sajátos elbeszélő stílus jellemző, történetei a sorozat más darabjaihoz képest közvetlenebb, didaktikusabb módon, az értekező próza stílusához közelítve szólnak az általa fontosnak tekintett témákról.⁵² A sorozatszerkesztő programját a neves pedagógus-szakíró Kiss Áron a következőképpen foglalta össze:

„[Ferenczy] a legnagyobb gonddal átvizsgálta a kizsorítandó ponyvairodalmat, s aztán számba véve a nép megszokását és ízlését, olyan munkatervet állapított meg, mely a nép életének minden mozzanatára kiterjedjen, minők: családi, társadalmi és polgári élet; nevelés, erkölcs, vallás, babona; egészség, betegség; hajlamok, szokások, jellem; gazdálkodás, biztosítás, tűzoltás; mesék, mondák, dalok; történetek; a nép életével is érintkező tudományos ismeretek, stb.; szóval mindent bevon e vállalat körébe, ami a nép értelmét, kedélyét, képzeletét, magatartását és cselekvését művelheti, nemesítheti.”⁵³

A füzetekből kirajzolódó tematikai változatosság egyszerre mutatja be a vidéki társadalom (felülről látszó) problémáit, illetve az ezek leküzdésére törekvő gazdaság- és művelődéspolitikai szándékot. Ferenczy fő törekvése az volt, hogy a túlzott moralizálást elkerülve, szórakoztatva oktassa az olvasóit, ügyelt azonban arra is, hogy az érdekes elbeszélésekkel és dalokkal való mulattatás mellett a műveknek mindig legyen közérthető tanulságuk is.⁵⁴ A köznépi ismeretterjesztés és mentalitásformálás jegyében a népművelő ponyvák létrehozásával többek között az olyan égető társadalmi problémák orvoslását tekintette feladatának, mint például a babonáság és a kuruzslás (10., 28., 51., 54., 56., 82., 84., 89., 135., 184.

⁵¹ E történeteket érdemes a realista irodalmi programot megvalósító, nálunk is nagy népszerűségnek örvendő Bertold Auerbach *Schwarzwälder Dorfgeschichten* című novellagyűjteményét alapul véve olvasni, melyben a szerző a nem idealizált paraszti életvilág ábrázolásával egy új kisepikai műfajt (*falusi történet*) teremtett. A fekete-erdei történetek adaptálását a magyar köznépi számára először Eötvös József vetette fel 1845-ben, a népkönyv kiadó egyesület elnökeként (N. N. 1845). Auerbach falusi novelláiról Trefort Ágoston is elismerően nyilatkozott, követendő esztétikai és politikai mintaként állítva azokat a magyar írók számára (Trefort 1882). A falusi történet és Auerbach magyar recepciójáról ír: Hansági 2022: 217–297.

⁵² Ferenczy 1891: 210. Témaválasztásai egy későbbi társadalmi látletével összeolvasva is tanulságosak: Ferenczy 1911.

⁵³ K. [Kiss Áron] 1890: 171.

⁵⁴ Vö. Gyulai Pál a *Jó könyvek*...-ről megjelent 1883-as kritikájával: Gyulai 1911: 234–240.

sz.) az alkoholizmus (27., 145., 149., 245. sz.), a kártyaszenvedély (68., 204. sz.), vagy a gyermekhalandóság és a magzatelhajtás (16., 29., 103., 155., 219. sz.). A sorozat az egészségügyi, tudományos, közjogi, pénzügyi, gazdasági és ipari ismeretek terjesztése mellett általános erkölcsi elveket is megfogalmazott (különösen a család és a munka vonatkozásában).⁵⁵

Ami az ideológiai befolyásolást illeti, a sorozat több olvasmánya is nagy hangsúlyt fektetett a hazafias érzések, a nemzeti identitás táplálására, illetve a királyhoz és a kormányhoz való lojalitás erősítésére, valamint a képviselők, a politikusok iránti bizalom kiépítésére (43., 59., 108., 138., 232., 242. sz.). Eközben egy „nagy, gazdag és boldog” Magyarország érdekében, a protekcionizmus szellemében a magyar ipar és kereskedelem fejlesztésére is buzdított (például: 43., 76., 112., 156. sz.). Számos füzet tematizált aktuálpolitikai kérdéseket, különösen sok ponyva érintette a kivándorlást (153., 214., 252., 265. sz.), vagy az 1890-es évektől az agrárszocializmus és az aratósztrájkok problémáját (174., 197., 207., 209., 211., 212., 220., 226., 228., 237. sz.). Ez utóbbiak mindegyike feltűnően élesen és igen változatos módokon bírálta a földmunkások és a szegényparasztság ilyen irányú megmozdulásait. A részegesnek és hamiskártyásnak beállított „elv-társak”, a heti hatost (a tagdíjat) elcsaló szocialista agitátorok mint hamis prófé-ták jelennek meg e ponyvákban. Jól tetten érhető a ponyvairodalmi propaganda az olyan olvasmányokon keresztül is, amelyekben különféle közigazgatási intéz-ke-dések, társadalmi intézmények vagy frissen bevezetett jogszabályok értelme-zése, és a bennük foglaltak népszerűsítése volt a cél.⁵⁶

AZ ÁLLAMI SZUBVENCIO MÉRTEKE

Amennyire a források láttatni engedik, a két sorozat anyagi támogatását a minisz-terium a központi költségvetés mellett egy kulturális alapítványon keresztül biz-tosította. A korabeli sajtóforrások (*Budapesti Közlöny, Fővárosi Lapok, Nemzet*)

⁵⁵ Az olvasmányok a takarékos, józan életű, önművelő, békés természetű, családja iránt felelősséget vállaló, embertársai, különösen szülei iránt tisztelettel viselkedő, jogait és kötelességeit ismerő polgár eszményképét közvetítették, emellett igyekeztek a társadalmat érzékenyíteni a vallási tü-relem, a természetvédelem és még a fogyatékkal élők irányában is (például: 5–6., 25., 28., 67., 90., 95., 163., 168. sz.).

⁵⁶ Az olcsó utazás az 1889-ben bevezetett vasúti díjszabásreform következtében vált lehetővé a tö-megek számára. Az új zónatarifa-rendszert ismerteti és az utazás mentalitásformáló ereje mellett tör lándzsát *A zónás atyafiak* című ponyva (76. sz.). Az 1891. évi népszámlálási eredményeket magyarítja el közérthető módon *A bölcstől a sirig* című írás (155. sz.). Az 1892. évi valutare-form állami népszerűsítésének eszköze volt a *Hogy leszünk az apró pénzzel? Vagy forint és krajczár helyett korona és fillér* című füzet, amelynek elkészítését az új pénznemekről, a takarékoságról és a hitelrendszerről szóló pénzügyi ismeretterjesztés szándéka vezérelte (125. sz.). A gazdasági munkás- és cselédségélpénztárról szóló 1900. évi 16. tc. propagandájaként értelmezhető a 246. sz. *Szerencse a szerencsétlenségben* című füzet. A tűzkár és a jégverés elleni biztosítás intézményét mutatja be, és az Első Magyar Általános Biztosító Társaságot reklámozza az *Erdős Péter története vagy a kinek nem ártott sem tűz, sem jégeső* (59. sz.), és még sorolhatnánk.

tanulása alapján 1888 után a vallás- és közoktatásügyi miniszter az általa kezelt Röck Szilárd kulturális alap kamataiból (is) folyósította a Méhner-ponyvák pénzbeli támogatását.⁵⁷ Az állami szubvenció mértékéről és feltételeiről 1891-ben az akkori miniszter, Csáky Albin számolt be a képviselőháznak benyújtott jelentésében:

„Miként a múltban, úgy az 1890-ik évben is jóakaró figyelemmel és támogatással voltam azon törekvések iránt, melyek a népnek erkölcsnemesítő és felvilágosító népies olvasmányokkal való ellátását tűzték ki céljukul. Ez évben is 1000 frttal segélyeztem a »Magyar mesemondó« című ily célú vállalatot, csupán azt kötve ki, hogy tartozik egy évben 8 egész, 16 féléves füzetet, mindeniket legalább 20.000 példányban, 2 illetve 1 krajczárnyi árban kiadni.”⁵⁸

A jelentést összevetve a Röck-alapból juttatott segélyekről szóló pénzügyi beszámolókkal, úgy tűnik, hogy ebben az évben a miniszter teljes egészében a kulturális alapból támogatta a ponyvasorozatot, összesen 1000 forinttal.⁵⁹ Az idézet további érdekessége, hogy kiderül belőle, a minisztérium milyen feltételekhez kötötte a támogatás felhasználását: az MM-ből a szubvenció fejében legalább évi nyolc, míg a féléves HN-ből minimum tizenhat füzetnek kellett megjelennie, egyenként legalább 20 000 példányban. Ezen adatok alapul vételével a két sorozatra együttesen számolva, úgy tűnik, hogy a tárca évente, ívenként körülbelül 62 forint állami támogatással számolt, ami 480 ezer darab ponyvára nézve füzetenként átlagosan 0,2 krajcárt jelentett.

⁵⁷ Röck Szilárd (1799–1888) ügyvéd, hatalmas vagyonát végrendeletében különböző közművelődési célokra ajánlotta fel. (Az Akadémiának rendelt alapítványáról bővebben lásd: Fekete 2000: 135–137.) A sajtóhírek szerint a közoktatásügyi miniszter az alapítvány félévente megítélt kamataiból 1889 júniusában 800 forinttal, 1890 júniusában és decemberében 500-500 forinttal, 1891-ben szintén összesen 1000 forinttal segélyezte a ponyvairodalmi vállalkozást. Nem találtam meg valamennyi pénzügyi beszámolót, de a töredékes adatok alapján tudható, hogy az 1892 decemberében, valamint az 1894 júniusában osztott kamatokból újabb 500-500 forint támogatás jutott a sorozatokra.

⁵⁸ Csáky 1891: [2].

⁵⁹ Más források is azt mutatják, hogy a propagandaponyvák állami támogatása évente átlagosan 1000 forint körül lehetett, az azonban változó volt, hogy ezt mikor milyen büdzséből finanszírozták. Herman Ottó már idézett parlamenti beszédében említette, hogy 1895-ben a támogatási összegnek csak a fele származott a kulturális alaphoz, a másik fele a tárca terhére ment. *Képviselőházi napló* 1895: 257–258. A felszólalások sajtóváltozata kevésbé részletesen idézte az országgyűlésben elhangzottakat: vö. Herman 1895. Azt nem tudjuk, hogy más évekre is érvényes lehetett-e a támogatási források hasonló arányú megoszlása, a költségvetési kimutatások ilyen részletességben nem informatívak. (Noha a minisztérium a következő évben is folytatta a ponyvasorozatok támogatását, az 1896. évi állami költségvetésben a VKM-hez tartozó költség soron nem szerepel önálló tételként ilyen jellegű kiadás, sem a népnevelés rovatban, sem a segélyek között. *Állami költségvetés* 1895: 10.)

KIADÓ, PÉLDÁNYSZÁM, TERJESZTÉS

Szerkesztőként Ferenczy felismerte, hogy az új ponyvafüzetek sikere a hatékony könyvterjesztésben rejlik, ehhez pedig a könyvársi disztribúció helyett a hálózó kereskedelmet és az ügynöki hálózat mozgósítását, kiépítését célozta meg. Így esett a választása a népies nyomtatványairól ismert és vidéken is hatékonyan működő könyvkereskedőre, Méhner Vilmosra. A német származású, magyarul nem értő Méhner (Friedrich Wilhelm Mehner, 1837–1907) Lipcsében tanulta a könyvkötő mesterséget, vándorútja során került Magyarországra és telepedett le Budapesten könyvkötő segédként az 1850-es évek végén. Ügyeskező iparosként hamar önállósodott, és nevet is szerzett magának, gondos kiállítású könyvei részt vettek hazai és nemzetközi szemléken,⁶⁰ szaktudását pedig a magyar elit értelmiség több alkalommal is igénybe vette különböző, nagy presztízsű diplomáciai ajándékok előállításához.⁶¹ Korán felismerte a kolportázsban rejlő üzleti lehetőséget, és 1872-ben könyvkiadó vállalatot alapított Budapesten.⁶² Méhner Vilmos kiadványlata több mint két évtizeden keresztül jelentetett meg tudományos és szépirodalmi kiadványok mellett főként a populáris igényeket kielégítő vallási és világi nyomtatványokat, periodikákat, tankönyveket, naptárakat és egyéb népies kiadványokat.⁶³ Jól kiépített kolportázs-kereskedelmi gyakorlata révén a ponyva-irodalom sikeres terjesztője is lett.⁶⁴ A Méhner kiadó 1895-ben beolvadt a Franklin Társulatba, kiadványai azonban továbbra is Méhner név alatt jelentek meg, így az MM és a HN ponyvafüzetei is.⁶⁵

A Méhner-ponyvasorozatokban megjelent füzetek kiadvány- és a példányszámáról hozzávetőleg pontos ismeretekkel rendelkezünk. Lengyel András elvégezte

⁶⁰ 1873-ban jelen volt a kecskeméti iparműkiállítás, és jelentkezett a bécsi világkiállításra is. *Budapesti Közlöny* 1872. augusztus 11. (6.) 183. l., uo. 1873. március 14. (7.) 61. 514.

⁶¹ Jókai Mór Erzsébet királynénak ajánlott regényének (*Az élet komédiásai*, 1876) díszpéldányát Méhner kötötte be a királyné családi színeinek megfelelően, ezen kívül a Szent István Társulat hódolatát kifejező, IX. Pius pápának a Vatikánban átadott felirat is Méhner munkáját dicsérte. N. N. 1877: 177; N. N. 1876: [2].

⁶² Kuttner (Kelemen) Dávid több mint másfél évtizeden keresztül intézte a Méhner-cég ügyeit, az egykorú beszámolók szerint ő irányította a terjesztést, és nagy szerepe volt a művek kiadásra való kiválogatásban. Aric. [Sas] 1907: 136.

⁶³ Pogány Péter szerint Méhner Vilmos volt az első, aki Vörösmarty, Petőfi és Tompa műveit terjesztette ponyván a falusi lakosság számára (Pogány 1978: 316). Az 1880-as évektől több népszerű füzet sorozata is ismert (*Magyar nép-könyvtár*, *Mulattató és hasznos olvasmányok*, *Népszerű orvos tanácsadó* stb.). A kortárs könyvkereskedő társadalom azonban negatív fogadtatásban részesítette Méhnernek a hazai könyvkereskedői szokásokkal szemben meghonosított új könyvterjesztési gyakorlatát, erről lásd például a Magyar Könyvkereskedők Egyletének közlönyében zajló polémiát a postai úton való könyvterjesztésről: G. 1879; Mehner 1879.

⁶⁴ Noha nyilvánvalóan túlzás, kiadványai elterjedtségét tekintve árulkodó az, amit nekrológiájában állítanak róla: „[...] alig van a legtávolabbi faluban is magyar ember, úr és szántóvető, a ki ne hallotta volna a Méhner nevet.” N. N. 1907.

⁶⁵ Az üzletátvétel dokumentációját lásd OSZK Kt. Fond 2/1105. (A felvásárlást megelőzően, 1895. augusztus 16-án felvett készletkimutatás az illusztrációk elkészítéséhez használatos kliksékre is kiterjedt, és eszerint a beolvadás idején a *Magyar Mesemondó*hoz 101, a *Históriák*, *Nóták*hoz pedig 192 darab klisé tartozott.)

az MM-ben megjelent kiadványok rekonstruálását, ez alapján 156 füzet címléírását közölte.⁶⁶ A HN-füzetek sorszámozása a jelen dolgozathoz elkészített jegyzék szerint a 266. számig futott, azaz a két sorozatban összesen (legalább) 422 darab ponyvafüzet jelent meg 1886 és 1904 között.⁶⁷

Ami az egyes füzetek példányszámát illeti, a VKM által szabott támogatási feltétel, a sorozatszerkesztő erre vonatkozó közleményei, valamint a sajtóban publikált beszámolók egybevágók. Ezek szerint az egyes füzetek 20–40 ezer példányban jelentek meg,⁶⁸ esetenként még az 50 ezres példányszámot is meghaladták.⁶⁹ A kultuszminisztérium által támogatott ponyvák megjelenését a sajtó élénk érdeklődése kísérte, a rendszeresen közzétett recenziók alapján tudjuk, hogy a ponyvairodalmi vállalkozás első néhány hónapjában, 1886 augusztustól decemberig tizenkét MM- és huszonnégy HN-füzet jelent meg, összesen 720 ezer példányban. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a teljes első évfolyamnak volt második kiadása is, tehát a sorozat egyes füzetei eleinte inkább a 40 ezres példányszámot közelíthették.⁷⁰ Ferenczy József a sorozat fennállásának hatodik évében több mint hatmillió megjelent, és a nép kezén forgó példányról tett említést,⁷¹ Pulszky Ferenc pedig hét és fél évvel az első füzetek megjelenését követően összesen 8 millió forgalomban lévő példányról szólt.⁷² Ha hitelt érdemlőnek tekintjük ezen adatokat, akkor a füzetek évente átlagosan közel egymillió példányban kerülhettek forgalomba.

E kiadványok egy része kereskedelmi úton jutott el az olvasókhoz, a kiadói terjesztés mellett azonban az állami intézményrendszer, valamint a társadalmi szervezetek is intenzíven bekapcsolódtak a ponyvák közvetítésébe és propagálásába. Az állam által felvásárolt Méhner-ponyvák az üzletitől eltérő logika alapján, ingyenes terjesztéssel, a vidéki középosztály mozgósításával jutottak el nagy

⁶⁶ Lengyel 1982: 42–45.

⁶⁷ A HN néhány darabja ez idáig nem került elő. Nincs tudomásom a 251., 254–258., a 260. és a 263–264. sz. füzetekről, ezen kívül nem találtam meg, de másodlagos forrásból ismertek a 76b., a 190. és a 199–200. sz. füzetek adatai.

⁶⁸ Ferenczy 1891: 211.

⁶⁹ Szenzációként jelent meg a hír, hogy Vargha Gyula *Nóták a magyar nép számára* című, sorozatnyitó füzetéből (1. sz.) 50 000 példánynál is több fogyott el. *Fővárosi Lapok* 1888. november 11. (25.). 331. 2432.

⁷⁰ Az ismeretlen szerző 1886. december 12-én számolt be arról, hogy a teljes első évfolyam második kiadása néhány héten belül piacra kerül. (J.) 1886: 2509. A példányadatokról a későbbiekben csak töredékes információkkal rendelkezünk, tanulságos azonban, hogy más évre vonatkozóan (1890) a sajtó szintén 720 ezer forgalomba hozott füzetéről tesz említést. *Néptanítók Lapja* 1891. március 11. (24.) 20. 176.

⁷¹ Ferenczy 1891: 211.

⁷² A ponyvairodalom iránt érzékeny Pulszky ezen az ülésen hívta fel a résztvevők figyelmét a sorozatszerkesztő érdemeire, és adta át négy kötetbe gyűjtve az addig megjelent ponyvafüzeteket. (Az MTA könyvtárában ma az M. Irod. 2516 jelzeten két kötetbe kötve található a *Históriák, Nóták* 160 füzete, valamint a 230.861 és 230.862 jelzeteken a *Magyar Mesemondó* füzetei. A könyvtári inventáriumban ugyan nem találtam erre vonatkozó bizonyítékot, de elképzelhetőnek tartom, hogy ezek a kötetek azonosak lehetnek a Pulszky által ekkor az Akadémiának juttatott kötetekkel.)

tömegekhez. Ezzel a kiadványterjesztési stratégiával az állam egyfelől az iskolai és népkönyvtárak igényeit igyekezett kielégíteni, másfelől, marketingfogásként az erkölcsös ponyvairodalmi vállalkozásoknak szeretett volna minél nagyobb ismertséget szerezni. A propagandaponyvák terjesztésének hivatali útja az állami és egyházi oktatási intézményrendszeren keresztül valósult meg (amelynek felügyelete, mint említettük, a sorozat szerkesztőjének munkaköri kötelessége is volt). Az ingyenes füzeteket a tanfelügyelőségeken keresztül, miniszteri utasításokban rögzített módon juttatták el az iskolai és népkönyvtárakba, illetve jutalomkönyvként a tanítókon keresztül az egyes tanulókhoz.⁷³ A tanfelügyelők az iskolaszéki elnökökkel, tanítókkal és lelkészekkel, a püspökök az esperesekkel felhívásokban és körlevelekben közölték a miniszteri utasítás célját és tartalmát („az ártalmas ponyvairodalmi terméket kiszorítani s a népet fokozatosan más irányú olvasmányokhoz szoktatni”),⁷⁴ a szétosztandó példányok pedig a kör- és községi jegyzőkön, illetve az egyházi méltóságokon keresztül jutottak a népoktatókhoz.⁷⁵

A sorozatszerkesztő visszaemlékezéséből tudjuk, hogy saját személyes és hivatali kapcsolatrendszerét is teljes mértékben mozgósítva, hatalmas munkával igyekezett a ponyvák elterjedését elősegíteni. Kapcsolatba lépett gazdasági és művelődési egyletekkel, ahol felolvasásokat tartott, és amelyeknek füzetek ezreit ajándékozta, de a fővárosi polgármesteri hivatalon keresztül a kórházakban tartózkodó betegeknek és a honvédségen keresztül a katonáknak is számos példányt juttatott annak érdekében, hogy a mentalitásformálást megcélzó ponyvairodalom missziója minél szélesebb kört elérjen.⁷⁶

A sorozat fogadtatása a szűkebb szakmai és a hazai művelt nagyközönség körében egyértelműen pozitív volt, a sajtóreceptió tanulsága szerint művelődéspolitikusok és pedagógiai szakírók, valamint tanítók és lelkészek eredményes kampányának hatására a hasznos népművelő ponyvairodalom terjesztése kiterjedt társadalmi mozgalommá vált a 19. század végi Magyarországon. A terjesztés hatékonyságát és a sorozatok népszerűségét bizonyítja, hogy még a külföldön élő magyarokhoz is ezrével jutottak e kiadványokból.⁷⁷ A kutatás jelen állása szerint

⁷³ A művelődéspolitikai nem titkolt célja volt, hogy a jó és hasznos olvasmányok a gyermekeken keresztül a szüleikhez is eljussanak. A népiskolai olvasókönyvekről mint a szülők mentalitására is hatást gyakorló népkönyvekről: Radó 1881: 147.

⁷⁴ Ballagi 1887; Kun 1887: 304. A református tanítók ponyvaterjesztésben játszott szerepét hangsúlyozta Szana Tamás is a *Jó könyvek...* sorozat kapcsán: „Biztos tudomásom van róla, hogy csak maga a ref. tanítóság útnak évenként százezer füzetke terjedt szét vállalatukból, s egyes darabok nagyon is erős concurrentiát csináltak a ponyva régibb termékeinek.” Szana 1886.

⁷⁵ Az elosztási lánc működőképességéről a publikált intézményi értesítők könyvgyarapodásról szóló beszámolóiból értesülhetünk, lásd például: Pálffy 1887: 9; Jausz 1887: 30. Emellett e ponyvák a városi munkásság számára kialakított könyvtárakba is eljutottak, a budapesti VIII. kerületi munkásotthon könyvtárában például 1903-ban valamennyi addig megjelent Méhner-ponyva megtalálható volt. Berkes 1903: 22–26.

⁷⁶ A vállalkozást népszerűsítő, kiadványterjesztési stratégiáiról részletesen is beszámol: Ferenczy 1891: 211; Ferenczy 1893.

⁷⁷ Románián, Bulgárián és Szerbián kívül Amerikába (New Yorkba és Pittsburgh-be) is szállítottak a ponyvákban. Ferenczy 1891: 211. (Az amerikai terjesztés mellett szól az is, hogy egy, az

a propagandaponyvák tényleges köznépi fogadtatását és konkrét akkulturációs hatását nehéz dokumentálni. Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a ponyvairodalomnak milyen szerepe lehetett a modern polgári berendezkedésre és a kapitalista viszonyokhoz való alkalmazkodásra irányuló stratégiák kialakításában, vagy általában annak a nehezen megragadható társadalmi-kulturális folyamatnak a megvalósulásában, amit paraszti polgárosulásnak nevezünk. A szövegfolklorisztika azonban a ponyvák folklorizációjának (népivé válásának) vizsgálatával, különösen az egyes olvasmányszövegek és a szóbeliségből lejegyzett népköltési szövegek filológiai összevetésével a jövőben talán hozzájárulhat a propagandaponyvák mentalitásformáló hatásának felméréséhez is.

* * *

A tanulmány az 1886-ban létrehívott *Históriák, Nóták* című ismeretterjesztő-erkölcsnemesítő kiadványsorozatot mutatja be, hangsúlyozva a 19. század második felében kialakult sajátos populáris olvasmánytípus és újszerű tömegkommunikációs forma, a népművelő ponyva (*propagandaponyva*) társadalomtörténeti forrásértékét. A Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter, majd hivatali utódai által támogatott ponyvasorozat nem csupán a köznép művelődését segítette, de kormányzati intézkedések és stratégiák közvetítésének és értelmezésének is az eszköze volt. A hatalmi elit által a tömegbefolyásolás szándékával megvalósított, kontrollált tartalmú és irányított terjesztésű kiadványokat részben elvi-ideológiai megfontolások, másfelől valós társadalmi-gazdasági igények hívták életre. E füzetek felfoghatóak úgy is, mint a dualizmus társadalmi és szociális problémáinak, valamint a megoldásukra vonatkozó, aktuális művelődéspolitikai javaslatoknak a ponyvairodalmi lenyomatai. A népművelő ponyvák azonban nemcsak dokumentálták a paraszti életforma és a kapitalizálódó, iparosodó társadalom konfliktusait, de a modernizáció és a polgárosodás eszméinek terjesztésével maguk is hozzájárultak a hagyományos műveltség és életmód átalakításához.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.)

Fond 5. *A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság irattára.*

Fond 2. *A Franklin Társulat iratai.*

Országos Széchényi Könyvtár Levelestár (OSZK Lt.)

P. Szathmáry Károly levele Tolnai Lajoshoz. Budapest, 1882. június 12.

OSZK-ban őrzött, a HN első húsz füzetét magában foglaló kolligátumkötet a *Philadelphiai Első Magyar Műkedvelő Egylet* bélyegzőjével van ellátva: OSZK 836.822/1–20.) Visszatetszést váltott ki azonban a magyarországi nemzetiségek körében a magyar nyelvű ponyvák kötelező terjesztése (a turócszentmártoni *Národnie Noviny*ban megjelent kritikát ismerteti: N. N. 1886), nem véletlen, hogy az Amerikába kivándorolt magyarokról szóló egyik Méhner-ponyva szlovák fordításban is megjelent. Ferenczy 1891: 211.

Históriák, Nóták 1–266. sz., 1886–1904. Méhner Vilmos, Budapest. A sorozat részletes bibliográfiáját lásd az *E-függelék*ben: https://korallfolyoirat.hu/wp-content/uploads/2023/11/04_Domokos_e-fuggelek_K93.pdf

Állami költségvetés 1895: *Állami költségvetés a magyar korona országai részére az 1896. évre*. Budapest.

Ballagi Károly 1887: Borsodmegye kir. tanfelügyelősége. 1418. sz. Felhívás az iskolaszéki elnök és tanító urakhoz Borsodmegyében. *Borsod. Miskolczi Értesítő* 1887. október 20. (21.) 42. 2.

Berkes Imre (szerk.) 1903: *A Budapesti VIII. ker. Munkásotthon Könyvtárának czimjegyzéke*. Budapest.

Csáky Albin 1891: A közoktatás állapota. *Nemzet* 1891. november 7. (10.) 3301. [2–3.]

Dolinay Gyula 1879: *Könyvet a népnek! Az iskolai és népkönyvtárak kérdése*. Budapest.

Ferenczy József 1891: „Magyar Mesemondó”. *Néptanítók Lapja* 1891. március 25. (24.) 24. 209–212.

Ferenczy József 1893: A felnőttek oktatása s a népies irodalom. *Magyar Paedagogia* (2.) 268–277.

Ferenczy József 1899: Emlékbeszéd Trefort Ágoston felett. In: Ferenczy József: *Irodalmi dolgozatok*. Budapest, 52–80.

G. [?] 1879: Egy magyar kiadó! *Corvina* 1879. június 7. (2.) 10. 38.

Gönczy Pál 1885: Karácsonra. *Néptanítók Lapja* (18.) 102–103, 833–835.

Gyulai Pál 1911: Jó könyvek a magyar nép számára. In: Gyulai Pál: *Bírálatok 1861–1903*. Budapest, 234–240.

Herman Ottó 1895: A nép olvasmányai. *Budapesti Hírlap* 1895. február 9. (15.) 39. 6.

Jausz György 1887: *A Soproni M. Kir. Állami Felsőbb Leányiskola hatodik értesítője*. Sopron.

K. [Kiss Áron] 1890: „Az új ponyvairodalom”. *Néptanítók Lapja* 1890. március 15. (23.) 22. 171–172.

[Kiss Áron] é. n.: *A pocsolya-paraszt vagy az igazi falusi biró*. (Magyar Mesemondó 17. sz.). [Budapest].

Képviselőházi napló 1895: XXII. kötet. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. Budapest.

Kun Bertalan 1887: Püspöki körlevél. (Miskolc, 1887. április 15.) *Sárospataki Lapok* 1887. április 25. (6.) 17. 302–304.

Majer István 1848: *A magyar képezdek reformja. Írta s az oktatási Minister Urnak benyújtotta --*. Esztergom.

Mikszáth Kálmán 1973: A ponyvairodalom megszüntetése. In: Bisztray Gyula – Király István (szerk.): *Cikkek és karcolatok XIII. 1882. január–május*. (Mikszáth Kálmán Összes Művei 63.) Budapest, 14–15.

N. N. 1845: Fővárosi ujdonságok. *Pesti Hírlap* 1845. március 13. (5.) 438. 168.

N. N. 1876: Az »Élet komédiásai«. *Magyar Polgár* 1876. január 10. (14.) [3.]

N.N. 1877: A Szent-István-Társulat hódolata Pápa ő Szentségénél. *Katholikus Hetilap* 1877. május 24. (33.) 21. 177–178.

N. N. 1881: Az országos tanítói gyűlés. A magyarországi tanítói testületek képviseleti nagygyűlése. *Népnevelők Lapja* (16.) 39. 618–619.

N. N. 1907: Méhner Vilmos. *Vasárnapi Ujság* (54.) 36. 715.

- P. Szathmáry Károly 1884: *Emlékeim*. Szilágysomlyó.
- Pálffy Boldizsár (szerk.) 1887: *A Szombathely Városi Államilag Segélyezett Polgári Leányiskola XI-ik Értésítője az 1886/87-ik tanévről*. Szombathely.
- Radó (Roth) Vilmos 1881: A népiskolai olvasókönyvekről. *Néptanítók Lapja* 1881. április 30. (14.) 8. 146–149.
- Révay Mór János 1920: A „Jó könyvek” és a népirodalom. In: Révay Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai. I.* Budapest, 90–105.
- Szádeczky Lajos 1885: A magyar történeti congressus naplója. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3-6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai*. Budapest, 181–202.
- Szana Tamás 1886: A nép olvasmánya. *Nemzet* 1886. szeptember 29. (5.) 1467. 1.
- Trefort Ágoston 1882: Schwarzwälder Dorfgeschichten von B. Auerbach, 1844. In: Trefort Ágoston: *Kisebb dolgozatok*. Budapest, 67–70.
- Trefort Ágoston 1888: 1885. jun. 17. tartott beszámoló beszéd a pozsonyi I. választó kerületben. In: Trefort Ágoston: *Beszédek és levelek*. Budapest, 175–181.

Budapesti Közlöny, 1882–1914.

Fővárosi Lapok, 1882–1901.

Nemzet, 1882–1895.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aric. [Sas Ignác Miklós] 1907: Méhner Vilmos. *Corvina* 1907. szeptember 10. (30.) 25. 136.
- Atkinson, David – Roud, Steve (eds) 2019: *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature*. Newcastle.
- Chartier, Roger 2000: „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 305–318.
- Császtvay Tünde 1997: A halottak nem kérdeznak vissza. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és irodalom. Kultusz történeti tanulmányok*. Budapest, 60–68.
- Császtvay Tünde 2011: A tintakuli ára. A korai dualizmus irodalmának pénzgazdasága. *Helikon* (57.) 4. 592–614.
- Deák Ágnes 2018: *Suttogások és hallgatások – Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867*. Budapest.
- Deák Ágnes – Tamás Ágnes 2021: *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875*. Pécs.
- Domokos Mariann 2021a: Vikár Béla, a legifjabb Tatár Péter. Populáris egészség-felvilágosító nyomtatványok a XIX. századi kolerajárványok idején. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 9. Budapest, 351–368.
- Domokos Mariann 2021b: „Éljen Wekerle s a polgári házasság!” Propaganda és populáris kultúra a 19. század végén. In: Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Száz plusz Tíz. Jubileumi kötet*. Szekszárd, 221–240.

- Domokos Mariann 2023a: „Az arany ember vagy a rongyos bankó”. Valutareform a ponyván. In: Balogh Gergő – Hites Sándor – S. Laczkó András (szerk.): *Poétai ökönművek. Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben*. Pécs, 141–162.
- Domokos Mariann 2023b: *Jog és irodalom a ponyván. Népi jogtudat, jogismeret és jogi szocializáció a 19. század végén*. (Közlésre elfogadott kézirat).
- Farkas Judit Antónia 2020: Állam, társadalom és könyvfogyasztás. A „jó” magyar könyvek kiadásának, vásárlásának és olvasásának serkentésére tett kísérletek a 19. század utolsó harmadában. In: Farkas Judit Antónia – Gali Máté – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv 2020*. Budapest, 74–94.
- Fekete Gézáne 2000: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. kötet. 1859–1900*. Budapest.
- Ferencz József 1895: Buzogány Áron. Életrajz. *Keresztény Magvető* (30.) 2. 65–90.
- Ferenczy József 1911: Társadalmi problémák. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* (4.) 2. 107–123.
- Hansági Ágnes 2022: *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*. Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634548461>.
- Ispán Ágota Lidia 2020: *A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására*. Budapest.
- Jowett, Garth S. – O'Donnell, Victoria 2015: *Propaganda and Persuasion*. 6. edition. London.
- Kovács Máté (szerk.) 1970: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig*. Budapest.
- Kriza Ildikó 1979: História. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 550–552.
- Lengyel András 1982: Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886–1904). *Magyar Könyvszemle* (98.) 1. 40–50.
- Lipták Dorottya 2002: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága*. Budapest.
- Lyons, Martin 2000: A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest 348–380.
- Mann Miklós 1982: *Trefort Ágoston élete és működése*. Budapest.
- Mehner, Wilhelm 1879: Herrn Anonymus G. *Corvina* 1879. július 7. (2.) 13. 50–51.
- Mikos Éva 2015: Regék a magyar előkorból. Folklor, irodalom és közköltészet Tatár Péter Rege kunyhójában. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 4. Budapest, 387–405.
- Peres Sándor 1890: *A magyar népoktatásügy fejlődése 1867–1887. Tekintettel Gönczy Pál működésére*. Budapest.
- Pogány Péter 1978: *A magyar ponyva tüköre*. Budapest.
- Takács Lajos 1958: *Históriások, históriák*. Budapest.
- Wittmann, Reinhard 2000: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 321–347.

Társadalomszemlélet és politika a napóleoni háborúk magyarországi katolikus zászlószentelő prédikációiban*

A bonapartista Berzeviczy Gergely az 1809-es osztrák–francia háborút követően úgy látta, Napóleonnal szemben Magyarországon egységfrontot alkotott az udvar, a nemesség és a katolikus klérus. Míg a protestánsokat nem ragadta el a közhangulat, addig a katolikus egyház „uszított” a szószeréről, „keresztes háborút” hirdetett, püspökei Franciaország és vezetői „teljes megsemmisüléséért” imádkoztak. Állítólag ő maga is hallotta, ahogyan katolikus papok arról prédikáltak, hogy a franciák hadi sikereinek oka Napóleon Belzebubbal kötött szövetsége, ami ellen mindenkinek, minden eszközzel harcolnia kell.¹ A lutheránus Berzeviczy nem volt elfogulatlan szemlélő, de tapasztalatai így is egy általánosabb jelenségre mutatnak rá: a katolikus klérus és a prédikációk háborús időszakokban játszott szerepére.

A háborúk, hogy ne minősüljenek indokolatlan erőszaknak, hagyományosan morális és vallási legitimációra szorultak, amire a keresztény teológia az „igazságos háború” (*bellum iustum*) elméletét dolgozta ki. A „háborús prédikációk”, a papságnak az erkölcsi és spirituális útmutatáson keresztül a hívekre gyakorolt befolyását tekintve, értékes forrásai a konfliktushelyzeteket átélő társadalmaknak.² 1789–1815 között a vallás Franciaországban és Európa-szerte is jelentékeny szerepet kapott az ellenforradalmi agitációban, de vitatott, hogy a vallásos kifejezőmód mögött milyen kombinációja húzódott a társadalmi-politikai érdekeknek és a spirituális-eszmei okoknak. A vallásos motívumok gyakran összefonódtak a kollektív identitásról, különösen a hazáról és nemzetről szóló beszéddel.³ A vallási fogalmiság már jóval a modernitás előtt is szakrális minőséget adott a területiális hazáért (*patria*) folytatott küzdelemnek. A modernitásban azonban a nemzethez tartozás tudata ideologikus jelleget kapott, amely sajátos választ nyújtott a hagyományos vallási jelentésrendszer válságára: az ősi történeti közösségként felfogott nemzet

* A tanulmány írásakor Nagy Ágoston a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban, illetve a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-II-NKE-123 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásában részesült, valamint mindkét szerző *A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II.* című, K143 017 számú NKFI kutatási projekt kutatója volt.

¹ Poór 2010: 477–479.

² Gilles–Lux–Sterritt 2009: vii–xi.

³ Blanning 1985: 195–202, 207–208.

a – részben vallási – hagyomány és a modernitás értékeit szintetizálta.⁴ Ez Magyarországon majd a 19. század közepén, a politikai romantika áttörésével válik a politikai diskurzus uralkodó paradigmájává, ugyanakkor már az általunk vizsgált katolikus zászlószentelő prédikációkban is kimutatható, hogy a hagyományos keretek között bizonyos modern elemek is megjelennek.

A vallásos motívumok és a kollektív identitás elsődleges referenciapontjairól, a hazáról és a nemzetről való beszéd összefonódásának jelenségre különösen erőteljes formában érhető tetten a Habsburg Birodalomban, ahol a katolicizmus az államvallás szerepét játszotta, a császár-király pedig a hagyományos európai világregend, az Istentől adott monarchikus hatalom és a kereszténység oltalmazójaként lépett fel. Ausztriában főként az 1809-es háború mozgósítási kísérlete során jelentek meg a háború vallási igazolása mellett nagy súllyal a patrióta-nemzeti elemek. Poroszországban az 1813–1815-ös „felszabadító háborúk” idején fonódott össze a pietista gyökerű patriotizmusfelfogáson keresztül a német nemzettudat és a lutheranizmus.⁵ A kompozit Habsburg Birodalomban sajátos helyet foglalt el a felekezeti sokszínű, erős rendiséggel bíró Magyarország, ahol a francia háborúk korában (1792–1815) az egyházak kiemelkedő, de korántsem azonos intenzitású szerepet játszottak a háború nyilvános értelmezésében és társadalmi kommunikációjában. A forradalom antiklerikalizmusától, majd Napóleon hódításaitól az állammal és a hagyományos renddel szorosan összefonódó római katolikus klérus érezhette magát a leginkább fenyegetettnek. Ahogyan Kardoss János palánki káplán egyik 1809-es prédikációjában fogalmazott: „Az Oltárok és Templomok, a’ Lelki-Pásztorok, és maga a’ Hit, és minden – veszedelemben forog; mivel ezen telhetetlen ellenség előtt semmi sintsen bátorságban.”⁶ A túlnyomóan iskolázatlan tömegekre irányuló kommunikáció elsődleges színterét a szószék, médiumát pedig az egyházi beszédek képezték, melyek fontos szerepet kaptak a háborús propagandában is.

A hagyományos rendet megvédeni hivatott ellenforradalmi irányultságú, spirituális és ideologikus megnyilvánulások mellett – legalábbis katolikus oldalról – a felvilágosodás recepciója, ha védekező, negatív formában is, de gyökeresen átformálta az egyházi beszéd nyelvét és retorikáját.⁷ Egyfelől világi tartalmak szivárogtak be a vallási nyelvbe, másfelől a politika és a háború fogalmisága, illetve a kollektív identitásokról való beszéd szakrális elemekkel töltődött fel. Az egyház által használt nyelvezet átalakulása a vallásos és egyre inkább modernizálódó nemzeti dimenziók kölcsönös egymásra hatásának, fokozatos egymásba olvadásának folyamatával szoros kölcsönhatásban zajlott le.

A politikai jellegű prédikációkban a szekuláris politikai és erkölcsi argumentáció esetenként a hagyományos „rendi norma” (Tóth Zoltán) modernizálódó hazafias-nemzeti tartalmakkal való feldúsulásához, egyes kulcsfogalmainak

⁴ Hutchinson 2017: 9, 51.

⁵ Graf 1984; Hagemann 2002: 143–148.

⁶ Kardosch 1809a: 4.

⁷ Lukácsi 2013: 30–31, 123.

redeszkripciójához is hozzájárult. A politikai diskurzustörténet és a prédikációkutatás összekapcsolására a finn Pasi Ihalainen munkája szolgáltat követendő példát, amely svéd, angol és holland korpuszon mutatta be, hogy 1685 és 1772 között miként fogták fel a nemzeti identitást a protestáns ún. állami vagy politikai prédikációk.⁸

Dolgozatunkban egyetlen szövegtípussal, az ún. zászlószentelőkre készült magyarországi római katolikus prédikációk – feltehetően nem teljes – nyomtatott korpuszával foglalkozunk. Ezek többsége a politikai jogokkal és öntudattal bíró, nagy arányban alfabetizált rendi közösségek, a nemesség és a szabad királyi városok „régí polgársága” által kiállított sajátos védelmi intézmények, a nemesi felkelés (*insurrectio*) és a polgárőrségek⁹ egységei előtt hangzott el.¹⁰ Korszakunkban a felkelést négyszer szólították fegyverbe (1797, 1800, 1805, 1809), de csak az utolsó alkalommal vetették be.¹¹ A polgárőrségek szervezését – bár helyenként működtek hasonló testületek – 1805-ben rendelték el opcionálisan, 1808-ban kötelezően.¹² Ilyen beszédek rendszeresen tartottak a császári-királyi reguláris, köztük a magyarországi kiegészítésű, magyar gyalog- és huszárezredek előtt is, de nyomtatott példát csak az ezek keretei között szervezett, korlátozott szolgálati idővel felállított csapatok, az 1813-as „velita” lovasság és a negyedik gyalogzászlóaljak előtt mondott prédikációkra találtunk.¹³ Korpuszunk így 1806 és 1814 között megjelent nyomtatványokból áll, amelyek sűrűsödési pontja 1809–1810-re esik.

Elsőként felvázoljuk a katolikus papság szerepét a hivatalos háborús kommunikációban, majd a szimbolikus-rituális kommunikáció szempontjából bemutatjuk a zászlószentelőket, a háborúhoz kapcsolódó egyházi beszédek és ezek altípusát, a zászlószentelő prédikációt, valamint az általunk vizsgált korpuszt. Ezt követően történeti szemantikai szempontok alapján elemezzük a szövegeket, mindenekelőtt a kollektív identitással kapcsolatos társadalmi-politikai tudásra és fogalmakra tekintettel.

⁸ Ihalainen 2005.

⁹ Korabeli elnevezései németül: *Bürgergarde*, *-miliz*, vagy *-corps*, magyarul: „polgár katonaság”. Vö. Molnár 1992.

¹⁰ Számunkra itt a normatív tartalmak az érdekesek, így kevésbé lényeges, hogy az inszurrekciókban nem-nemesek tömegei, illetve a polgárőrségekben polgárjoggal nem rendelkező városiak is szolgáltak.

¹¹ 1813-ban az uralkodó rendeletben szólította fel a megyéket az inszurgens nemesség gyakoroltatására, de az október 16–19-i győztes lipcsei csata után ezt rögtön be is szüntette.

¹² Részletesen: Molnár 1992.

¹³ Az 1813-as újszerű velitaosztályokat (*velites*) a huszárezredek keretei között, az arisztokrácia, a megyék és szabad királyi városok felajánlásaiból (*subsidiium*) szervezték meg. 1813 szeptemberében rendelték el a magyar gyalogezredek negyedik zászlóaljainak felállítását is. Ezeket az alakulatokat a háború végével feloszlatták. Nagy-L. 2013: 83–87, 206–207, 374.

HÁBORÚS PRÉDIKÁCIÓK

Szószerék és háború

A megyei és városi hatóságok a kormányzat és a saját rendelkezéseik végrehajtása, a hivatalos üzenetek közvetítése során belső apparátusuk mellett nagymértékben támaszkodtak a külső hivatalviselőnek tartott alsópapságra. Az egyháziak a kivételes alkalmak és a hétköznapiak során is jelentős részt vállaltak a háború mint krízishelyzet társadalmi értelmezésében csakúgy, mint az adott rendi, lokális közösség igényeihez szabott, hazafias-nemzeti tartalmakat közvetítő propagandában. A prédikációk a hivatalos és félhivatalos propaganda összetett rendszerébe ágyazódtak, ám szerzőik széles körű autonómiával bírtak. A szószéket és az egyházi beszédeket régóta használták kormányzati célokra, köztük háborús mozgósításra is, a vizsgált időszakban elsősorban az jelentett médiatechnológiai újdonságot, hogy felhasználásuk már rendszerszerű jelleget öltött.¹⁴

A korszakban az oralitás szerepe igen jelentékeny, bizonyos szegmensekben szinte kizárólagos volt: az illiterátus tömegek csak élőszóban tájékozódhattak a hivatalos rendelkezésekről, melyeket a helyi közösségekben élvezett tekintélyükkel élve a papság és a polgári tisztviselők közvetítettek. Az 1809. június 14-i győri ütközetet követően például Veszprém megye a nádor parancsát a szétszéledt felkelők összegyűjtésére a szolgabírák mellett „a’ Helybéli Plebánusok, és Prédikátorok által is, a’ Predikáló székekből [...] Közönségessé tetetni” rendelte,¹⁵ és azzal fordult a veszprémi püspökhöz, hogy utasítsa plébánosait, hogy „nem csak a prédikáló székből, hanem azon kívül is” szóljanak az érintettekhez, hiszen „a lett hitnek szentsége a legerősebb kötél, mely őket zászlójukhoz szorítja és kiki lelki attyának, tanétója által leginkább meggyőződtetik”.¹⁶ A köznép meggyőzésére irányuló prédikációk legalapvetőbb funkciója az istenfélelem és az alattvalói lojalitás megerősítésével a társadalmi stabilitást biztosító „konformista attitűdök” kialakítása volt.¹⁷ Ez különösen a társadalmi feszültségekkel terhelt vidékeken volt fontos, amit jól példáz az az 1809-es eset, amikor a cári beavatkozásról terjedő híresztelések kapcsán a szász Kőhalomszékből „egy Oláh Pap szép prédikátziót tartott volna, ’s intette ostoba hallgatóit hogy hűségesek legyenek, ’s a’ Muszkának ne hidjenek”.¹⁸

A birodalom más részeiben, hasonlóan a *Landwehr* felállítására már 1808 nyarától folytatott agitációhoz¹⁹, a szószéki hivatalos propaganda másik szint-

¹⁴ Vö. Hagemann 2002: 143.

¹⁵ MNL VeML IV.1.a. 1809. június 18. 94. sz. 254.

¹⁶ Veress 1987: 183–184.

¹⁷ Vö. Burke 1991: 94.

¹⁸ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferencnek, Oláh-Andrásfalva, 1809. július 14. Kazinczy 1890–1960: VI. 453.

¹⁹ Kibocsátottak egy körlevelet, amely szerint a papságnak nyilvános tanításokon és prédikációkon keresztül kellett a köznepet – főként a helyben befolyásosabb személyeket – együttműködésre serkentenie. Zehetbauer 2017: 130–140.

jét jelentette a toborzást szolgáló, praktikus-ideologikus üzenetek közvetítése. Amikor 1809 nyarán az uralkodó újabb újoncokat követelt,²⁰ Bihar megye azt rendelte, „hogy ezen serkentő Meghívás valamint Szolgabíró Urak, úgy minden Hit Sorosinak Lelki-Pásztorai által is a' Prédikáló-Székből hirdettessen ki a' Nép előtt, sőt hogy az ehez alkalmaztatott Prédikációk által is buzdíttasson a' Lelki-Pásztorok által”.²¹

A hivatalos befolyásolás absztraktabb, spirituális formáját jelentették a központilag elrendelt és a törvényhatóságok által végrehajtatott nyilvános közimádások: „közönséges könyörgések” a fegyverek szerencséjéért, illetve „hálaadó ajtatosságok” a győzelmek és békekötések alkalmából. 1809. május 7-ére például I. Ferenc, hogy „az Isten Fegyverünket e hadban szerentséltesse” kilenctől délig és délután háromtól hatig „közönséges könyörgéseket” rendelt el.²² A Helytartótanács az 1809. október 14-i schönbrunni békét követően utasította a megyéket, hogy a cikkelyeket hirdessék ki, egyúttal tartsanak „az ohajtott Békességnek helyre állásáért minden helyeken szokott énekes Mise által hálaadó ajtatóság[ot]”.²³ Vasban 1810 elején a háborúból visszatért felkelőket megszemlélték, majd a szombathelyi plébános „egy ékes beszédben” köszöntötte őket, és „a' Vármegye Nevével az általa mutatott hivsége, bátorságot, és hazafiságot meg köszönte”. Utána a főjegyző felolvasta a nádor levelét, majd „a' békességnek Szerentsés helyre állása miatt a' Nagy Templomban Te Deum Laudamus, a' meg holt Nemes fell Kelőkért pedig halottas Mise tartatott”, utána a csapatok feloszlottak.²⁴ *Te Deum*okat kellett tartani a jelentős győzelmek, például az 1813. október 16–19-i lipcsei csata után is.

A háborús beszédek többsége ún. politikai prédikáció volt, mely az évente vagy rendszertelenül ismétlődő, ünnepélyes politikai alkalmakhoz kötődött.²⁵ Kardoss János egyik beszédében például nyíltan kifejezte, hogy az felsőbb utasításra született: „Illy serkengetésre Elöljáróimtól ösztönöztetvén, azt tisztem szerént tellyesítem!”²⁶ Egy részük az egyházi év rendjébe illeszkedett, közülük a Szent István-napi beszédek „állami” jellege volt a legerősebb. Az egyetlen rendszeres – felekezeti színezetű – állami ünnepség eminens alkalmak voltak a szakralizált hivatalos legitimációs ideológia és a helyes alattvalói magatartás normái közvetítésének. A háborúk egyházi rítusokkal összekapcsolódó szertartásrendjének rendszeressé váló alkalmi számos „környülállásokhoz alkalmaztatott” prédikációtípust termeltek ki. A csapatokhoz intézett egyházi beszédek közül a táborozások alkalmával és az ütközetekhez kapcsolódóan a tábori káplánok által mondott intő-buzdító tábori és zászlószentelő prédikációk a legfontosabbak. Az inszurrek-

²⁰ MNL VeML IV.1.a. 1809. július 27. 284. sz. 329.

²¹ N. N. 1809e: [3].

²² MNL VeML IV.1.a. 1809. április 27. 52. sz. 160.

²³ MNL VeML IV.1.a. 1810. január 12. 1–2. sz. 2–3.

²⁴ MNL VaML IV.1.a. 1810. január 8. 14. sz. 744–745.

²⁵ Vö. Ihalainen 2005: 25–30.

²⁶ Kardosch 1809a: 5.

ció és a polgárőrségek zászlószentelési beszédeit általában a helyi papság képviselője tartotta, a szentelést és a miséztetést viszont már egy tekintélyesebb egyházi személy – gyakorta a püspök – celebrálta. A magasabb állami-katonai célokat szolgáló liturgikus alkalmak lehetőséget nyújtottak más alkalmi prédikációtípusok, mint például a győzelemért fohászkodó, illetve a győztes csatáért (lipcsei csata) vagy a békéért hálát adó beszédek elmondására is.

A zászlószentelés

A háborús mozgósítás legfontosabb szimbolikus-rituális cselekvésformája az egyetemes európai katonai kultúra részét képező zászlószentelés (*Fahnenweihe*), melynek egymáshoz hasonló, de nemzeti és felekezeti jellegzetességeket is hordozó változatai alakultak ki.²⁷ Ez egy olyan, világi (katonai) és vallási-liturgikus elemeket ötvöző, nyilvános, ünnepélyes rítus,²⁸ melynek során egy zászlót vagy standardot felszentelnek,²⁹ majd valamely katonai egység számára ünnepélyesen átadnak, egyházi részről általában prédikáció és ünnepi mise kíséretében. Ezek a rítusok Magyarországon katonai-állami vagy rendi autonómiákhoz és közösségekhez kötődtek. A rendes hadsereg ezredeinél új zászló adományozásakor az álmóshelyen került rájuk sor, és ez a hosszú szolgálati idő során kialakuló testületi szellemet (*esprit de corps*) erősítette. Az ideiglenesen, rövid szolgálati idővel felállított, reguláris keretek között szervezett alakulatok (veliták, negyedik zászlóaljak) esetében az újoncokat az ezredekhez kellett kapcsolni, a rítusokon és prédikációkon keresztül kialakítani bennük az ezredidentitást (például az ezredtörténet, csaták és hősök katalógusának felidézésével).³⁰ Az irreguláris egységeknél (inszurrekció, polgárőrségek) a testületi identitást egyúttal a kiállító rendi közösségek értékeihez kellett kötni.

A zászlószentelés a nemesi felkelés és a polgárőrségek mozgósítása során gyakorta a hadiszemlékkel (mustra) együtt, egy – akár többnapos – komplex ünnepségbe illeszkedett, melynek kulcsmozzanata a zászlóra tett eskü volt. Járulékos elemek is megjelenhettek, mint a világi intő-buzdító beszédek, katonazene, dízsörtűz, díszlakoma stb. Az ünnepi eseménysorban az uralkodó társadalmi-politikai rendet inszcenáló ceremoniális és reprezentációs elemek mellett megjelentek az átmeneti rítusok mozzanatai is, melyek végigkísérték a státusváltozást, az átmenetet

²⁷ Itt kizárólag csak a katonai jellegű rítusokkal foglalkozunk, de számos civil testület is tartott zászlószentelést.

²⁸ A „rítus” igen terhelt fogalmához Barbara Stollberg-Rilinger definícióját vettük alapul: „Szűkebb értelemben *rítus*nak egy emberi cselekvéssort nevezünk, amelyet a külső forma standardizációja, az ismétlés, az előadásjelleg, a performativitás és a szimbolicitás jellemez, és amely alapvető társadalmi struktúráképző hatással bír.” Stollberg-Rilinger 2013: 7–17, az idézet: 9 (kiemelés az eredetiben). (Itt és a továbbiakban minden német szöveget a saját fordításunkban közlünk – a szerzők.)

²⁹ A standard (*Standarte*) a lovasság zászlaja. A megkülönböztetés a vizsgált nyomtatványok közül csak egyben szerepel: Berghofer 1810.

³⁰ Vö. Tángl 2016: 670–672.

a civilből a katonai (jellegű) állapotba. Az eskü jogi rítus: kötelességeket állapít meg, és a polgári alól a katonai joghatóság alá helyezi az érintetteket. A zászlószenteléseket nemcsak a császári-királyi hadsereg rítuskészlete, de a megyék inszurrekcionális (és ceremoniális bandériális), illetve a városi polgárőrségek ünnepkultúrája – szaggatottsága dacára – is áthagyományozta. 1797-től 1813-ig a megyei mozgósítások szinte rendszeresültek, lehetővé téve, hogy az újabb ünnepek koreográfiájukban már kortárs mintákhoz nyúljanak. Az ünnepekről való tudás áramlásának fő csatornáit a személyes tapasztalatok és az újságok voltak.

Az ünnepélyes rítus elemei és koreográfiája jól szemléltethető a Pest városának 1809. szeptember 17-i, vasárnapi zászlószentelőjéről szóló tudósítás alapján. Az eseményen Boráros János ezredeskapitánnyal, korábbi főbíróval az élen három zászlóaljnyi gyalogság és egy lovasszázad vett részt, köztük német és magyar alakulatok. A csapatokat ezredesük a főutcákon át a piacra vezette, melynek három oldalán polgárőrök sorakoztak, „a Nézők pedig nemcsak tömötten a földet, hanem a négy oldalon álló ékes épületek ablakait is el lepték”. A negyedik oldalon állt az oltár, vele átellenben egy sátor. A csapatok előtt két oldalról székeket helyeztek el, amelyeken délelőtt tíz órakor – a város etnikai tagoltságát leképező egységek kedvéért – egyszerre kezdődött el Fejér György teológiai doktor magyar és Adam Schreier terézvárosi plébános német nyelvű prédikációja, ők „[m]ind a ketten fontosán fejtegették, és hathatósan ajánlották a Polgári kötelességeket”. Ezt a báró Perényi Károly püspök által tartott mise követte, mely alatt Haydn zenéje szólt. Ezután szentelték meg a zászlót. Az ún. zászlóanya általában egy tekintélyes férfi női hozzátartozója volt, aki gyakran az alkalomhoz illő zászlószalagot is adományozott az egységnek. Pesten ezt ekkor özvegy báró Orczy Józsefné vállalta. Ezután a zászlót a sátorba vitték, ahol „szokás szerént” a papság, a zászlóanya, „s egyéb Méltóságok” rituálisan díszes szegeket vertek a rúdjaiba, majd a csapatok megesküdtek a hozzá való hűségre és a „polgári engedelmességre”. Az ünnepséget *Te Deum* zárta, melynek végén a seregek széteszlottak, végül a zászlóanya megvendégelte a főtiszteket. Másnap szemlét tartottak.³¹

A „megyei zászlók” készítésének első nagy hulláma az 1740-es évek felkeléseihez, a második a francia háborúk időszakához kötődött. Az inszurgens zászlók feltehetően egyben megyei zászlók is voltak, alkalomtól függően szolgálhattak katonai vagy civil célokat.³² A magyar ezredekben törzs- és ezredzászlókról, a huszárságnál osztály-, a gyalogságnál zászlóaljzászlókról, (1809-ben) az inszurrekcionál lovas ezred- és svadron- (lovasszázad-), illetve gyalogos századzászlókról, a nagy változatosságot mutató polgárőrségeknél lovas és gyalogos századzászlókról tudunk. A zászló uralmi, egyben az adott egység, közösség identitását kifejező és erősítő jelkép, a hadizászlók továbbá területiális jogi szimbólumokat is tartalmaztak. A 19. század elején a magyar ezred zászlói az egyik oldalon Szűz Máriát, a másikon a német-római birodalmi (1804), majd a császári (1806) közép-

³¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. szeptember 20. II. 24. 181–182.

³² Ódor 1991: 20–22.

illetve kiscímert ábrázolták, melyben más tartományoké mellett az országcímer is szerepelt.³³ Az igen variabilis insurgens zászlók erősen magyar jellegűek voltak:³⁴ partikuláris megyei és országos-nemzeti szimbolikát vegyítettek, általában megjelenítették a megye- és országcímert, nemzetiesített vallási jelképeket (*Patrona Hungariae*), készítésük és szentelésük évszámát, buzdító latin vagy magyar feliratokat tartalmaztak. Hasonlóak voltak a városi közösségek motívumait használó polgárőrségi zászlók is. Felszentelhettek és átadhattak új zászlókat, de régieket is, amelyeket alkalomhoz illően felújítottak, új elemekkel ékesítettek (szegekkel, zászlóanyai és adományozói szalagokkal).³⁵ Megegett, hogy több csapat zászlóit egyszerre szentelték fel.³⁶ Ha egy ezred több megyéből származó egységekből állt, előfordult, hogy csak az egyiknek tartottak ünnepséget.³⁷ Volt, hogy a régi zászlót egyszerűen csak használatba vették, egyházi szertartásra nem került sor.³⁸

Az ünnepségek lebonyolítása a városi és megyei hatóságok, a regulárisoknál az ezred feladatkörébe tartozott. Például 1809-ben, Veszprém megyében, ahol a szentelés és a szemle együtt zajlott, amikor kiderült, hogy a svadronok számára „szükséges Zászlók hibáznának”, és újakról kellett gondoskodni. A közgyűlés megbízta a másodalispánt, hogy intézkedjen „két egyenlő vörös Zászlóknak” a beszerzéséről, „mellyeknek egyik felére Magyar Ország Czimere, másik felére pedig Boldogs[ágos] Szüz Maria Magy[ar] Ország Pátr[ónájának] képe festessenek”. A felszenteléssel Rosos Pál veszprémi püspökhöz fordultak, a zászlóanyaságra gróf Zichy Ferenc főispán feleségét kérték fel.³⁹ A megye kérte a püspököt, hogy az új zászlók, melyek alatt „attyafiai, Baráti, Religiónk, Királyunk, Hazánk, védelmére hartzolni fognak [...] fel szenteltessenek mint a régi szokas, mint az ezen zaszlok alá leteendő hit szentsége, mint azon buzgoság, hogy a fel szentelt zaszlok alatt vitezkedő seregünket az Isteni Gondviselés szerentseltesse”.⁴⁰ Mikor a szemle időpontja biztos lett, a püspökkel is tisztázták az esemény helyét és idejét.⁴¹ A rendi közösségekből kiállított csapatok szemléi és zászlószentelői a mozgósítás szimbolikus-rituális társadalmi kommunikációjának kiemelkedően ünnepélyes helyi eseményei voltak. A csoportidentitás megalkotásának és megjelenítésének eszközeiként a szervezők igyekeztek a szolidaritás érzését felkeltetni az érintettekben, egyúttal társadalmilag elhatárolni az adott fegyveres alakulatot a civilektől, az azt kiállító rendi közösséget más csoportoktól. Ennek performatív,

³³ Kerekes 1971: 90–92.

³⁴ Kerekes 1971: 86. Fejér példáján részletesen: Vitek 2009: 103–117.

³⁵ *Magyar Hírmondó* 1797. július 25. 7. 107–109.

³⁶ *Magyar Hírmondó* 1797. július 14. 4. 62–64.

³⁷ *Magyar Hírmondó* 1801. január 9. 3. 35.

³⁸ *Magyar Hírmondó* 1797. szeptember 5. 19. 312.

³⁹ MNL VeML IV.1.a. 1809. április 27. 8. sz. 143–144.

⁴⁰ MNL VeML IV.4. 1809. április 27. 8. sz. Veszprém megye Rosos Pál püspöknek, Pápa, 1809. április 27.

⁴¹ MNL VeML IV.4. 1809. április 27. 8. sz. Veszprém megye Rosos Pál püspöknek, [Pápa], 1809. május 7.

szimbolikus-rituális oldalát az ünnepség rendje, retorikai oldalát az alkalomra készített prédikációk (és egyéb beszédek) képezték.

Kováts Antal palotai plébános 1809-es, a veszprémi felkelőhöz intézett prédikációja a vallás és katonáskodás történeti összefüggéseiben reflektált a zászlók és a rájuk tett eskü hadviselésben betöltött, szakrális jellegű funkciójára. Szerinte még „a’ legdurvább, legtudatlanabb Nemzeteknél is” létezett „a’ katonai Religiónak bizonyos neme, és az Isteni tisztelet mindenkor elegyítettve volt a’ Fegyverek között”. Már a pogány rómaiak és más népek is „legszentebbnek” tartott jelképeiket hordozták seregeik előtt, majd a kereszténység felvételével Nagy Konstantin a keresztet, mint „minden Nemzeteknek győzdelmi jelét” emelte ebbe a pozícióba. A háborút teológiai kontextusba helyezve Kováts azt hirdette, az „igasságos had” és a haza védelme Isten tiszteletének egy neme, a hazafiak „szent, és elmulaszthatatlan kötelessége”. Mivel a zászlóra tett eskü szakrális jelleggel bír, megszegése nemcsak katonai fegyelemsértés, hanem „szentségtörő hitszegés” is.⁴² 1814-ben a 48. magyar gyalogezred negyedik zászlóaljának újoncaihoz prédikáló Tóth József úgy fogalmazott, hogy a háború a „világ függetlenségéért” folytatott „szent háború”, amelyben az esküszegő „Isten’ rendelkezésének áll ellene, valaki a’ Felsőségnek nem engedelmeskedik, azt híven nem szolgálja, kinek bérébe’ szegődött”.⁴³

A korpusz: zászlószentelő prédikációk

A prédikációk szólhattak általában véve az átlagos templomi közönséghez, vagy hívek valamely speciális csoportjához is, ez utóbbiak közé tartoznak a zászlószentelő beszédek is.⁴⁴ A korabeli leírásokból és kisgrafikai anyagból látszik, hogy nagyszabású ünnepségekről volt szó, melyeknek az aktorokon túl is számos szemlélődő résztvevője volt. A ceremóniakon a megyei és városi elit, a helyben állomásozó katonaság és tisztikara is képviseltette magát.⁴⁵ A peritextusokból kiderülhet, hogy az adott egység mellett mely méltóságok voltak jelen az eseményen. Ezek a prédikációk elsősorban a köznépnel magasabb műveltségi szinten álló, politikailag tudatos rendi közösség tagjaihoz szóltak, amit a beszédek hangvétele is erősített: az érzelmek mellett az értelemre apelláló érvelésük, politikai-társadalmi fogalmiságuk befogadása magasabb absztrakciós képességet igényelt.

A vizsgált szövegek brosúra formátumban, kisnyomtatványként jelentek meg, de később – gyakorlati segédletként, oktatási céllal – bekerülhettek a különféle alkalmakra mintákat szolgáltató prédikáció-gyűjteményekbe is.⁴⁶ Az elhangzott szövegek kifejezetten nyomtatásra szánt változatai peritextusaikban részletesen

⁴² Kováts 1809: 7–8.

⁴³ Tóth 1814: 8–9.

⁴⁴ Lukácsi 2013: 42–43.

⁴⁵ Lásd például: *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1806. július 12. II. 4. 32; uo. 1811. május 4. I. 36. 265.

⁴⁶ Lásd például: Fejér 1808–1811.

leírják elhangzásuk alkalmát, esetenként magyarázó lábjegyzeteket is tartalmaznak.⁴⁷ A brosúra formátumot elsősorban a résztvevőknek szánták, esetleg azon érintetteknek, akik személyesen nem lehettek jelen az eseményen. Az említett Kardoss-féle beszéd német változatán például azt is feltüntették, hogy azt „kívánságra” nyomtatták ki.⁴⁸ Ahogy a világi intő-buzdító szónoklatoknál, úgy az egyházi beszédekénél is megfigyelhető, hogy azok a nyomtatás által konkrét alkalmasszerűségüktől és lokális kontextusuktól elszakadva potenciálisan az országos diskurzus részévé válhattak.

A korpusz tíz – öt-öt német és magyar nyelvű – nyomtatványból áll, melyek feltehetően nem sokkal az elhangzásukat követően jelentek meg. Egy 1806-os (ez a zászlószentelő és az egység egyéves évfordulóját ünnepli), négy 1809-es, három 1810-es, egy 1813-as, egy pedig 1814-es. Hat a polgárőrségekhez (egy a nagyszombati „egyenruhás lövészekhez”, kettő a pesti német és magyar polgárőr lovassághoz és gyalogsághoz, egy a szegedi német lövészs századhoz, egy a német kismartoni és soproni polgárőrökhöz), kettő a felkelő nemességhez (a veszprémi lovassághoz, illetve az erdélyi Küküllő inszurgenseihez) szól. Kettő a regulárisokhoz kapcsolódik: egyet a 12. (palatinális) huszárezredben megszervezett két velitaosztály,⁴⁹ egyet a 48. (báró Joseph Simbschen) magyar gyalogezred⁵⁰ újoncainak felállított negyedik zászlóalja zászlószentelésén mondtak el.⁵¹ Az adott beszéd nyelve utal az érintett egység és kiállító közössége etnikumára, de a domináns etnikum igényeit is demonstrálhatja. A „nemzetenként” tagolódó polgárőrségek egy részénél ez a német, a pesti esetben a német és a magyar, míg az inszurgensekhez, a velitákhoz és a katonaujoncokhoz szóló prédikációknál a magyar, ami 1808-ban az inszurrekció vezényleti és szolgálati nyelve is volt (*1. táblázat*).

Szerzőiket a pesti egyetem teológiaprofesszorán, a tudós Fejér Györgyön és az erdélyi Sombori József marosvásárhelyi káplánon kívül jobbára nem tartja számon az irodalomtörténet, hivatalukról legtöbbször csak a peritextusok tájékoztatnak. Ezek szerint Johann Halász szemináriumi tanár (Nagyszombat), Tóth József papneveldei aligazgató (Győr), Kardoss János első káplán (Szeged – Palánk), Kováts Antal (Palota), Tarcsay József (Németlövő), Adam Schreier (Pest – Terézváros) és Joseph Baptist (Kismarton) plébános, Michael Berghofer pedig apátkanonok, városi plébános (Sopron) volt.

A korabeli prédikációk alapvetően erkölcsi vagy dogmatikai jellegűek voltak, de a kettő gyakorta keveredett.⁵² Az itt vizsgált szövegek az első csoportba tartoznak. Egyesek a szövegben is világosan kifejtették beszédjük célját, Johann Halász

⁴⁷ Ezek utalhatnak a szerző műveltségére, forrásaira. Tóth József például az *Österreichischer Beobachter*-ből szedte a fontainebleau-i szerződésről (1814. április 11.) származó információit. Tóth 1814: 6.

⁴⁸ Kardoss 1809b.

⁴⁹ A nádori huszárezredet 1800-ban jászkun inszurgens ezredként állították fel, majd 1802-ben regularizálták.

⁵⁰ *Militär Almanach* 1814: 168–170.

⁵¹ Vö. Nagy-L. 2013: 83–87, 374.

⁵² Lukács 2013: 54.

például egyfelől a polgáröröket figyelmeztette kötelességeikre, másfelől a többieket buzdította hasonló tettekre, illetve a belépésre az egységbe.⁵³ A peritextusok részeként a tipikus részletező címek egyszerre tartalmaztak az alkalomra, tartalomra stb. utaló tematikus és rématikus elemeket. Az utóbbiak utaltak a műfaji önmeghatározásra, egyúttal olvasási ajánlatot is tettek, általában a szövegek apelatív funkcióját hangsúlyozták: „serkentő beszéd”, a *brevitas* retorikai követelményére is utaló „rövid buzdító beszéd”, „egy szó”, de leginkább egyszerűen csak „beszéd”, „Rede”, esetleg „Anrede”, mint megszólítás, megszólító beszéd. A vizsgált nyomtatványok közül csak egynek az élén nem műfajmegjelölés, hanem a szöveg tárgya áll: „Az Igaz Vitézség...”, de ez is utal rá, hogy a szónok az érintetteket „serkentette”.⁵⁴

1. táblázat

A zászlószentelők adatai a nyomtatványok alapján

<i>szám</i>	<i>szerző</i>	<i>beosztás</i>	<i>dátum</i>	<i>hely</i>	<i>alkalom, célcsoport</i>
1.	Baptist, Joseph	győri városi plébános	1810. 08.13.	Kismarton sz. k. v.	a kismartoni (német) polgárőrség zászlószentelője
2.	Berghofer, Michael	soproni apát-kanonok, városi plébános	1810. 04.24.	Sopron sz. k. v.	a soproni (német) polgárőrség zászlószentelője
3.	Fejér György	pesti egyetemi teológiai tanár	1809. 09.17.	Pest sz. k. v., Új Piac tér	a pesti (magyar) polgárőrség zászlószentelője
4.	Halász, Johann Nepomuk	nagyszombati papnevelde tanára	1806. 06.22.	Nagyszombat sz. k. v., Szentháromság-templom	az egyenruhás nagyszombati (német) lövészsereg felállításának és zászlószentelőjének évfordulója
5.	Kardoss János /Kardosch, Johann	szeged-palánki káplán	1810. 06.02.	Szeged sz. k. v.	a szegedi német lövészs század zászlószentelője
6.	Kováts Antal	(vár)palotai plébános	1809. 05.10.	Pápa	a Veszprém megyei nemesi felkelő lovasezred zászlószentelője
7.	Schreier, Adam	pest-terézvárosi plébános	1809. 09.17.	Pest sz. k. v., Új Piac tér	a pesti (német) polgárőrség zászlószentelője
8.	Sombori József	marosvásárhelyi káplán	1809. 09.01.	Dicsőszentmárton (Küküllő vm. székhelye)	a Küküllő megyei nemesi felkelők zászlószentelője
9.	Tarcsay József	németlővői plébános	1813. 12.07.	Sopron sz. k. v.	a (12.) nádori huszárezredben szervezett két veli-taosztály zászlószentelője
10.	Tóth József	győri papnevelde igazgatója	1814. 04.24.	Győr sz. k. v.	a (48.) br. Simbschen magyar gyalogezred negyedik zászlóaljának zászlószentelője

⁵³ Halász 1806: 4.⁵⁴ Kováts 1809.

TÁRSADALOMSZEMLÉLET ÉS A PATRIOTIZMUS FORMÁI

Az egyháziak szerepe a háborúban: norma és önreprezentáció

Egyes propagandaszövegek kívülről, míg maguk az érintettek belülről alkottak normatív elvárásokat arról, hogy a papság milyen szerepet töltsön be egy háborús helyzetben. Egy 1809 tavaszán az „Austriai Birodalom” népeihez intézett kiáltvány, mely a műveltebb, tehetősebb középrétegeket célozta meg, a monarchia népeinek közös ügyeként mutatta be a háborút, és az összbirodalmi patriotizmus integratív, de szegmentált társadalomszemléletének jegyében írta elő az alattvalók rendjeinek, osztályainak specifikus kötelességeit. A helyi véleményvezérek csoportjára pedig mozgósító, propagandisztikus feladatokat rótt:

„Atyák – Lelki Pásztorok – Elöljárók! Élesszétek-fel, 's tégyetek állandóvá a' Fegyverre alkalmas Ifúságban a' bátorságot, a' jókedvet: hogy sok ezereknek, kik már az ellenséggel szembe álnak, példájokra, a' fegyver gyakorlásra jó kedvel egybe-gyűljenek, jó kedvel a' Csátára, és győzelemre honnyokból ki-száljanak.”⁵⁵

Egy hasonló hangvételű röpirat a „fejedelem és a haza szeretetének alapelveit” vázolta az egyes rendek, vagyoni és foglalkozási „osztályok”, nemi és életkori csoportok helyzetére szabott, sajátos hazafias cselekvéstípusokra nézve.⁵⁶ Eszerint az államot az a versengés teszi legyőzhetetlenné, amely a haza szolgálatában a „tanító-, tápláló- és hadakozó rend és az alattvalók minden osztálya” között zajlik. A papság feladata háború idején az imádság a fegyverek győzelméért és a hívek szakadatlan serkentése a szószékről (prédikációk által), valamint a gyóntatószékben a hadsereg támogatására. Meg kell mutatniuk az egyes rendeknek, hogy mi módon tudnak az egészhez hozzájárulni, valamint, hogy a szabadság és az alkotmány, illetve néhány életfeltétel elvesztése közül az utóbbi a kisebbik rossz. Hirdetniük kell, hogy az alkotmány függetlenségével, a vallás tisztaságával szorosan össze van kötve az erkölcsi feddhetetlenség, és ezzel a tisztelet („*Achtung*”) is, amely egy nép jólétének, erejének és létének („*Dasein*”) alapja: mindezek együtt emelkednek fel vagy buknak el. Válogatott bibliai és történeti példákon keresztül be kell mutatniuk, őseivel együtt mit tett a kiválasztott nép azért, hogy megőrizze szabadságát, függetlenségét és önállóságát.⁵⁷

A birodalmi szemléletű szövegekhez képest a magyarországi közönségnek szánt propaganda kevésbé volt rendszeres és integratív jellegű, alapvetően külön-külön szólt a rendi közösségekhez, és szabott meg számukra sajátos normákat. Egy 1809-es, a prédikációk műfaji jegyeit idéző, eredetileg németül, illetve magyar fordításban is megjelent, az osztrák propaganda szemléletéhez illeszkedő röpirat nemcsak általában határozta meg az „igaz hazafiság” követelményeit, de

⁵⁵ N. N. 1809b: [11]. Németül lásd: N. N. 1809c: 31.

⁵⁶ N. N. 1809f.

⁵⁷ N. N. 1809f: 5–6.

a háborúban érvényes, rendkívüli hivatali kötelességeket is kijelölt a papi rend számára. Eszerint a papságnak az istentisztelethez kapcsolódó külső szertartásokon túl „egész lélekkel, és tellyes buzgósággal” kell „mind szóval, mind példával” terjesztenie a lakosság körében a keresztény hitet és erkölcsöket (köztük a törvényeknek való engedelmességet), távol tartania az istentelenséget, az erkölcs-telenséget és a „zabolátlanságot”. Az egyháznak a vallás, a keresztény jámborság és a hazafiság növelésére, azaz a „köz jóra” kell fordítania a vagyonát. A röpirat írója háborúk idején egyfelől világi feladatot, a patriotizmus terjesztését várta el: „*Ti Istennek Pappjai, 's Nemzetek' tanítoji!* – ébreszszétek-fel az gondviselésekre bízott népek' szívében mind szóval, mind írással, mind példával-is az igaz Hazafiúságnak tüzét!”⁵⁸ Másfelől pedig spirituális közbenjárást az osztrák háborús célok érdekében, hogy Isten „áldja-meg győzhetetlen erejével meg-szerett [sic!] Királyunknak hív, és szeretettel tellyes iparkodásait; – erősítse-meg vitézinknek bajnoki karjaikat; – Kormányozza Vezéreinknek Hadi-tudományokat; egy szóval; szentelje-meg minnyájunknak Hazafiúi szeretettel tellyes igyekezetünket”.⁵⁹

A prédikációk közvetítette szerepminták nagyjából megfeleltek a kívülről meghatározott normáknak. Fejér György többször is foglalkozott a papság rendi státusából adódó, sajátos kötelességeivel és a hívek konkrét közösségében játszott szerepével. Egy frissen fölszentelt pap újmiséjére mondott beszédében az egyháziak elsődleges kötelességét – a vallásgyakorlatot illető feladatok mellett – a köznép valláserkölcsi nevelésében és fegyelmezésében határozta meg. Eszerint az értelemre ható „iskolai nevelés és Filozofiai oktatás” mellett feladatuk, hogy rendszeresen, a tömegek sajátos helyzetére, igényeire és a körülményekre tekintettel az érzelmekre ható „buzdítás” hangján morális normákat közvetítsenek.⁶⁰ A „keresztény hazafiúságról” szóló beszédében Fejér a papság kötelességeit az országot alkotó, „szabadsággal” bíró rendek és az alkotmányon kívüli „köz rend” viszonylatában értelmezte: „Nagyságok, Urak és Papok! itt az üdő hogy kinyilatkoztassuk mi végre ruháztattunk-fel olly jeles privilegyiumokkal a' hazától 's felséges királyunktól.” A viszonyosságra épülő érvelésében a rendi kiváltságokat az legitimálta, hogy az érintetteket „hazánk' törvénye', 's fűgphetetlensége védelmére” lelkesítik. Mivel a köznép számára a kötelesség kényszerként jelenik meg, a rendek feladata, hogy példát mutassanak azzal, hogy „a' haza védelmének terhe” mint kiváltság és kötelesség rájuk háramlík, megerősítve a közrendiekben az engedelmesség tudatát.⁶¹ A rendi patriotizmusnak ez a változata tehát a szabadságokkal rendelkező rendi közösségeket a háború okán egy morálisan magasabb rendű, a haza szeretetének képességével felruházott kollektívum tagjaiként kapcsolta egymáshoz, míg a köznép tömegei számára csak az egyoldalú engedelmesség kötelességét tartotta fent. Egy 1809-es inszurrekciós vers ehhez hasonlóan a prelátusoknak – más rendi közösségekkel együtt – a háborúban a társadalmi mintaadás szerepét szánta: „Ha

⁵⁸ Kiemelés az eredetiben.

⁵⁹ N. N. 1809a: 25–27, 46–47. Németül: N. N. 1809d: 30–31, 50–51.

⁶⁰ Fejér 1808–1811: IV. 214–215.

⁶¹ Fejér 1808–1811: I. 278–279.

mindenek egy lélekkel / Egyformán viselt terhekkel / Vele bánni akarnak. / Szentegyházunk' Fő-Papjai, / Országunk' fényes Nagyjai, / Fő, és alsó Rendeink, / Ti értékkel, Ti példával / Menjetelek elől fáklyával!"⁶²

Politika, legitimáció és lojalitás

A politikai jellegű alkalmakra készült prédikációk a felsőbb politikai és egyházi, illetve elvont és konkrét közösségi elvárásokra rezonáltak, de bizonyos mértékben a megszólalók saját morális és politikai felfogását is megjelenítették. Az e tágabb csoport részét képező, a kiemelt háborús-politikai rituális alkalmakon elhangzott zászlószentelő beszédek egyöntetűen a fennálló rend és hierarchia védelmében nyilatkoztak meg. Ez általában a korabeli katolikus papság alapvetően tradicionalista politika- és társadalomképével állt összefüggésben. Ugyanakkor az, hogy e hosszú távon érvényesülő tendencia milyen konkrét formákat öltött a prédikációkban, a történeti szituáció függvénye volt. A francia forradalmat, majd a forradalmi és napóleoni háborúkat a kortársak többsége szerves egészként értelmezte. Ezek a megrázkódtatások többnyire aktiválták, tovább erősítették az egyháziak eleve hagyományelvű attitűdjét. Számukra ezeknek az évtizedeknek az alapélménye a változás (a forradalmak, Európa politikai térképének és a hagyományos uralmi formáknak az átrendeződése), majd a háború eleinte közvetett és távoli, majd közelebbé, sőt közvetlenné váló tapasztalata volt. Ez elhúzódozó krízishelyzetet jelentett, amelyben az addig ismert, biztosnak hitt politikai-társadalmi-erkölcsi rend egésze (benne a katolikus egyházzal és a kereszténységgel) látszott megkérdőjeleződni, ami magától értetődően váltotta ki a védekező álláspontot.

A háborús krízishelyzet szülte rituális alkalmiságból fakadó kényszerek érvényesülését jól szemlélteti Fejér György 1809-ben, a pesti polgárőrség zászlószentelőjén tartott prédikációja.⁶³ Fejér korabeli műveiben fellelhető az affirmatív viszonyulás a felvilágosodás bizonyos irányaihoz és eszméihez,⁶⁴ ebben a beszédében azonban – utalva a francia forradalmi és napóleoni időszak politikai voluntarizmusára – a racionalista politikaelmélet és gyakorlat metsző kritikáját adja. Míg ekkori munkái egyikében az „Ész”-t magasztalta, amely egyedül felemelni képes „[g]yenge sorsából [...] királyi Rangra az Embert”,⁶⁵ addig a pesti polgárőrséghez szólva a „Plátói álmokkéért vagy más elmetüneményért” bármit megtenni képes „vakbúzgókodókat”, a „közjó alattomos ellenségeit” támadja, akik, mivel „a' dolog nem úgy megy, mint ők képzelődnek; a' Konstitúciónk, kormányoztatásunk nem olyan, millyent ők gondoltak ki”, titokban munkálkodnak céljaik elérésén, veszélyeztetve az ország „külső” biztonságát.⁶⁶ Ez az adott kontextusban a francia eszmék és Napóleon hazai szimpatizánsaira vonatkozott. A közjó fogalma, amely a kurrens

⁶² Hatvani 1809: [3].

⁶³ Fejér 1809.

⁶⁴ Miskolczy 2005: 167–169.

⁶⁵ Idézi Miskolczy 2005: 168.

⁶⁶ Fejér 1809: 8–9.

osztrák államelmélet közvetett recepcióján és az iskolai oktatás során elsajátított klasszikus republikánus politikai nyelv által is képviselve van a prédikációkban, legtöbbször mindenekelőtt a fennálló rend védelmére, az ennek érdekében végzett hazafias cselekvésre vonatkozó, morális normát közvetített.

Viszonylagos komplexitást mutatnak a beszédek a fennálló társadalmi és politikai rend eredetének magyarázatában. E tekintetben a szövegek közös alaprétégét az isteni elrendelés és legitimáció összefüggő elvei képviselik: a rendi mérsékelt monarchia adott formájában valamiféle magasabb rend mutatkozik meg, a politikai főhatalom pedig Istentől ered.⁶⁷ Az ezt támogató referenciarendszer domináns rétegét a bibliai utalások teszik ki. A választott igehelyek egyfelől a többség és a törvények iránti lojalitás igazolására szolgálnak. Ide sorolható a Fejér György prédikációja élén szereplő, a Makkabeusok első könyvéből vett szöveghely (1Mak 2,50), mely a törvények oltalmazására hív fel,⁶⁸ illetve Tóth József beszéde, aki az Isten és a király tiszteletével kapcsolatban Péter első leveléből idéz (1Pt 2,17).⁶⁹ A bibliai referenciák másik csoportja a fegyveres küzdelem jogosságának igazolására szolgál. Ebben mennyiségileg és minőségileg is kiemelt szerepet játszanak a Makkabeusok két könyvéből vett igehelyek, amelyeket a beszédek szerzői az adott magyarországi kontextusnak megfelelően értelmeznek át és töltenek fel modern hazafias tartalommal. Más-más formában és a makkabeus-felkelés különböző epizódjaihoz kapcsolódóan, de ezt láthatjuk Kardoss Jánosnál (1Mak 3,58),⁷⁰ Adam Schreiernél (1Mak, 39)⁷¹ és Johann Halásznál (2Mak 5,5) is.⁷² Kardoss az 1810-es, a szegedi polgárőrséghez intézett beszédének nyomtatott változatában nyilván a polgáreskü és a zászlóra tett eskü súlyát érzékeltetendő fordult ószövetségi igehelyhez (Zak 8,17),⁷³ míg mások a Zsoltárok könyvéből választottak textust.⁷⁴

Az elsősorban meghatározó zsidó-keresztény, biblikus referenciarendszer több szerzőnél természetjogi argumentációval egészül ki,⁷⁵ bizonyos esetekben szerződéselméleti mozzanatok is találunk, illetve megjelenik az ember alkotta történelemre való hivatkozás is.⁷⁶ A természetjogi és a kontraktualista érvek kombinációja a legtisztább formában Johann Halász beszédében fordul elő. Halász sűrített, vulgarizált formában ad vázlatos képet a társadalom és az azonos értelemben használt állam természetjogból levezetett keletkezéséről. Az állam létrejöttének fő okát abban látta, hogy eredeti szabadságaik feladásával az egyének egy vezető hatalma alá rendelték magukat, amiért cserébe külső és belső biztonságot,

⁶⁷ Például: Baptist 1810: 6; Tóth 1813: 3–4, 9.

⁶⁸ „Most azért óh Fiaim! legyetek buzgó oltalmazói a’ Törvénynek!” Fejér 1809: 2.

⁶⁹ „Az Istent féltétek, a’ Királyt tisztellyétek.” Tóth: 1814: 3.

⁷⁰ Kardoss 1809b: 3, illetve Kardosch 1809a: 3.

⁷¹ Schreier 1809: 2.

⁷² Halász 1806: 3.

⁷³ Kardoss 1810: 2.

⁷⁴ Kovács 1809: 3; Sombori 1809: 3.

⁷⁵ Például: Fejér 1809: 7; Tarcsay 1813: 7

⁷⁶ Fejér 1809: 7–8.

valamint „boldogságot” nyertek. Az ezen értékek védelmére irányuló állampolgári kötelességek, az aktív patriotizmus normája, köztük a fegyveres védelem külső veszély (háború) esetén a természetjogból következnek, amely az állami-társadalmi „kötelék” minden tagját kötelezi.⁷⁷

A beszédek gyakorlatias, propagandisztikus irányultságából adódóan – tehát, hogy bizonyos állampolgári kötelességeket igazolnak és ezek teljesítésére igyekeznek mozgósítani – a szerzők a fenti nyelvi-diszkurzív készletekből, a konkrét gyakorlati céloknak megfelelően, gyakran eklektikusan válogatnak érveket a hatalom eredetére, legitimitására és a kötelességek alapjaira vonatkozóan. Ennek jellegzetes példája Fejér György érvelése, aki a fennálló politikai és társadalmi rendet, bár bibliai utalásokkal is alátámasztva „isten rendként” és alapvetően természetjogi keretben mutatja be, ám egyúttal a történelmi fejlődés eredményeképp létrejött, tökéletlen emberi alkotásként is, amivel szemben a forradalom és Napóleon hívei a *tabula rasa* felfogását képviselik. Fejér gondolatmenete nem egyszerű elutasításra épül, a magyar berendezkedést komparatív mezőben értékeli: mindenki csak saját „kultúrájához képest, erkölcsössége mértékében” lehet boldog, és az idegen minták sem biztosítják ezt nagyobb mértékben, ezért merő abszurditás azt feltételezni, hogy elszakadhatunk azon „koronától” és „konstitúciótól”, amelybe a gondviselés révén beleszülettünk.⁷⁸

A prédikációkban az ideális vagy optimális berendezkedést a mérsékelt monarchia és a rendi dualizmus modellje, illetve ennek a Magyar Királyságban adott formája és a rendileg tagozódó, hierarchikus, a korporatív metafora mentén elképzelt társadalom testesíti meg. A mérsékelt monarchia a korabeli rendi gondolkodásban szokásosan olyan kiegyensúlyozott politikai rendszerként jelent meg, amelyben az intézményes garanciák révén mind a központi hatalom despotikus, mind a köznép anarchikus tendenciái kordában tarthatók. A prédikációkban azonban a háborús helyzetből, az uralkodó és a rendek között a fennálló rend védelmében kialakult *modus vivendiből*, illetve a propagandisztikus célokból adódóan a rendi dualizmus bevett modellje hangsúlyeltolódásokkal jelenik meg.

A beszédekben megfigyelhető, hogy azon a dialektikus viszonyon belül, amely egyfelől a központi hatalom és a rendek strukturális egymásrautaltságából, másfelől a birodalmi és a rendi-partikuláris horizontok különbségéből adódott, az inga az egymásrautaltság felé leng ki. A rendek és az uralkodó közti politikai alkufolyamatok belső konfliktuseleme a külső ellenség viszonylatába helyeződik át, miközben a belső viszonyrendszer tekintetében az egység és egyetértés normája kerül előtérbe.⁷⁹ A beszédek érvelése szerint az uralkodó nemcsak

⁷⁷ Halász 1806: 5, 11–12.

⁷⁸ Fejér 1809: 7–8.

⁷⁹ Például: Halász 1806: 12–13; Berghofer 1810: 13. Fejér beszéde e tekintetben is kivétel a zászlószentelő beszédek korpuszán belül, nála ugyanis a konfliktus és a válság erényképző potenciálja nemcsak külső, de az adott politikai, illetve társadalmi közösségen belüli viszonylatban is hangsúlyozódik: „A’ társoknak egymásba ütköző jussai és szükségéi viszikelő [sic!] a’ Kulturát” (Fejér 1809: 4).

elvont-intézményes szinten érdemel hűséget, de I. Ferenc személyes uralkodói és emberi minősége okán is: a regnáló király, akiben az ideális uralkodó manifesztálódik, az adott hatalmi keretek között alattvalói közjaván munkálkodik. Vele a Napóleonban megtestesített parvenü zsarnok alakja áll szemben, aki önös érdekből és kielégíthetetlen nagyravágyástól vezérelve népek sorát – közte a franciákat – hajtja igába.⁸⁰ A nemesi felkelőkhöz szóló beszédekben ugyan túltengenek a szabad és harcias nemesi önkép megerősítését szolgáló érvek, összességében ezek is illeszkednek a monarchikus lojalitás szélesebb vonatkoztatási keretébe.

A korra jellemző módon általában a prédikációkban is igen erőteljes a klaszikus republikanizmus politikai nyelvéből származó közösség- és patriotizmus-felfogás jelenléte, de ez különböző változatokban figyelhető meg. Míg a polgársághoz szóló szövegekben a természetjogi és kontraktualista alapú, iskolás felvilágosult-államtudományos paradigma hatása miatt a közösség és a hazafiság „államközösségi” jellegű felfogása, addig a nemességet és a reguláris keretek között szervezett egységeket megszólító prédikációkban az etnokulturális elemekkel feldúsuló eredetközösségi szemlélet áll előtérben.⁸¹ A beszédekben a patriotizmus referenciájaként a politikai közösség meghatározásai egyszerre absztrakt és konkrét szinten is megjelennek. Az első értelemben a vonatkoztatási keretet az országra, egyes esetekben áttételesen a birodalom egészére utaló „haza”, illetve az adott rendi közösség egésze – a nemességnél a nemzet, a polgárságnál a polgárrend – képezi.⁸² A másodikban a kollektív identitás lokális és konkrét, a területiális közjogi autonómiák határai között működő interszubjektív kapcsolatokon alapuló rendi politikai közösségei, a megye és a „szülőváros” (*Vaterstadt*) alkotják a referenciát. Végül a harmadik, a hazafiság horizontján is túllépő civilizációs referenciaszintet a Napóleon uralma alól felszabadítandó Európa képezi.⁸³

A lojalitás szintjeinek differenciált megjelenítésével összefügg a társadalom vertikális tagozódásának, az azon belüli pozíció legitimálására irányuló törekvés, ami a társadalmi egység fontosságát hangsúlyozza. A szerzők nagy erőket mozgósítanak azért, hogy bagatellizálják a létező társadalmi különbségeket, és az egyes rendi csoportok tagjainak egzisztenciális értelemben vett hasonlatosságát, sőt egyenlőségét hirdetik. Ezt egyesek újszövetségi reminiscenciákkal támasztják alá,⁸⁴ míg mások elvontabban érvelnek: például úgy, hogy a magasabb rendi státus nemcsak előnyökkel, hanem komolyabb kötelességekkel is jár, hiszen „minden rangnak, sorsnak, állapotnak van tulajdon könnyebbsége ’s terhe; haszna és baja”.⁸⁵ A prédikációk érvkészletének vizsgálata alapján jól látszik, hogy a fennálló rendet bibliai tanításokkal vagy bölcséleti érvekkel igazolni próbáló érvelések szerepe a háborús helyzetben felértékelődött. Mindennek a társadalmi kohézió

⁸⁰ Például: Fejér 1809: 10–11.

⁸¹ S. Varga 2005.

⁸² Kovács 1809: 12–13; Tárcsay 1813: 8.

⁸³ Halász 1806: 15; Kovács 1809: 9–10; Baptist 1810: 6; Berghofer 1810: 4; Kardosch 1810: 3.

⁸⁴ Halász 1806: 13–14.

⁸⁵ Fejér 1809: 5–6.

– a beszédek szóhasználatában: „egyesség”, illetve „*Einigkeit*” – hangsúlyozása volt a célja, ami a kiváltságokkal bíró rendi csoportokon belüli, az ezek közötti, illetve a társadalom egészére vonatkozó szolidaritás megteremtését és erősítését szolgálta.

Mint láthattuk, a prédikációk alapvetően védekező alapállása nem zárta ki azt, hogy nyelvükbe a felvilágosodás különböző áramlataihoz kötődő nézetek a 18. század második felétől, akár negatív formában, de beszivárognak. A vizsgált beszédekben a felvilágosodáshoz pozitív módon viszonyuló nézeteket inkább csak közvetetten, a 18. századi osztrák kormányzati, statisztikai jellegű állam- és patriotizmusfelfogás és az ehhez igazodó prédikációirodalom konzervatív-katolikus felvilágosodás-recepciójának áttételes hatásában, illetve az érvelések racionális és szekuláris jellegében fedezhetünk fel. Ez a mérsékelt felvilágosult tendencia különösen a polgársághoz intézett, leginkább német beszédekben erőteljes, míg a nemességhez, katonaujoncokhoz szóló beszédek inkább a nemzet rendi felfogásához kapcsolódó jogi-historizáló beszédmód elemeit alkalmazták.

Rendi közösségek és a „hazafias-vitézi maszkulinitás” modelljei: a nemes inszurgens, a magyar vitéz és a fegyveres polgár

A 17. század barokk prédikációival szemben, melyek a folytonos háborús állapot miatt gyakran emlegették a krisztianizált vitézi érényeket, a felvilágosodás kori prédikációk általában véve változó emberképet közvetítettek, eszményük alapvetően az állam és társadalom számára hasznosan munkálkodó, erényes keresztény polgár volt.⁸⁶ A francia háborúk idején ez újfent alapvetően változott meg. Egyfelől a hadviselés elsősorban a társadalomtól elszigetelt, hivatásos katonarend – a reguláris hadsereg – feladata lett. Másfelől azonban, a különféle rendkívüli helyzetre fenntartott rendi honvédelmi intézmények (*insurrectio*, polgárőrségek), illetve – az általánosnál jóval kedvezőbb feltételek mellett – a hadseregben való szolgálat (veliták) révén a rendi közösségek és a köznép – korábban intakt – tömegeit vonták be a fegyveres szolgálatba, ugyanúgy, mint Ausztriában a *Landwehr* (1808–1809, 1813) és a különféle önkéntes csapatok esetében. A nekik szóló prédikációk pedig általában a rendi határvonal mentén, alkalomhoz kötötten, a közösségi identitásminták, erények és kötelességek háborús helyzetre szabott specifikus normáit, köztük a patriotizmus szegmentált felfogását közvetítették.

A továbbiakban a „hazafias-vitézi maszkulinitás” prédikációkban körvonalázódó három normatív, részben komplementer, részben versengő szerepmódljét mutatjuk be, amelyek a rendi határvonalak mentén konstruálódó csoportidentitásokhoz kötődtek.⁸⁷ Ezek egyúttal sajátos „áldozatközösségeket” hoztak létre, amelyek a katonáskodó csapatok mellett az azokat kiállító kollektívumot is magukban foglalták.⁸⁸ A nemesség és a „régí polgárság” rendi közösségei a korabeli

⁸⁶ Lukácsi 2013: 207.

⁸⁷ Vö. Hagemann 2002: 271–349 (porosz); Hagemann 2006 (osztrák).

⁸⁸ Vö. Hutchinson 2017: 50–52.

közfelfogás és a törvények szerint privilégiumaikért cserébe sajátos védelmi kötelezettségekkel tartoztak. A rendi norma az osztályozás mellett minősítette is az adott közösségeket, így sajátos védelmi intézményeiket is: gyakorlati hasznától függetlenül a rangsor csúcsán az inszurrekció állt.⁸⁹ A korszakban a nemesség katonáskodása a felkeléseken keresztül kvázi rendszerré vált. A nemesi közösség mélyen internalizálta a vitézség erényét, valamint eseti jellegű – személyesen és anyagi hozzájárulásban megnyilvánuló – honvédelmi kötelességét, és annak tudatában, hogy ez ellensúlyozza jelentős kiváltságait, kisajátította, és a rendi korszak végéig ragaszkodott hozzá.

Kováts Antal „Vitézlő Nemes Sereg”, míg Sombori József „Nemes Vitézek, Vitéz Hazafiak” formájában szólította meg az inszurgenseket, ami egyszerre utalt az érintettek rendi státusára és kombattáns jellegére, egyúttal megjelenítette a nemességhoz hagyományosan társított vitézi erényfogalmat is. Somborinál az „igaz magyarság” mindhárom attribútuma egyszerre fogalmazódott meg a nemesi-nemzeti jellegű, exkluzív honvédelmi intézményként felfogott inszurrekció kapcsán: a felkelők „[n]emzeti öltözetben, fel-fegyverkezve, édess anyja nyelvünk hangjától vezetetve” sorakoznak.⁹⁰ Az inszurgensekkel mint a nemesi nemzet (*natio, gens*) tagjaival kapcsolatban kulcsfontosságú a nemzet eredetközösségi felfogása: az Árpádtól, a honfoglalóktól való származtatás és a harcias nemzeti karakter historizált képzete (ahogy Kováts fogalmazott, a magyar „egy Nemes Lelkü, erős, hadakozó Nemzet”).

Az inszurgens nem pusztán általában a hazát és a királyt védelmezi, hanem a sajátját, ami – ahogy az ebben a típusú érvelésben a nemesség azonos a rendi országgal/nemzettel –, azonos az utóbbi fundamentumaival is: „ősi jussaival”, törvényeivel, „arany szabadságával” és polgári alkotmányával. E felfogásnak a múlt háborús tapasztalataiból alkotott alapmítosza, hogy az örökségként az utódoknak átadott országot, az alkotmányt és a nemesi szabadságot a vitéz elődök vérről és „haláluk által” tartották fenn. Ez egybefonódott a *vera nobilitas* humanista eredetű toposzának sajátos, genealogikus változatával, amely szerint a nemességet a nemességszerző vitéz elődökhöz méltó módon, haditettek által kell megerősíteni. A prédikációját a „Szabadság vagy halál!” jelszava⁹¹ köré szervező és ezekkel a szavakkal is záró Sombori szerint a (rendi) szabadság, melynek ellentéte az „alatsony” szolgaság, a legnagyobb kincs, amely többet ér a vagyonnál és az életnél is, mely szabadság nélkül csak „inség, nyomorúság”.⁹²

A klasszikus republikanizmus honpolgári erénytanában kulcsfontosságú *pro patria mori* antik eredetű toposza – melyre Sombori Horatius és Cicero kapcsán hivatkozott – erre a nemesi kontextusra adaptálva a rendi értelemben vett haza szabadságáért és boldogságáért való hősi halál. A hazáért való élet és különösen

⁸⁹ Vö. Tóth 1991.

⁹⁰ Sombori 1809: 3.

⁹¹ Kiemelés az eredetiben.

⁹² Sombori 1809: 7–10, 5, 14.

a halál nem csupán önmagában érdem és dicsőség,⁹³ hanem, ahogy azt Kováts „a Magyar névnek ditsősséget szerző” kultikus szigetvári hős, Zrínyi Miklós mintaszerű sorsának a felidézésével nyomatékosította, az utódok háláján – a kommemoráción – keresztül halhatatlanságot is biztosít az elesetteknek.⁹⁴

Sombori szerint a nemes inszurgens legfőbb katonai erényei az „egyesség” (tulajdonképpen az alakulaton és a nemesi közösségen belüli kohézió), a bátorság és a nemesen gondolkozó lélek, amely a gyávasággal és nagyravágyással áll szemben. A „férjfiaskodni” hivatott „nemes vitéz” aszimmetrikus ellenfogalma az elasszonyosodott férfi.⁹⁵ A mérsékelt, arisztokratiko-monarchikus felfogás szerint „szabad Nemzet” csak jámbor uralkodó alatt képzelhető el, a nemes legkedvesebb szabadsága így a saját királyának való szolgálat, továbbá az elvont koronaeszméhez való hűség, amelynek „minden nemessi szabadsággal bíró Magyar Polgár valóságos tagja”.⁹⁶

A prédikációkban a nemesség kiváltságaival kapcsolatban a hangsúly azok értékére és a velük járó köteleességek teljesítésére kerül. A nemesség köteles a sajátjaként felfogott, területiális-politikai értelemben vett haza védelmére, a rendi értelemben vett nemzet dicsőségének fenntartására, illetve a királyért és koronáért folytatott katonáskodásra. Kováts „tántoríthatatlan hűséget, szoros engedelmességet, rettenthetetlen bátorságot” követelt meg. Az inszurgens fontos tulajdonsága Somborinál a királyi méltóság és a rendi szabadság ellenségeivel szembeni „gyűllölség” is. A „Istenért” vívott harc elvárása csak Kovátsnál jelenik meg, de az inszurgensek Somborinál is Isten eszközei a Napóleonnal szembeni „bosszúállásban”.

A magyar ezredek kereteiben szervezett veliták („szabados Vitézek”), illetve a negyedik zászlóalj újoncai kapcsán a beszédek alapvetően a nemesi erénykatalógust, a nemzeti jellegű patriotizmus-felfogást és nemzetfogalmat terjesztik ki korlátok között a feltehetően túlnyomóan nem-nemes újoncokra, összhangba hozva ezeket a reguláris ezredek professzionális, a közös államhoz és uralkodójához fűződő katonai erényeivel. Az egységek társadalmi összetételénél fogva nem történik utalás a nemesség számára rezervált alkotmányra és szabadságra, a szélesebb vonatkoztatási keretet az országot jelentő haza és annak „közjava”, az inkluzív módon, a katonáskodáson keresztül, ideiglenes érvénnyel kitágított „magyar nemzet” képezi. A beszédekben a két magyar ezredet szokásosan „Nemes Ezered”-ként emlegetik, ami tiszteleti formulaként, átvitt értelemben az egység katonai és erkölcsi kiválóságára utal. Tóth József a rendi berendezkedés hierarchiáját és tagoltságát igazoló isteni elrendeltség természetjogi elbeszélésének keretei között adott magyarázatot a katonarend hierarchiában betöltött helyére. Eszerint minden „különös” rangnak és állapotnak megvan a maga rendeltetése, amely sajátos köteleességeket támaszt. A katonáskodók célja így „önnön magunk’ java, embertársaink’ bődolgsága, és a’ köz jó’ bátorsága”, köteleességeiket a cél elérésére

⁹³ Sombori 1809: 8.

⁹⁴ Kováts 1809: 13–14.

⁹⁵ Sombori 1809: 3.

⁹⁶ Sombori 1809: 7.

megkívánt „sörénységgel” kell teljesíteniük.⁹⁷ Az újoncoktól egyfelől a hagyományos, professzionális katonai erényeket várták el, ezek az istenfélelem, az uralkodó tisztelete, a „vitéz bátorság” és a „bajnoki lélek”, a hivatáshoz való hűség, a bajtársiasság, illetve a felsőbbbségnek, a parancsnokoknak és a tiszteknek való engedelmesség, amely egyúttal Istennek való engedelmesség is.⁹⁸ Mindkét prédikációban felmerült a katonarend „civilizálásának”, azaz a polgári lakosság iránti kíméletnek a normája is. Az érintettek, szemben az élethosszig katonáskodókkal, korlátozott időtartamú szolgálatuk miatt eleve jobban kötődtek a civil társadalomhoz, és csak időlegesen szakadtak ki belőle.

Tarcsay József és Tóth beszédében az újoncok egy-egy magyar ezredben való katonai szolgálatuk révén, a katonarend tagjaiként, mint „magyarok” vonódtak be a nemeseknek fenntartott nemzet fogalmába, egyúttal részesültek annak az ősök tetteire hivatkozó hősi műtszemléletéből és vitézi erényeiből is. Ahogy Tóth fogalmaz, „azon Nagy Nemzet’ Fajzatai vagytok, mellynek katonai vitézségét tudgya a’ Világ”. Ennélfogva meg kell felelniük az „igaz” magyarság kritériumának, amely Tarcsaynál a születéstől adott uralkodóhűségben, a haza és a szülőföld „forró szeretetét”-ben áll, melyek referenciája nemzeti jellegű: a magyar király és Magyarország.⁹⁹ A keresztény (felebaráti) szeretet univerzális erénye fontos ugyan, de ezen túl, „a’ Hazának” tartoznak a „leg nagyobb szeretettel”, amely itt a magyarok „közös” hazája, „édes Anya”, amiért dicsőség meghalni.¹⁰⁰ Az újoncokat a bajtársak elvárásai mellett egyúttal a nemesi műtszemléletből származtatott dicső ősök „szentséges példája” kell, hogy ösztönözze. Ez az argumentáció nemcsak az újoncokat vonta be az alapvetően eredetközösséggként felfogott magyar nemzet tagjai körébe, de egyúttal az érintett egységeket és az azokat fogadó császári-királyi magyar ezredeket is nemzetiesítette. Mind az inszurgensekhez, mind a katonaujoncokhoz szóló prédikációkban közös elem a háború patriotizmuson túlmutató, magasabb humanitárius-civilizatorikus missziója: egész Európa felszabadítása a napóleoni zsarnokság alól, és a béke kivívása.¹⁰¹

A harmadik, a fentiekől határozottan elkülönülő típus a fegyveres polgár szerepmmodellje. Noha a polgárőrségek hosszú hagyományokkal rendelkeztek, a korban csak helyenként, legtöbbször ceremoniális szerepben működtek, városvédelmi, közrendért és közbiztonságért felelős intézményként csak szűkebb korszakunkban tették kötelezővé a felállításukat. Ugyanakkor a korszakban a polgárőrségben vállalt szolgálat több szabad királyi városban is a polgárjog megszerzésének előfeltétele lett. Emiatt a fegyveres polgárral kapcsolatos, háborúkra applikált szerepelvárásban jóval erőteljesebb a nyílt konstrukciós elem. A polgárságnak a nemességétől eltérő erénykatalogusában, az adott város területéhez tapadó partikuláris közösségfelfogásában nyomatékosítani kellett az általában

⁹⁷ Tóth 1814: 3.

⁹⁸ Tóth 1814: 11.

⁹⁹ Tarcsay 1813: 3.

¹⁰⁰ Tarcsay 1813: 7.

¹⁰¹ Például: Sombori 1809: 10.

„test”-ként megjelenített közös haza/állam tagjaiként kijelölt helyüket, engedelmességüket a feljebbvalók felé, és legitimálni kellett a fegyveres szolgálat törvényi kötelességét is. A polgárőrségek zászlószentelőire készült prédikációkat egyfelől a közjogi autonómia kereteihez, a szülővároshoz kapcsolódó, partikuláris lokálpatriotizmus, másfelől az államközösségi-jellegű *hungarus* patriotizmus hatja át, amelyek jelentős mértékben kompatibilisek a birodalmi állampatriotizmussal. A „polgárrend” sajátos állapotára utaló rendies társadalomszemlélet mellett erőteljes a kötelességeknek a statisztikai államszemlélet hatására természetjogi és kontraktualista érvekkel operáló, illetve a klasszikus republikanizmus polgárságra adaptált változata is. Mindezt egyúttal a nemességnek és katonaujjoncnak szóló szövegeknél jóval erősebben hatja át a „keresztény hazafiság” eszménye.

Mit jelent ez a kötelességek igazolására nézve? Fejér szerint a polgárok a természetjogi törvény és Istentől származó sajátos rendi helyzetükből adódóan különféle szabadságokat élveznek: személyük és vagyonuk szabad, megilleti őket a szabad adásvétel és költözés, sőt a „legdrágább jus”, a dietai képviselői joga is.¹⁰² A védelmi, közbiztonsági célú fegyveres szolgálatuk terhével szabadságaik élvezetért cserébe, viszonyosságon alapuló, az állam tagjaként természetjogi alapon, illetve pozitív módon, „törvényes kötelesség”-ként (1808. évi 2. tc. 13. §) tartoznak. Ezek valójában nem katonai, hanem korlátozott, területvédelmi és karhatalmi kötelességek. A polgárőrségek a helyőrségeikből távozó regulárisok bizonyos feladatait vették át: a város külső védelmét, a belső biztonság és rend fenntartását. Johann Halász szerint a polgárőrségek a közjót szolgálják, tagjaik a kötelességeiket az állam tagjaiként teljesítik. Fejér György szerint az is a feladatuk, hogy a hazát a felforgató belső ellenségektől megvédelmezzék.¹⁰³ Az előzményekre tekintettel az is hangsúlyozottan felmerült, hogy céljuk nem pusztán ceremonialis, szükséghelyzetben egyesülniük kell más polgárokkal és a hadsereggel az „egész haza” és a „saját város” védelmére.¹⁰⁴ Adam Schreier a pesti polgárőrökhöz szóló 1809-es beszédében egyenesen úgy fogalmazott, hogy a zászlóra tett eskü a polgáreskü megismétlése. Az így megújított polgáreskü ereje a polgárt az államhoz és az uralkodóhoz köti, kifejezve, hogy köteles küzdeni és meghalni is a belső biztonságért. Ezt egyrészt a politikai tárgyú prédikációkban a világi felsőbbbséggel szembeni lojalitás igazolására rendszeresen alkalmazott evangéliumi formulával igyekezett alátámasztani („[a]djátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené!”, Mt 22,21), másrészt a prédikációja élén álló ószövetségi igehely (1Mak 3,59) megismétlésével, melyet mindkét helyen a korabeli patriotizmus fogalmi keretrendszerébe transzponálva közölt: „Es ist besser im Kriege zu sterben, als unser Vaterland, und unser Heiligthum untergehn zu sehen.” Vagyis: „Jobb háborúban elesni, mint hazánkat és szentélyünket pusztulni látni.”¹⁰⁵ Ha a különböző fordításokat összevetjük egymással, látható, hogy a *Vaterland*

¹⁰² Fejér 1809: 4.

¹⁰³ Fejér 1809: 8–9.

¹⁰⁴ Halász 1806.

¹⁰⁵ Schreier 1809: 4, 6.

használata a szövegrészben egy olyan, az igehely eredeti, biblikus jelentésrétegét aktualizáló fordítói gesztusként értelmezhető, amely a hazafiság kora újkori gyökerű, de határozottan 18–19. századi fogalmi referenciáit helyezi előtérbe.¹⁰⁶

A polgárok legfontosabb erényei korlátozottak, civil jellegűek és a partikuláris városi közösséghez kapcsolódnak. Tipikus polgárerény a polgári hűség (*Bürgertreue*), a hivatali engedelmesség (az uralkodónak, az előljáróknak, a polgárörtség tisztjeinek) és a derekasság (*Biedersinn*). A polgároknak kötelességük a város „férfias és engedelmes” szolgálata, a pártoskodás mellőzése és a törvény tisztelete. Azon túl, hogy a polgár legyen becsületes, egyúttal az államban „derék hazafinak” és „igaz Kereszténynek” is kell lennie, a hazaszeretet ugyanis ebben a felfogásban – bibliai helyekkel alátámasztva – keresztény erény is. A védelmi kötelezettségét illetően bátorságra is szüksége van, elvárható tőle, hogy szükség esetén ne csupán szülővárosáért, de a királyért és a tágabb hazáért, a törvények és szabadságok, az alkotmány megoltalmazásáért is feláldozza vagyonát, életét és vérért. A klasszikus republikanizmus patriotizmusfelfogása Halásznál volt a legerősebb. Ő a rendi polgároktól elvárt „katonai szellemet” Róma paradigmátikus példájával hozta összefüggésbe, ahol szerinte csak a polgárjoggal rendelkezők tartoztak védelmi kötelességgel. Érvelésében a katonai erkölcsök kikopása vezetett a Római Birodalom, valamint hasonlóan Spárta és Karthágó bukásához. Ebből következik – érvelt Halász –, hogy a polgáröröknek folyamatosan, az ellenség távollétében is gyakorlatozni kell, felkészülve rá, hogy közvetlen fenyegetés esetén az „igaz hazaszeretettől fellobbanva bátran szembe lehessen szállni” vele.

Mindegyik „vitézi-hazafias” szerepmoddellre jellemző a jelenbeli fegyveres szolgálat kötelességének historizált szemlélete, a közeli és távoli múlt különféle típusú mitizált háborús tapasztalatainak intenzív felhasználása, amelynek mintaadó, kollektív identitásképző és legitimációs szerepe lehetett.¹⁰⁷ Az önmagára *eo ipso* a nemzetiesített múlt háborúinak ágenseként, a vitézi erények hordozójaként tekintő nemesség honvédelmi kötelességeinek tudatát egyrészt a közelmúlt és a régebbi idők felkeléseire, másrészt a távolabbi múltra (a törökkel szembeni harcokra), az előidőkre (a honfoglalás korára) és a nemességszerzés genealogikusan igazolt tipikus – hadi – útjára való hivatkozás erősítette. Ennek általánosabb hozadéka a nemesség nemzetiesülő történelemszemléletének kultuszképző tendenciáiban érhető tetten, amely mind az inszurrekciós, mind a katonaujjoncokhoz szóló prédikációkra jellemző volt. A honfoglaló ősök, nemzeti királyok mellett hangsúlyosan jelent meg a „Magyar Hérók” a korszakban egyre inkább

¹⁰⁶ A Septuaginta szövegében az *ethnosz* (ἔθνος) kifejezés szerepel az adott helyen. Hogy Schreier (tőle magától eredő, vagy valahonnan átvett) fogalomhasználatának jelentőségét érzékeltessük, érdemes jelezni, hogy mind a magyar, mind a német modern bibliafordítás az eredeti görög szöveget igyekszik követni, amennyiben az *ethnoszt* a „nép”, illetve a „Volk” kifejezésekkel fordítják. A passzus a Szent István Társulat aktuális kiadásában: „De inkább elesünk a harcban, semmint tétlenül nézzük népünk és szentélyünk vesztét.” A Deutsche Bibelgesellschaft 2017-es szövege szerint: „Denn es ist besser für uns, im Krieg zu fallen, als das Unglück unsres Volks und des Heiligtums zu sehen.”

¹⁰⁷ Vö. Hutchinson 2017: 52–57.

kanonizálódó katalógusa, és a benne szereplők, a Hunyadiak, Kinizsi, Pálffy, Nádasdy, Zrínyiek példájának követésére való felszólítás.¹⁰⁸ A regulárisokhoz tartozó velitáknál és a negyedik zászlóalj tagjainál ezen felül az identitásképzésben és mintaadásban kulcsszerepet játszottak a hivatásszerű katonáskodás saját háborús mítoszai, az ezredtörténetek is. Ezek az ezredidentitás kialakításának szándékával az ezred kiemelkedő csatáinak, hadvezéreinek és hőseinek katalógusát felmutatva kívánták közelebb hozni a határozott ideig szolgáló újoncokat befogadó egységükhöz.¹⁰⁹ Ahogy Tarcsay az 1800-ban létrehozott palatinális ezred kapcsán fogalmazott, nem az ezred „eredetének régisége, hanem érdemeinek nagysága magasztal”.¹¹⁰ A polgárőrségek esetében szintén történtek utalások a közelmúlt és a török idők eseményeire, de más városok példájára is. Halász a nagyszombati polgárőrség „dicső” történetét egyenesen a huszitákkal és Rákóczi Ferenc csapa-taival szembeni védekezésig vezette vissza. Kardoss egyik 1809-es szegedi polgár-őrkéhez szóló, bár nem zászlószentelőre készült prédikációjában a mindennapos háborúskodással és fegyveres szolgálattal azonosított, mitizált török időkre hivatkozott, ahova a városi polgárőrségek gyökerei a kor felfogása szerint is visszanyúltak, akkoriban ugyanis az ország lakosaiban „minden időben a’ vitézségnek tüze lángolt [...] Ifiak és Vének, nagyok és aprók, gazdagok, és szegények, Nemesek és Polgárok vetélkedtek egymás közt”.¹¹¹ Ezzel az érveléssel a prédikáció nemcsak a múlt felől értelmezte és legitimálta hallgatói számára a jelenbéli, lényegében új terhet jelentő polgárőri kötelezettségeket, de a múlt és jelen összekapcsolásával egyúttal a hagyományosan harciasként lefestett nemesség mellé emelte a rendi polgárságot is.

* * *

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy a francia háborúk idején a zászlószentelő prédikációk milyen módon szolgálták a központi propaganda és a háborús mozgósítás céljait, mindeközben milyen társadalom- és politikaképet közvetítettek, illetve ezt milyen érvelési mintázatokat és nyelvi-diszkurzív elemeket felhasználva tették. Igyekeztünk kellő figyelmet fordítani a prédikációk kultúr-történeti szempontból jelentőséggel bíró szimbolikus és ceremoniális-rituális aspektusaira is, amelyek a beszédek politikai diskurzustörténeti szempontból értelmezhető dimenziói mellett ugyancsak a mozgósítás meghatározó faktorainak tekinthetők. Mivel a háborús prédikációkban és azokon belül a zászlószentelő beszédekben a háborús határhelyzet időszakában a fennálló politikai és társadalmi rend védelmét célzó attitűd volt az uralkodó, ezek a legteljesebb mértékben alkalmasak arra, hogy elemzésükből kiindulva elkülönítsük a korabeli, a ki-váltáságos csoportokkal kapcsolatban normatív módon megfogalmazott kollektív

¹⁰⁸ Tóth 1814: 11.

¹⁰⁹ Tóth 1814: 9–11.

¹¹⁰ Tarcsay 1813: 6, 8–12.

¹¹¹ Kardoss 1809b: 17–18.

identitásmintázatok jellegzetes típusait, továbbá az ezekre jellemző fő gondolati és diszkurzív képleteket is.

A koalíciós háborúk időszakában keletkezett, elmondott, majd nyomtatásban megjelent zászlószentelő prédikációk a politikai jogokkal bíró, kiváltságos rendi csoportokat eltérő stratégiák mentén igyekeztek a hazafias-katonai áldozatvállalás szükségességéről, sőt nagyszerűségéről meggyőzni. A rendileg tipizálható mintázatok mellett a szónokok beszédeikben a hazafiság országos-nemzeti és birodalmi referenciáit is mozgósították, sőt tetten érhetők az érvkészletek olyan elemei is, amelyek az „európai civilizációs közösség” lojalitásszintjére igyekeztek hatni. Ugyanakkor a prédikációk az önazonosság különböző szintjeinek békeidőben szokásos elemeit egy elhúzódó háborús krízishelyzetnek megfelelően hozták játékba, azon aspektusokat előtérbe helyezve, amelyek az adott helyzetben alkalmasnak tűntek a katonai erények felélesztésére. Mindezt ugyancsak rendileg elkülönülő szerepmintázatokba rendezve tették, a katonai erények és a nemzettudat történelmi hordozója, a nemesség erénykatalógusának dominanciájával. Az évtizedes viszonylatban elhúzódó háborús helyzetben a fennálló rendet meghatározó társadalmi, politikai, jogi és vallási alapképletek létükben kérdőjeleződtek meg, így az erre a határhelyzetre védekező alapállásból reagáló háborús prédikációs korpusz a 19. század elején átalakuló kollektív identitásmintázatok sajátos katalógusát nyújtja a számunkra.

Mindezzel reményeink szerint sikerült egy adott forráskorpuszra fókuszálva megmutatni, hogy a nemzetről, patriotizmusról és rendi identitásokról való politikai gondolkodás hagyományos keretei között miképpen jelenhettek meg már a 19. század elején új, részben már a politikai modernitáshoz kapcsolható gondolati és diszkurzív tartalmak. Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk a koalíciós háborúk jelentőségét a modern magyar nemzettudat alakulástörténete szempontjából. Az elemzés végkövetkeztetése szerint az időszak meghatározó szerepet játszott abban a hosszútávú folyamatban, melynek során a hagyományos és új elemek kölcsönhatásából és részleges szintéziséből a 19. század közepére kialakult a modern magyar nacionalizmus nyelvezete.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.1.a. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai, köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1595–1848.

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (MNL VeML)

IV.1.a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai, köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1639–1848.

IV.4. Veszprém vármegye nemesi közgyűlési Állandó Bizottságának iratai, 1805–1810.

- Baptist, Joseph 1810: *Rede bei Gelegenheit der [...] feyerlichen Fahnenweihe des löblichen bewaffneten Bürger-Korps der Königl. Freystadt Eisenstadt*. H. n.
- Berghofer, Michael 1810: *Anrede gehalten an die bewaffneten Bürger-Corps der k. Freystadt Oedenburg [...]*. Oedenburg.
- Fejér György 1808–1811: *Pest Szabad Királyi Városa Fő Templomában tartott Beszéd*. I–IV. kötet. Buda.
- Fejér György 1809: *Pest szabad királyi városa felfegyverkezett polgárihoz tartott beszéd [...]*. Pest.
- Halász, Johann Nepomuk 1806: *Rede an das löbliche bürgerliche uniformirte Scharf-Schützen-Corps der Königlichen Frey-Stadt Tyrnau [...]*. Tyrnau.
- Hatvani István 1809: *Buzdító szó a nemesi felkelő magyar sereghez*. H. n.
- Kardosch, Johann [Kardoss János] 1809a: *Rede, bey Gelegenheit des Segediner Aufgebothes [...]*. Segedin.
- Kardoss János 1809b: *Egyházi beszéd melly szabad Szeged k. városa' felkelő polgárságának serkentésére [...] tartott [...]*. Szeged.
- Kardosch, Johann [Kardoss János] 1810: *Rede bey Gelegenheit der feyerlichen Fahnen-Weihe der bürgerlichen deutschen Schützen Compagnie [...]*. Segedin.
- Kazinczy Ferenc 1890–1960: *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXIII. kötet. (Kiad.: Váczy János et al.) Budapest.
- Kováts Antal 1809: *Az igaz vitézség mellyre azon jeles innepen, midőn [...] Rosos Pál úr weszprémi püspök [...] a' weszprémi felkelő nemes lovas seregnek zászlóját felszentelné [...] a' választottakat serkentette [...]*. Veszprém.
- N. N. 1809a: *Az időnek környűl-állásaihoz alkalmaztatott beszéd az haza' szeretetéről, vagy-is a' patriotismusról*. Magyar-Országban.
- N. N. 1809b: *Austriai Birodalomnak Nemzetei!* H. n.
- N. N. 1809c: *Aufruf an Oesterreichs Völker*. Wien.
- N. N. 1809d: *Ein Wort zu seiner Zeit über Vaterlandsliebe oder Patriotismus*. Ungarn.
- N. N. 1809e: *Hirdetés, Mely kiadatott Tekintetes Nemes Bihar Vármegyének 24-dik Juliusban 1809-dik Esztendőben Várad-Ollasziban tartott Közöséges Gyűléséből*. H. n.
- N. N. 1809f: *Heil und Unabhängigkeit dem Vaterlande! oder: ein Gott, ein Regent, und Eine Gesinnung!* H. n.
- Schreier, Adam 1809: *Rede bey der feierlichen Fahnen-Weihe der Bürger-Miliz in der königlichen Freystadt Pesth [...]*. Pesth.
- Sombori József 1809: *Egy szó a' fel-kező magyar nemességhez, T. N. Küküllő vármegye' zászlóinak fel-szenteltetése alkalmatosságával*. [Marosvásárhely].
- Tarcsay József 1813: *Serkentő beszéd [...] N. Palatinalis Lovas Ezerednek buzditására [...] azon alkalmatossággal midőn azon N. Ezeredhez Kaptsoltt Szabad Lovas Osztályainak Zászlói meg szenteltetnének [...]*. Sopron.
- Tóth József 1814: *Rövid Buzdító Beszéd [...] B. Simbschen Magyar N. Regement' Negyedik Batalionnyának Zászlója szentelése' alkalmatosságával [...]*. Győr.

Hazai és Külföldi Tudósítások, 1806–1811.

Magyar Hirmondó, 1797–1801.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Blanning, T. C. W. 1985: The Role of Religion in European Counter-revolution, 1789–1815. In: Beales, Derek – Best, Geoffrey (eds): *History, Society and the Churches. Essays in Honour of Owen Chadwick*. Cambridge, 195–214.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. (Ford.: Bérczes Tibor.) Budapest.
- Graf, Gerhard 1984: Ermittlungen zur preußischen Kriegspredigt 1813–1815. In: Brecht, Martin – de Boor, Friedrich – Deppermann, Klaus – Lehmann, Hartmut – Lindt, Andreas – Wallmann, Johannes (Hgg.): *Pietismus und Neuzeit: Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. Bd. 9. Göttingen, 32–55.
- Hagemann, Karen 2002: „Männlicher Muth und teutsche Ehre”: *Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der antinapoleonischen Kriege Preußens*. Paderborn – München – Wien – Zürich.
- Hagemann, Karen 2006: “Be Proud and Firm, Citizens of Austria!” Patriotism and Masculinity in Texts of the “Political Romantics” Written during Austria’s Anti-Napoleonic Wars. *German Studies Review* (29.) 1. 41–62.
- Hutchinson, John 2017: *Nationalism and War*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198798453.001.0001>.
- Ihalainen, Pasi 2005: *Protestant Nations Redefined: Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1658–1772*. Leiden – Boston. <https://doi.org/10.1163/9789047415671>.
- Kerekes Zoltán 1971: Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye. In: Molnár Pál (szerk.): *Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője*. 1. kötet. Budapest, 72–160.
- Lukácsi Zoltán 2013: *Szószer és világosság: A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. Győr.
- Molnár András 1992: Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. *Hadtörténelmi Közlemények* (105.) 3. 94–119.
- Nagy-L. István 2013: *A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok*. Pápa.
- Poór János 2010: Berzeviczy Gergely Magyarországról, Ausztriáról és Napóleonnál. In: Majoros István (fel. szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Budapest, 473–486.
- S. Varga Pál 2005: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 2013: *Rituale*. Frankfurt – New York.
- Teulie, Gilles – Lux-Sterritt, Laurence 2009: Introduction. In: Teulie, Gilles – Lux-Sterritt, Laurence (eds): *War Sermons*. Newcastle upon Tyne. vii–xviii.
- Tangl Balázs 2016: Ezredideológiák és ezredkultúrák a cs. (és) kir. hadseregben. *Hadtörténelmi Közlemények* (129.) 3. 670–694.
- Veress D. Csaba 1987: *Napoleon hadai Magyarországon*. Budapest.
- Zehetbauer, Ernst 2017: *Die Landwehr und der Krieg von 1809. Österreichs Milizexperiment zwischen Altem Reich und moderner Nationsbildung*. Hamburg.

Kiss László

A humor mint a közpolitika tükre

A Ludas Matyi propagandatevékenysége 1945–1990 között

A tanulmány a *Ludas Matyi* című satirikus hetilap 1945 és 1990 között megjelent lapszámainak címlap-karikatúrái alapján kívánja bemutatni a korszak közvéleményformálását, a közérdeklődés és a közbeszéd politikai szándékú tematizálását.¹ A címlap az újságok legfontosabb része – nagyon fontos vizuális jelzést ad az olvasónak arról, hogy a lap, a szerkesztőség mit tart aktuálisan a legjelentősebb eseménynek, mi az az információ, amit elsődlegesen át akar adni.² A *Ludas Matyi*, amelynek első lapszáma 1945. május 20-án jelent meg,³ a vizsgált korszak több periódusában is inkább propaganda-, mintsem élclapnak nevezhető, a humor, a gúny mint a karikatúra általánosan „kötelező” eleme egyes – mindegyik az 1945–1947, illetve az 1950–1952 közötti – időszakokban szinte teljes mértékben hiányzik a címlapokról.

A *Ludas Matyi*t már az első években is 100 ezer példányban nyomtatták, a példányszám 1949-re elérte a 200, 1956-ra a 400, 1970-re pedig az 590 ezret. Ekkor, a példányszámot tekintve a hetilapok közül csak a *Nők Lapja* (610 000), valamint a *Rádió és TV Újság* (808 000) előzte meg.⁴ Első felelős szerkesztője, Szegedi Emil újságíró, a *Ludas Matyi*ban végzett munkája mellett a Magyar Kommunista Párt (MKP) hivatalos lapjának, a *Szabad Népek* is a munkatársa volt. A lapnál szintén szerepet vállaló, 1950–1953 között főszerkesztőként dolgozó Gábor Andor író pedig a két világháború közötti magyar emigráns kommunisták csoportjának egyik fontos alakja volt. A szerkesztőségben ugyanakkor számos fiatal író, újságíró vállalt szerepet, akik közül nem mindenki kötődött a kommunista párthoz, ezért a lap által közölt „nem pártszerű” karikatúrák az első időszakban többször is ellentétbe vezettek a szerkesztőség és a pártvezetés között.⁵ Gábor Andort a főszerkesztői székben 1953-ban Tabi László váltotta, aki a pozícióját az 1956-os forradalom (illetve annak leverése) után is megtartotta.

¹ A *Ludas Matyi* karikatúráinak elemzésével több fontos tanulmány foglalkozott már. Ezeket nem önmagában álló historiográfiai egységként kívánom felsorolni, hanem elemzési módszereikre, megállapításukra a tanulmány kapcsolódó részeinél fogok kitérni.

² A témáról bővebben: Grabber 1988.

³ Az 1867 után néhány éven át megjelent azonos nevű „élclap” nem tekinthető előzménynek, az 1945-ös lapszámokat I. évfolyamként jelölték. A lap számai immár az *Arcanum Digitális Tudománytárban* is elérhetők.

⁴ https://www.ksh.hu/szamlap/robotok_onl.html – utolsó letöltés: 2023. június 18.

⁵ Takács 2003. (online)

1976-ban Árkus Józsefet nevezték ki főszerkesztőnek, és ő egészen a rendszerváltás utáni évekig vezette a hetilapot.⁶

A *Ludas Matyi* feladata az 1940–1950-es években egyértelműen a hatalomra törekvő, majd azt megszerző kommunista párt politikai tevékenységének támogatása, az ellenségképek terjesztése, a direkt és indirekt politikai akciók megjelenítése, alkalmasint az olvasók lelkesítése, mozgósítása volt. A politikai vezetés számára a humor, a karikatúra a politikai propaganda fegyverének számított.⁷ Ennek jegyében a lap az 1950-es évek első felében kifejezetten dogmatikus, az aktuális politikai kampányokhoz igazított tartalommal jelent meg. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottsága 1955. július 28-i ülésén így értékelte az újság politikai teljesítményét:

„A szerkesztők és munkatársak törekednek arra, hogy a lap a maga sajátos eszközeivel segítse a párt célkitűzéseinek megvalósítását. Jónak mondható a lap külpolitikai rovatának munkája, amely írásokban és rajzokban egyaránt rendszeresen a szatíra fegyverével harcol a külső ellenség ellen.”

Az ülésen a lap tematikájával kapcsolatos jövőbeli elvárások is megfogalmazódtak:

„A mi szatíránknak a társadalmi önbírálat fontos eszközének kell lennie. Az önbírálat a szocializmus viszonyai között a társadalmi fejlődés egyik hajtóereje. A szatírának is a fejlődést kell előmozdítania, ezért jellegében a társadalmi önbírálat egyik formájának kell lennie. [...] Érvényre kell juttatni a lapban a szatíra és a humor fontos követelményét, a *pontosságot és világosságot*. A mi humorunk és szatíránk nem viselheti el a legkisebb homályosságot sem. A pontatlanság, a félreérthetőség szatíránkat könnyen az ellenség fegyverei közé sorolhatja. Világosan kell álljon minden szatíráíró, karikaturista előtt, hogy a *hangnem megválasztása is pártosság kérdése*. Külső és belső ellenségeink ellen a kemény, kérlelhetetlen szatíra és a gúny hangját úgy használjuk, hogy nevetségessé téve, lejárassuk őket a tömegek előtt. Más hangot üssünk meg saját hibáinkat, vagy sokszor csetlő-botló harcostársainkat bírálva, ott viszont csak a hibákat állítsuk pellengérré.”⁸

Az 1956-os forradalom után megjelent első lapszám címlapján a szerkesztőség önkritikáját és egyben a megelőző korszaktól való elhatárolódását láthatjuk.

⁶ 1990 márciusában Árkus József és a lap munkatársainak többsége felmondott a Hírlapkiadó Vállalatnál, és új hetilapot alapított *Új Ludas* néven, amelyet a Mai Nap Rt. adott ki. A *Ludas Matyi* kiadása nem állt le, Dluhopolszky László vezetésével új szerkesztőség alakult, őt 1992 augusztusában Szuha Balázs váltotta a főszerkesztői pozícióban. A két lap nem tudta produkálni a korábbi évek eladási statisztikáit, így először 1992 nyarán az *Új Ludas*, majd 1993 végén a *Ludas Matyi* is megszűnt. 2023. januárjában *Ludas Mátyás* néven ismét indult egy, a korábbi *Ludas Matyi* örököséként fellépő hetilap, Lukács Tamás főszerkesztőségével.

⁷ Takács 2003. (online)

⁸ MNL OL M-KS 276-53. 242. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottsága 1955. július 28-i üléséről. Az MDP KV APO jelentése a *Ludas Matyi* munkájáról. (Kiemelések az eredetiben.)

„Tanító bácsi kérem, súgtak...” – mondja a szerkesztőséget jelképező kisdíák a tanárnak, Fazekas Mihálynak.⁹ A lap helyzete és tevékenysége némileg szabadabbá vált, az újjáalakult állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetősége azonban továbbra is instruálta és ellenőrizte működését. A direkt bel- és külpolitikai propaganda az 1956 utáni időszakban nagyrészt eltűnt, a közölt képek azonban továbbra is a rendszer érdekeinek kiszolgálását célozták.

A KARIKATÚRA MINT PROPAGANDAESZKÖZ

A 19. század második felétől megjelenő vicclapokat a különféle politikai pártok előszeretettel használták propagandacélokra. A karikatúrák feldolgozhattak kül- és belpolitikai eseményeket, mint ahogy azt Tamás Ágnes az olasz egységtörékvések,¹⁰ az Osztrák–Magyar Monarchia sajtópolitikája,¹¹ vagy éppen a 20. század eleji magyar parlamenti válság¹² élclapokban történő ábrázolása kapcsán bemutatja. Hanák Péter a *Borsszem Jankó*-ban megjelent gúnyrajzok etnikai vonatkozású propagandaszerepét vizsgálta a karikatúrákon megjelenő, német és zsidó szereplőkhöz társított viselkedésminták, szándékok, megjelenések és beszédmódok elemzésével.¹³ Szerepüket az aktuális politikai ellenségkép kialakításában is jól ki lehet mutatni mind a két világháború közötti időszak,¹⁴ mind a negyvenes–ötvenes évek¹⁵ magyar (és közép-európai) karikatúráit vizsgálva.

A karikatúrák ebben az értelemben nem elsősorban portrék, hanem a társadalom és a politika eseményeivel foglalkozó gúnyrajzok.¹⁶ Az egyik legjelentősebb magyar grafikus és karikaturista, Kaján Tibor, a karikatúra elsődleges célkitűzései mentén több alműfaj – vezércikk-karikatúra, politikai, társadalmi, esszé, kulturális, riport, portré, emlék, szórakoztató, illetve pszichológiai karikatúra, valamint comics-sorozat – megkülönböztetését javasolta.¹⁷ A felsorolás kétségkívül jól leképezi a karikatúrák lehetséges osztályait, kiegészítésként talán annyit lehet hozzátenni – egyben jelen tanulmány következtetéseit is előrevetítve –, hogy politikai tartalmat és üzenetet (politikum alatt itt most a társadalmat és a gazdaságot irányító alrendszer értve) természetesen nem csak a közvetlen (operatív) kül- vagy belpolitikai témát, eseményt megjelenítő karikatúrák hordozhatnak.

A karikatúra mint elsődlegesen vizuális forrás elemzése során a legtöbb munka a képi megjelenítés jellegzetességeivel foglalkozik. Ezek a szöveges tartalmat, illetve a teljes karikatúrát jellemző tematikát a képi megjelenítés kiegészítőjeként,

⁹ *Ludas Matyi* 1957. február 21.

¹⁰ Tamás 2014.

¹¹ Tamás 2021.

¹² Tamás 2020.

¹³ Hanák 1988.

¹⁴ Tamás 2017.

¹⁵ Demeter 2011, 2013.

¹⁶ Tamás 2014: 37–38.

¹⁷ Kaján 1982: 98.

sok esetben háttérként vizsgálják. A vizuális elem fontosságát nem kétségbe vonva azonban kijelenthetjük, hogy a karikatúra ereje nem csak annak vizualitásában rejlik. A karikatúra közlése, mint egyfajta rejtett politizálás, már a témaválasztás révén befolyásolja az olvasó gondolkodását, a közbeszéd, a „köznevetés” tematizálásával fontos közvélemény-formáló, tehát már önmagában véve is propagandisztikus szerepet tölt be. Az elemzés során az ikonográfiai megközelítés mellett tehát komoly figyelmet kell szentelni a teljes kontextusra – így a karikatúra szöveges tartalmára, a kép és a szöveg együttes jelentésére, az esetleges másodlagos, rejtett jelentéstartalmakra, illetve a keletkezés és megjelenés (politikai) körülményeire is.

MÓDSZER – KÖZPOLITIKAI KATEGÓRIÁK HASZNÁLATA

Tekintettel arra, hogy írásom célja a címlap-karikatúrák tematikus változásainak vizsgálatával bemutatni a korszak politikai véleményformálási, közbeszéd- és közérdeklődés-alakítási szándékait, szükségesnek tartom a karikatúrák kategorizálását, témák szerinti csoportosítását. Hasonló módszerrel már több korábbi írás is vizsgálta a *Ludas Matyi* karikatúráinak változását. Bozóki András 1982-es munkája például nem előre meghatározott, hanem induktív módon kialakított kategóriákba sorolja a karikatúrákat; az egyes csoportok lekövetik a *Ludas Matyi* 1968 és 1979 között megjelenő címlaprajzainak fő témáit. Bozóki azonban a módszerrel inkább leíró elemzéshez jut el, önkéntelenül alkalmazkodik ugyanis a lap által felkínált tematizáláshoz, „szemléletformáláshoz”. A tanulmány záró gondolataiban ugyanakkor egészen pontos meglátásra jut, kissé megkérdőjelezve az elemzésben korábban jellemzően a gazdaság és társadalom helyzetéből származtatott kategóriák objektivitását.¹⁸

Takács Róbert 2003-as cikkében tematikus (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatás stb.), ezen belül résztémához kapcsolódó (munkamorál, hiánycikk stb.), a karikatúrákon ábrázolt helyszín és szereplő szerint, valamint – ami jelen tanulmány szempontjából a legérdekesebb – modalitás (propaganda, ellenpropaganda, bírálathat) alapján osztályozza a rajzokat.¹⁹

Tanulmányomban a fenti kategorizálási megoldásokhoz képest új elemként konkrét közpolitikai tartalmat rendelek a karikatúrákhoz. Ehhez egy, a politikatudományban kidolgozott kódrendszert veszek alapul. A Frank R. Baumgartner és Bryan D. Jones által kidolgozott kódkönyv 21 közpolitikai főcsoportkódot tartalmaz, célja pedig, hogy az egyes szövegekben vagy képeken megjelenő közpolitikai

¹⁸ „[...] a *Ludas Matyi*, mint sajtóorgánium egyetlen szatirikus hetilapunk, s így humora gyakran a politika szócsöve is. Egyrészt az átlagember oldaláról »kívülről« igyekszik bírálni, viszont valószínűleg »belül« van, mert a társadalom magatartásirányítási rendszerének egyik közvetett eszköze. Áttételesen bár, de a társadalom hatalmi struktúrája által elfogadott preferenciákat részélteli előnyben.” Bozóki 1982: 113.

¹⁹ Takács 2003. (online)

tartalmakat koherens módon kategorizálhatóvá tegye.²⁰ A főcsoportok a következők: makrogazdasági politika; emberi jogok; egészségpolitika; agrárpolitika; foglalkoztatáspolitikai; oktatáspolitikai; környezetpolitika; energiapolitika; bevándorláspolitikai; közlekedéspolitikai; igazságügy és büntetőpolitika; szociálpolitika; területpolitika és lakásügy; pénzügyi szabályozás és kereskedelempolitika; honvédelem; tudomány- és technológiapolitika; külgazdasági politika; külpolitika; kormányzati működés; földpolitika és természeti erőforrások; kulturális politika.²¹

A kódolás során elemzési egységnek a címlapokat tekintettem; a címlap a rajta megjelent karikatúra tartalma alapján kapott egy kódot. A kódolás során arra törekedtem, hogy a teljes kontextus (cím, kép és szöveg egysége) alapján soroljam be a képet valamely közpolitikai főcsoportba; ambivalens szöveg és kép esetén a fő mondanivalót (jellemzően a szöveges tartalmat) részesítettem előnyben. Egy-egy időszakban (az 1940-es évek végén, illetve az 1956-os évben) előfordult, hogy a címlapok nem egy, hanem több karikatúrát is közöltek. Ezek esetenként valamely konkrét tematika mentén szerveződtek, néha azonban eltérő témákat jelenítettek meg. Amennyiben a címlap összes karikatúrája ugyanazon témához kapcsolódott, a kódolás során a címlap egy kódot kapott, függetlenül a rajta megjelent képek számától. Amennyiben a címlapon eltérő tematikájú karikatúrák szerepeltek, azokat egyesével kódoltam, majd (a címlap mint elemzési egység alapelv fenntartása végett) a címlapon szereplő karikatúrák számának reciprokával súlyoztam.

Összesen 2318, 1945. május 20. és 1990. április 25. között megjelent címlapot elemeztem. A korszakban egyfajta közpolitikai tartalom valamilyen módon csaknem minden karikatúrában megjelent – kevés (a 45 év alatt összesen 31 darab) olyan címlapot találtam, amelyet „apolitikus” tartalma alapján nem lehetett besorolni a főcsoportok valamelyikébe; ezek megkülönböztető kódot kaptak, az elemzésbe – alacsony számuk miatt – végül nem vontam be őket.

A közpolitikai kódok alkalmazása mellett, hogy megmutatja a karikatúrák tágon értelmezett politikai irányultságát, arra is alkalmas, hogy rávilágítsunk a rendszer azon elemeire, azon alrendszereire, amelyek kívül esnek a bírálhatóság, a tárgyalhatóság határain. Annak a jelenségnek a kvantifikálása, hogy milyen közpolitikai területek nem jelentek meg az egyetlen jelentős szatirikus lapban – amely, a rendszer működéséből fakadó monopolhelyzete miatt a „hivatalos szatirikus lap” státusát is megkapta²² – kis túlzással hasonlóan fontos a korszak

²⁰ Bővebben: Sebők 2018.

²¹ Baumgartner–Jones 2010. A kódkönyv magyar nyelven is elérhető: Boda–Sebők (szerk.) 2018: 269–280.

²² A szocialista rendszerben a monopolhelyzetben lévő intézményekhez gyakran társult a hivatallóság gondolköre. (Lásd Kornai János elemzését a pártállam részeként funkcionáló, monopolhelyzetben lévő „tömegszervezetek” kvázi-hatósági szerepéről. Kornai 1992.) Ez nem feltétlenül csak a tömegszervezetek, hanem akár a sajtótermékek esetében is értelmezhető: „a” sportújság, „a” műsorújság, „a” vicclap tematikája, tartalma, kritikája vagy bármely kijelentése alternatíva nélküli volt, abszolútumként hatott.

politikai szempontú közbeszéd-tematizálásának leírásában, mint a középpontba helyezett területek bemutatása.²³

A KARIKATÚRÁK TEMATIKÁJÁNAK ALAKULÁSA

A teljes, 1945 és 1990 közötti korszak címlap-karikatúráit (összesen 2287 közpolitikai tartalommal bíró címlapot) vizsgálva azt látjuk, hogy azok hét nagy témacsoportban összpontosultak. Közel kétharmaduk, 62,3%-uk a pénzügy- és kereskedelempolitika, a kormányzati működés, a külpolitika, a makrogazdaság, az agrárpolitika, a foglalkoztatáspolitikai vagy a honvédelem területéhez kapcsolódott. Olyan további jelentős területek, mint az igazságügy és büntetőpolitika, a szociálpolitika vagy az energiapolitika (ide értve mások mellett például a fűtést és a benzinárakat is) viszont ritkán bukkantak fel.

1. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1945–1990

²³ Ahogy Ryszard Kapuściński megfogalmazta: „Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a világ tömeg-tájékoztatási rendszerei mennyiben szolgálnak az információ terjesztésére, és milyen mértékben a csend és a hallgatás biztosítására. Miből van több: abból, amiről beszélünk, vagy abból, amiről nem beszélünk?” Kapuściński 1988: 187.

Ha ebből az adatsorból vezetnénk le az 1945 és 1990 közötti időszak *Ludas Matyi*jának témaorientáltságát (1. ábra), akkor akár azt is mondhatnánk, hogy egy manifeszt módon politizáló, a kül-és a belpolitika, valamint a gazdaság eseményeit kiemelkedően magas arányban a címlapon karikázó lappal állunk szemben.

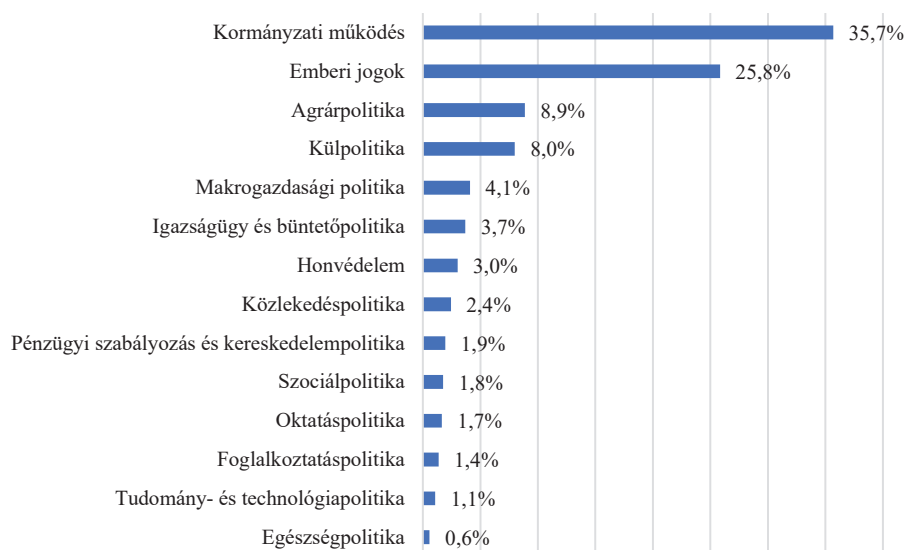
A helyzet azonban ennél lényegesen bonyolultabb; az a megállapítás, hogy a vizsgált 46 évet (többek között) politikai szempontból nem lehet egyetlen korszaknak tekinteni, talán nem igényel részletesebb magyarázatot. Az eltérő politikai korszakok eltérő célokat tűztek ki a propaganda elé, a különböző célok pedig értelemszerűen különböző eszközöket, tartalmakat igényeltek.

Az 1945 és 1990 közötti időszakot korszakokra osztva vizsgálom: 1945–1947 a „koalíciós időszak”, a Magyar Kommunista Párt egyre fokozódó jelenlétével és befolyásával; 1948–1956 a „Rákosi-korszak”; 1957–1962 a megtorlás és a Kádár-rendszer berendezkedésének időszaka; 1963–1986 a „Kádár-korszak”; majd 1987–1990 a „Kádár-korszak” eróziója Grósz Károly miniszterelnöki kinevezésétől²⁴ a rendszerváltásig.

A II. világháború után megjelent karikatúrák, illetve az azokban megnyilvánuló politikai propaganda központi jellegét, uniformizáltságát jelzi, hogy az 1945–1947 közötti időszak magyarországi és jugoszláviai vicclapjainak tematikáját, illetve ikonográfiáját vizsgálva Tamás Ágnes komoly hasonlóságokat talált

2. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1945–1947

²⁴ A Grósz-kormány időszakának a Lázár-kormány hivatali idejétől való elválasztását indokolja az 1987-től kezdődően végbement politikai személycserék nagy száma, a politikai erőtér változása, ami többek között a politikusok médiareprezentációjában is jól megfigyelhető. Kiss–Ring 2022: 94–95.

1. kép. Hurrá! Végre minden akadály elhárult Szálasiék azonnali kiadatása elől

Forrás: *Ludas Matyi* 1945. szeptember 16.

koncentráltak, ideértve a külföldre menekült háborús bűnösök hazahozatalát is (2. ábra).

Ha áttekintjük a lap 1945 és 1947 közötti címlap-karikatúráinak közpolitikai tartalmát, egyértelműen látszik két téma, az operatív kormányzati működés és az emberi jogok dominanciája; lényegében minden harmadik címlap belpolitikával, minden negyedik pedig az emberi jogok (értsd: a háborús bűnösök és bűncselekményeik) kérdésével foglalkozott (1. kép).

A belpolitikai témájú karikatúrákon az MKP szemszögéből nézve jól követhetők a korszak politikai folyamatai. 1945-ben és 1946-ban még elsősorban a két világháború közötti politikusok tűntek fel negatív összefüggésben. Szálasi Ferenc, Imrédy Béla és más, háborús bűnösként elítélt szereplők mellett gyakran felbukkant Horthy Miklós, Faragho Gábor, sőt, a már 1941-ben elhunyt Teleki Pál is. 1946-tól kezdve az ellenségként ábrázolt politikusok köre kezdett

a két ország vicclapjai között.²⁵ A II. világháború után hatalomra került új politikai erők egyik fő célja és feladata (nem csak Magyarország) a háborús rendszer vezetőinek, közreműködőinek elszámoltatása volt. A négy párti koalíció, és mindenekelőtt a szovjet megszállás árnyékában egyre jelentősebb erővé váló MKP közvetlen politikai szándékainak megfelelően a *Ludas Matyi* 1945 és 1947 között megjelent számainak elsődleges témáját a háborúval való szembenézés, a háborús bűnök felidézése, a bűnösök megbüntetése szolgáltatta.²⁶

A karikatúrák a háborús eseményekre, a deportálásokra, a gyilkosságokra, valamint az 1945 októberében meginduló magyarországi népbírószági perekre

²⁵ Tamás 2016: 145–148.

²⁶ A témáról bővebben: Bódi 2018.

megváltozni. A két világháború közti időszak szereplőinek a helyét átvették a koalíción kívüli pártok politikusai, a kisgazdapártot elhagyók, illetve egyes szociáldemokrata vezetők. Ellenséges alakban jelent meg a képeken Sulyok Dezső, Hegy-
megi Kiss Pál, Parragi György, Slachta Margit, Balogh István vagy éppen Peyer Károly. Sajátos volt Nagy Ferenc ábrázolása: a miniszterelnök személyét egyre gyakrabban övezte valamilyen bíráló, nem negatív megjelenései esetén pedig jellemzően végrehajtói szerepben ábrázolták, a háttérben irányító vagy tanácsot adó Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, esetleg Veres Péter társaságában. A miniszterelnök 1947. május végi eltávolítására a június 4-én megjelent lapszám reagált is: a „Kirobbant a válság” szöveggel megjelent rajzon az elrepülő Nagy Ferencet, Balogh Istvánt és Gyöngyösi Jánost a tábornoki egyenruhába öltöztetett Dinnyés Lajos, az új kormányfő figyelme egy fotelben („bársonyszékben”) ülve (2. kép).

A karikatúrákon 1945 és 1947 között csaknem általánosan jellemző a konkrét, a képen meg is nevezett politikai szereplők megjelenítése. Az ábrázolások egyértelműen a „mi” és „ők” ellentétpár mentén szerveződnek; az ellenségkép bővülése és változása jól nyomon követhető rajtuk. Tartalmi szempontból speciális típusnak tekinthető a „támogató jellegű” politikai karikatúra.²⁷ Az ilyen rajz a tartalom központi elemeként szintén politikusportré(ka)t közöl, az ábrázolt személy(eke)t azonban pozitív színben, gyakran népmesei hősként, heroizált történelmi alakként, harcosként, a folyamatok előmozdítójaként jeleníti meg. A stílus éles ellentétje az ellenségkép bemutatása során használt, az ellenséges politikai szereplőhöz kapcsolódó deheroizálásnak, a kisebbségséget kifejező, sok esetben dehumanizált ábrázolásmódnak.²⁸ A *Ludas Matyi* 1945 és 1947 közötti címlapjain

2. kép. *Kirobbant a válság!*

Forrás: *Ludas Matyi* 1947. június 4.

²⁷ A témáról bővebben: Somogyvári 2018.

²⁸ A témáról bővebben: Tamás 2015.

3. kép. *Két világ*

Forrás: *Ludas Matyi* 1950. június 23.

együtt inkább konkrét politikai szereplőkhöz kapcsolva jelenítették meg az ilyen jellegű vádat, azt ezzel lényegében az operatív politikai működés keretein belül tartva. A „reakció” képe 1948-tól kezdve ugyanakkor egyre több közpolitikai tartalomhoz kapcsolva is megjelent, a szorosán értelmezett politikum területéről átlépett a társadaloméba, tágítva ezzel a potenciálisan „reakciós elemek” körét. A „reakció” akadályozta a gazdaság fejlődését (makrogazdasági politika), aláásta a kereskedelmet és a fogyasztást (pénzügyi szabályozás és kereskedelempolitika), de mindenekelőtt ellenezte az agrártermelés és a mezőgazdasági tulajdonformák átszervezését.

A lapban ugyan már 1948 előtt is jelen volt az agrárpolitika témája, a „fordulat évét” követően mégis látványosnak nevezhető az előretörése. A falusi társadalom- és tulajdonszervezet átalakítása a korszak egyik elsődleges „harcaként” jelent meg, az agrárpolitikai tárgyú karikatúrák fő témáját a „kulákkérdés”, és ezzel öszszekapcsolódva a termelőszövetkezetek szervezése adta. A karikatúrák felhasználását a „kulákelles” propagandában már alaposan feldolgozta a hazai történeti

kifejezetten sok „támogató” karikatúrát találhatunk – a leggyakoribb szereplők között Rákosi Mátyással, Révai Józseffel, Erdei Ferencsel, Veres Péterrel, Szakasits Árpáddal, Tildy Zoltánnal.

1948-tól a *Ludas Matyi* címlappolitikája jelentősen megváltozott. Lényegében eltűnt a korábbi éveket meghatározó háborúsbűnös-tematika, és háttérbe szorult a belpolitika is. A politikai harcok ábrázolását, a nevesített politikusokból álló ellenségkör kijelölését az egyre általánosabbá váló ellenség, a „reakció” elleni harc képe váltotta fel. A „reakció” fogalma ennél lényegesen korábban, már 1946-ban komoly jelentőségre tett szert az általános politikai propagandában, a karikatúrák az első időszakban ezzel

szakirodalom,²⁹ ezért jelen írásban csak annyit emelnék ki, hogy mindez része annak a folyamatnak, amelynek során a karikatúrák ellenségábrázolása, a „negatív propaganda” 1948 után új irányt vett. Míg 1948 előtt kifejezetten a politikai elit belső viszonyaival, egyes konkrét politikai szereplők ellenségnek jelölésével (operatív kormányzati működés) foglalkozott, addig Rákosi tényleges hatalomra kerülését követően névtelenné tette az ellenséget. A névtelenítés ez esetben az általánosíthatóság előszobájának is tekinthető, ahogy a „reakciós”, úgy az ellenség fogalma is egyre kevésbé körvonalazhatóvá, egyre szabadabban tágíthatóvá vált.

Nemcsak stilisztikai, de közpolitikai szempontból is érdekes a harc versus béke fogalompár megjelenése a képi ábrázolásokon. A „reakció elleni” belső harcral éles ellentétben állt a „dolgozó tömegek” és a kommunisták „békevágya” – ez utóbbi a hidegháború kibontakozásával egyidejűleg a külpolitikai és honvédelmi tematikájú karikatúrák fő szervező elve lett. Ahogy több elemzés is megállapította, külpolitikai konfliktusok idején a karikatúra propagandisztikus mozgósító ereje is megnő. Az I. világháborút követően például amerikai, lengyel és finn politikai karikatúrák sokasága foglalkozott a „vörös” vagy szovjet veszéllyel.³⁰ A II. világháború éveiben a magyar és a német „hivatalos” politikai karikatúra is a háborús célok szolgálatába állt,³¹ hogy aztán 1945 után mindkét oldalon a hidegháborús veszély és a további háborús propaganda kerüljön a középpontjába.³²

A hidegháború első szakaszának ideológiája a *Ludas Matyi* címlapjain is jól visszatükröződik. A karikatúrák közel 20%-a foglalkozott külpolitikai, további 14%-a katonai, biztonságpolitikai kérdésekkel. A nevesített ellenségek szerepét a nyugati államok politikai és katonai vezetői vették át. A hidegháborús propagandában a „mi” és az „ők” szerepét a „szovjet tábor népe” és a nyugati politikusok töltötték be. Fontos különbség, hogy miközben az ellenséges csoportot ez esetben csaknem kizárólagosan nevesített személyek alkották, addig a „béketábor” megjelenítése leginkább stilizált alakok, jellemzően munkásfigurák felhasználásával történt (3. kép).

Sztálin halálát és Rákosi közvetlen hatalmi pozícióból való eltávolítását követően a címlapok irányultsága megváltozik. A személyi kultusz éveiben domináló belpolitikai témák aránya erősen visszaesik, egyértelműen előtérbe kerül viszont az agrárpolitika. 1954-ben és 1955-ben a címlapok 20–23%-át a faluval, a termelőségvetkezetekkel vagy gépállomásokkal kapcsolatos képek adják, a korábbi évek „reakciós”, illetve „kulák” tematikáját azonban már felváltják a fejlődést, a gépésítést, a jólétet bemutató elemek (3. ábra).

1957 után a sztálinista rendszer forradalmakra alapozott legitimációs stratégiája háttérbe szorult. A Szovjetunióban a Hruscsov-vezetés a tudományos-technikai fölény képére alapozva kezdte kiépíteni az új legitimációs bázisát. Központi szerepet kapott ebben a Szputnyik-1, az első műhold fellövése, a szovjet űrsikerek

²⁹ Kávási 1991; Nagy Kalamász 2007; Tóth 2021.

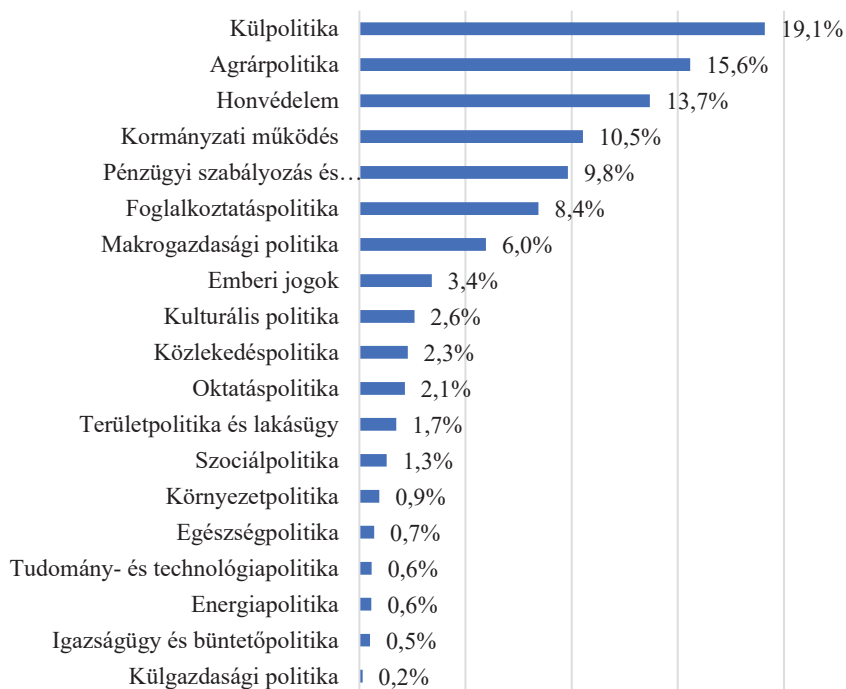
³⁰ Lazari–Riabov 2010; Kangas 2011.

³¹ Tamás 2017.

³² Etty 2018; Kezic 2019.

3. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1948–1956

hangoztatása.³³ A kialakuló Kádár-rendszer politikai stratégiája nem mindenben követte ugyan a hrucsovi irányt, de az első időszakban a két rendszer „együttjárása” egyértelműen visszatükröződött a karikatúrák által képviselt politikai propagandában. A szovjet műhold a fellövést követően megjelent az egyik szám címlapján,³⁴ majd 1957-ben még kettő, 1958-ban további három címlap-karikatúrán, de a szovjet úrfölény 1959-ben és 1960-ban is gyakran felbukkant a témák között (4. kép). Új lendületet adott a tudományos-technikai felsőbbrendűség ábrázolásának az első ürrepülés: Gagarin űrutazását a lap 1961. április 20-i és 27-i címlap-karikatúrája is a Szovjetunió sikereként üdvözölte, a kontextus központi eleme mindkét esetben az „elsőség”, a „győzelem”, a Nyugat megelőzése volt.

Az úrsikerek mellett a külpolitikai propaganda fókuszában mindazonáltal továbbra is a hidegháború állt (4. ábra). 1961 második feléig ez inkább egy általános „háborús uszító versus béketábor” ábrázolás volt, a háborús tábor főalakjaként Eisenhower és Adenauer jelent meg. 1961 áprilisától új szereplőként lépett a képbe Kennedy, a külpolitikai (hidegháborús) propaganda pedig a Disznó-öbölbeli partaszállási kísérletet követően egyre hangsúlyosabbá vált a *Ludas Matyi* címlapján.

³³ Szabó 1988a: 152–153.

³⁴ *Ludas Matyi* 1957. október 17.

A kubai rakétaválságot (mint az aktuális szovjet békepropagandával ellentétes külpolitikai eseményt) ehhez képest egyetlen karikatúrával rendezte le a lap: Iván, a szovjet katona megállapítja, hogy az amerikai Joe-nak „ismét magas a vérnyomása”.³⁵

A hazai politikai-társadalmi folyamatokkal kapcsolatos témák közül (továbbra is) az agrárpolitika emelkedett ki. A harmadik téjeszesítési hullámmal (1959–1961)³⁶ kapcsolatos címlap-karikatúrákat vizsgálva jól látszik a Rákosi- és a Kádár-féle téjeszszervezést övező propaganda eltérő irányultsága. A harmadik kollektivizálási hullám a szavak, a propaganda szintjén egyértelműen szembelyezkedett a korábbi téjeszszervezési „hagyományokkal”. Ennek megfelelően, míg a Rákosi-korszak agrárpolitikai karikatúráinak középpontjában – mint azt a korábbiakban már említettem – az ellenség, a szervezés körüli harc, az ellenállással szembeni erőszakos mozgósítás állt, addig 1958 után a fejlődés, a modernizálás, a (már kollektivizált) mezőgazdaság és a falusi társadalom fejlődése került ábrázolásra. A téjeszszervezéshez kapcsolódó események, az agitátorok tevékenysége nem jelent meg a karikatúrákon. A legújabb kutatások alapján békésnek egyáltalán nem nevezhető folyamat³⁷ nem került, nem kerülhetett be a közbeszédbe, nem képezhetette véleményalkotás tárgyát. Rákosi propagandája még nehézségekkel teli harcként, a kádári viszont már „közös érdeket képviselő”, „mindenki által támogatott” agrárforradalomként, agrársikerként jelenítette meg a kollektivizálást (5. kép).

Az ötvenes-hatvanas évek fordulójának politikája és politikai propagandája már sok új sajátosságot hordozott a „hosszú ötvenes évekhez” képest, az igazán nagy újdonság azonban 1962 után jelentkezett. Mint arra többek közt Szabó

4. kép. Mikulás Washingtonban

Forrás: *Ludas Matyi* 1957. december 5.

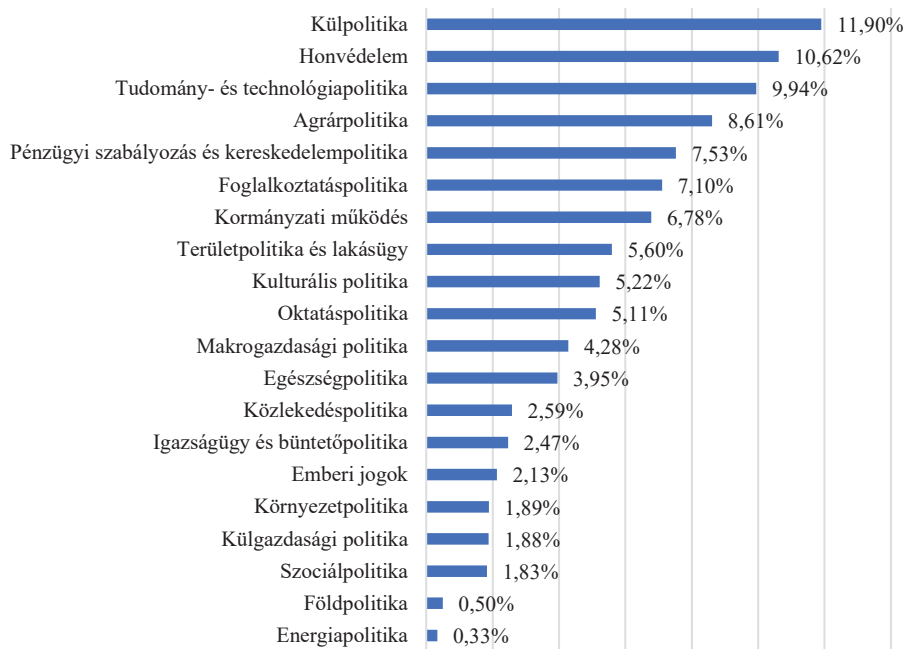
³⁵ *Ludas Matyi* 1962. november 1.

³⁶ Az első kollektivizálási hullámra 1948/49–1953 között, a másodikra 1955–1956-ban került sor.

³⁷ Lásd például: Ö. Kovács 2012; Csikós–Horváth–Ö. Kovács (szerk.) 2023.

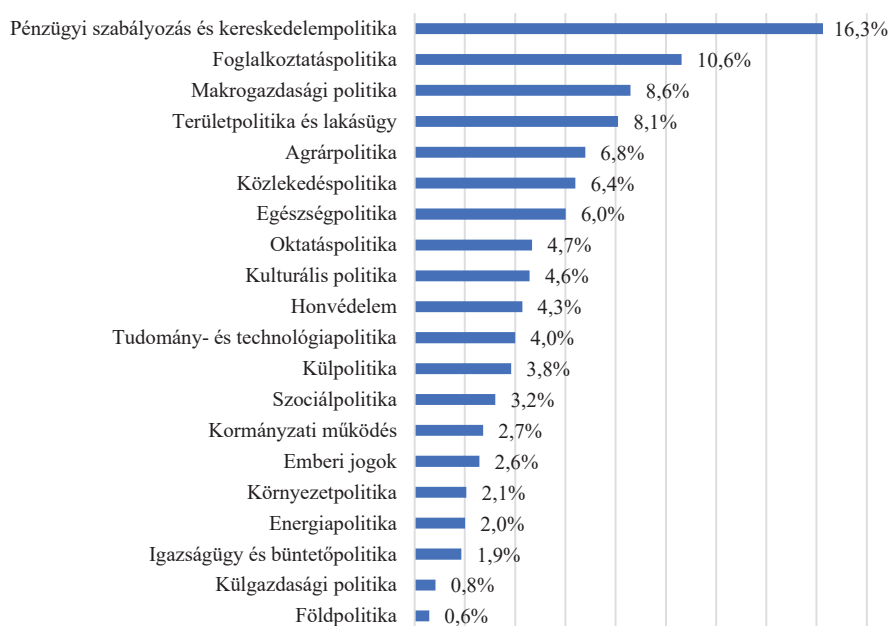
4. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1957–1962

5. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1963–1986

Miklós is rámutatott, a hatvanas években kibontakozó kádári konszolidációs politika egyik elsődleges célja a társadalom tagjainak a közömbösítése, lecsendesítése, illetve longitudinálisan vizsgálva a jelenléteget, talán pontosabb, ha azt mondjuk, csendben tartása volt. Ahogy a kollektivizáláshoz kapcsolódó propaganda változásából is látható, a Kádár-rendszer elfordult a Sztálin vagy Rákosi politikáját jellemző agresszív szólamok hangoztatásától, saját ideológiájának erőszakos elfogadtatásától, helyette inkább arra törekedett, hogy az embereket elfordítsa a politikától, és más területek felé irányítsa a figyelmüket.³⁸ A depolitizálás érdekében a hivatalos kommunikáció és a társadalompolitikai intézkedések is a fogyasztásra helyezték a hangsúlyt, a politikai részvétel helyett a gazdasági értelemben vett gyarapodást, az életszínvonal növelését tették kívánatos céllá a társadalom tagjai számára. A depolitizálás propagandája – bár politikai propagandának tekinthető – értelemszerűen magában hordozott egyfajta apolitikus jelleget.

Az 1963–1986 közötti időszak címlap-karikatúráit megvizsgálva jól láthatjuk a depolitizálás gyakorlatát. Az egyes alkorszakok között megfigyelhetők ugyan kisebb-nagyobb eltérések, de a legfőbb vonások megegyeznek. A címlapokon a kereskedelem és a fogyasztás (pénzügyi szabályozás és kereskedelempolitika), a munkahelyek és a munkamorál problémái (foglalkoztatáspolitikai), a gazdaság- és ezen belül az iparfejlesztés ellentmondásai, valamint az áremelkedések (makrogazdasági politika) domináltak. A fogyasztással, életszínvonallal foglalkozó karikatúrákon az időlegesen felbukkanó, a „túlzásokat” pellengérre állító

5. kép. Falusi reggel

Forrás: *Ludas Matyi* 1960. október 27.

³⁸ Szabó 1988b: 25.

6. kép. *Szülőszoba*

Forrás: *Ludas Matyi* 1974. január 31.

a gyermekgondozási segély 1967-es bevezetésére,⁴¹ a lakáelosztási törvény 1974-es módosítására⁴² (bár a két kép nem ugyanazon karikaturista munkája, lényegében ugyanazzal a vizuális tartalommal és szöveggel jelent meg [6. kép]), de megjelent a címlapon a szülőtartásról szóló 1973-as bírósági kollégiumi irányelvről⁴³ szóló karikatúra is.

Ha nem is kifejezetten egy-egy társadalompolitikai döntés ismertetését, közérthetővé tételét célozták, de mégis a pozitív propaganda, a mozgósítás részének

rajzok mellett kibontakozik a „gulyáskommunizmus”³⁹ sugalmazott ideája. A vietnámi háború második szakasza, az amerikai részvétel erősödése és a nemzetközi tiltakozás fokozódása átmenetileg ismét felerősítette a honvédelemhez kapcsolódó háborúellenes tematikát, ez azonban a hatvanas évek végére eltűnt – ennek vélelmezett okáról a későbbiekben még szót ejtek (5. ábra).

A propagandakarikatúrák egyik sajátos altípusát jelentették a valamely aktuális bel-, gazdaság- vagy társadalompolitikai döntést értelmező, propagáló rajzok.⁴⁰ A *Ludas Matyi* első sorban a szociálpolitikai intézkedésekre reflektált támogató-magyarázó címlap-karikatúrákkal; reagált

³⁹ A fogalomról lásd például: Valuch 2003.

⁴⁰ Ez a fajta pozitív propaganda az egészségnevelés terén általánosan elterjedt volt, mind a két világháború közötti, mind pedig a II. világháború utáni időszakban; gondoljunk csak az általánosan ismert Makk Marci mesékre.

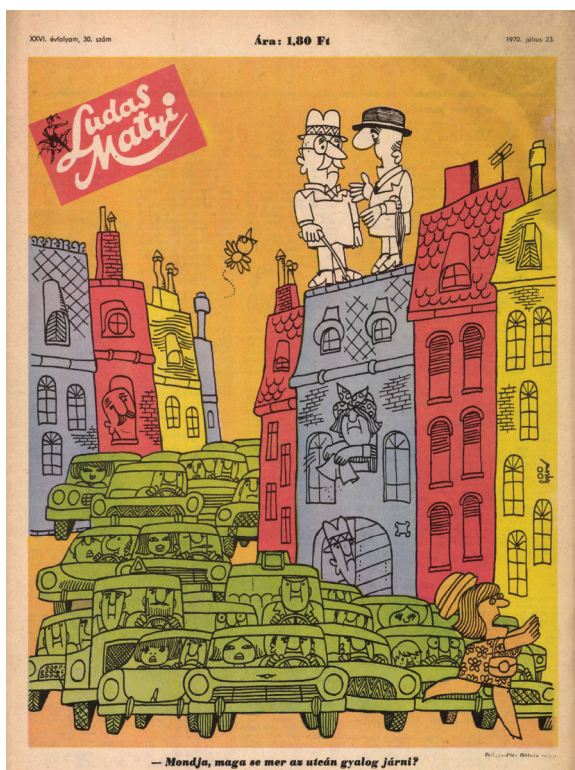
⁴¹ 3/1967. (I. 29.) Korm. rend. a gyermekgondozási segélyről; *Ludas Matyi* 1967. március 16.

⁴² 1/1974. (I. 9.) MT rend. a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló 1/1971. (II. 8.) Korm. rend. módosításáról; 2/1974. (I. 9.) MT rend. a lakásépítési hozzájárulásról és a lakás-használatbavételi díjról, továbbá a kedvezményekről szóló 2/1971. (II. 8.) Korm. rend. módosításáról; *Ludas Matyi* 1974. január 31.

⁴³ Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégium 8. sz. irányelve a szülőtartásról, 1973; *Ludas Matyi* 1973. július 5.

tekinthetők a hetvenes évek második felétől megjelenő, a házasságkötést, a gyermekvállalást propagáló rajzok. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a nők egyenlőtlen családon belüli és munkahelyi (például fizetési) helyzetének megjelenítése is. Ennek kapcsán 1981-ben hosszú idő után még a politikai vezetés legfelsőbb szintjéről is karikatúra készült: Keszérű Jánosné könnyűipari miniszternek, a Minisztertanács egyetlen női tagjának 1980. december 31-i leváltását követően óvatossá bírálatként jelent meg az a nőnap karikatúra, amelyen a már csak férfiakból álló testület nem tudja, kinek adjon virágot.⁴⁴

Mindazonáltal a mozgósító jellegű, pozitív propagandát hordozó karikatúrák összességében csak a címlap-karikatúrák kisebb részét tették ki. A lap címlapján jellemzően problematikus társadalmi vagy gazdasági helyzetek jelentek meg, a képek valamilyen bírálatot, gúnyos megítélést tartalmaztak. Korábban már említett írásában Kaján Tibor az általa „pszichológiai karikatúra” néven említett al-típust a következőképpen definiálta: „fekete humor, feszültségfeloldás, kényszerképzetek és agresszió levezetése”.⁴⁵ Ha ezt a „technikai” kategóriát összevetjük a Takács Róbert által „bírálat”-ként meghatározott céllal,⁴⁶ akkor a Kádár-rendszer működésének egy sajátos elemét fedezhetjük fel. Ahogyan már korábban is utaltam rá, a monopolhelyzetben lévő szatirikus lap témaválasztása alkalmas volt arra, hogy a közfigyelem alakításával kijelölje a mindennapi szinten tárgyalandó, ezen belül a többé-kevésbé szabadon bírálható szociális jelenségek, társadalmi és gazdasági szereplők körét. Bozóki András az 1969 és 1979 közötti címlapokat vizsgálva kiemeli a közellátás

7. kép. „Mondja, maga se mer az utcán gyalog járni?”

Forrás: Ludas Matyi 1970. július 23.

⁴⁴ Ludas Matyi 1981. március 5.

⁴⁵ Kaján 1982: 98.

⁴⁶ Takács 2003. (online)

megjelenő nehézségeit, ezen belül a hiányt, a minőségi problémákat és az áremeléseket; ahogy írja, a lap ezeket próbálja „megemészthetővé tenni”.⁴⁷ Álljunk meg egy pillanatra a „megemészthetővé tétel” feladata kapcsán – egy-egy, a társadalom számára kellemetlen, a jövőben nehézséget okozó politikai döntés elfogadtatása a politika, illetve közelebbről a politikai propaganda feladatköre. Ha a *Ludas Matyi* karikatúrái akár áttételesen is azt a célt szolgálták, hogy a társadalom számára könnyebben elfogadhatóvá váljanak a politikai-gazdasági döntésekből, illetve a mögöttes meghúzó kényszerhelyzetekből adódó kényelmetlenségek, akkor nem lehet kérdés, hogy a lap a politikai propagandista szerepét töltötte be. Még akkor is, ha ez a szerep a Kádár-korszak sajátos konszolidációs politikájából fakadóan nem tűnik annyira egyértelműnek, mint az azt megelőző időszakban.

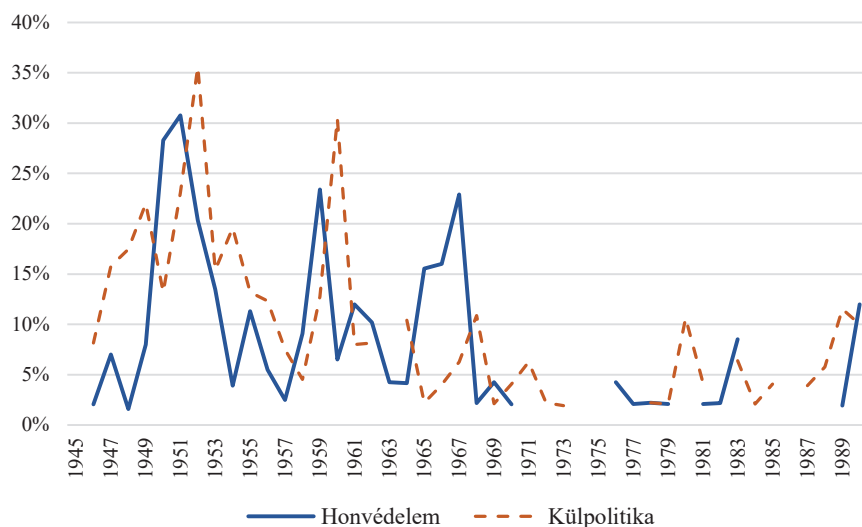
A problémák tárgyalása a közlekedéssel és a lakhatással kapcsolatban megjelent karikatúrákat is uralta. Ha végignézzük az egyes közpolitikai témák gyakoriságát a megjelent címlap-karikatúrák körében, akkor már az 1960-as évek második felében, de különösen az 1970-es évek közepétől szembeötlő a közlekedés-, valamint a területpolitikai témájú gúnyrajzok előretörése (7. kép). „A lakáskérdés napjaink legsúlyosabb társadalmi problémája. A LM címlapjain összesen 21 lakással kapcsolatos viccet találtam...” – állapította meg cikkében Bozóki András.⁴⁸ Ha a lap karikatúráit egyfajta diskurzusként, azok kiválasztását pedig diskurzusalakító tevékenységként fogjuk fel, akár ki is egészíthetjük a mondatot: a *Ludas Matyi* címlap-karikatúráinak tükrében a „lakáskérdés napjaink legsúlyosabb társadalmi problémája”. Nem vitatva a probléma meglétét és súlyosságát, sem az arra történő reflexió tényét, arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy egy konkrét társadalmi probléma címlapra emelése (ezáltal akár csak időleges abszolutizálása) azon túl, hogy segíti a felgyülemlett feszültségek levezetését, egyben alakítja is a közfigyelmet, ráirányítja azt az adott területre, és így értelemszerűen eltávolítja más területek más problémáitól.

Az általános depolitizáláson túl a jelenségnek más, akut problémakezelő, aktuálpolitikai összetevői is voltak. A hatvanas évek második fele kapcsán már szót ejtettem a külpolitika és a honvédelem–biztonságpolitika témáknak a vietnámi háborúhoz kapcsolt megjelenéséről. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után a két témakör lényegében egy csapásra eltűnt a címlapokról. Miközben 1967-ben a két téma még az összes címlap-karikatúra 29,2%-át, 1968-ban 13,1%-át tette ki, jelenlétük az 1970-es évek során éves átlagban már az 5%-ot is alig érte el. A vietnámi háború mindeközben persze tovább zajlott, sőt, Nixon elnökségével új lendületet is vett, a *Ludas Matyi* ingerküszöbét azonban már nem üttötte, nem üthette át. A külpolitika, a katonapolitika – mint a társadalmon belüli veszélyes vita lehetőségét hordozó terület – átlépett az elhallgatásra ítélt témák közé, a depolitizáló propaganda pedig újult erővel fordult a fogyasztás, a városi közlekedés, a településpolitika és a lakhatás szabadon tárgyalható anomáliái felé (6–7. ábra).

⁴⁷ Bozóki 1982: 104–105.

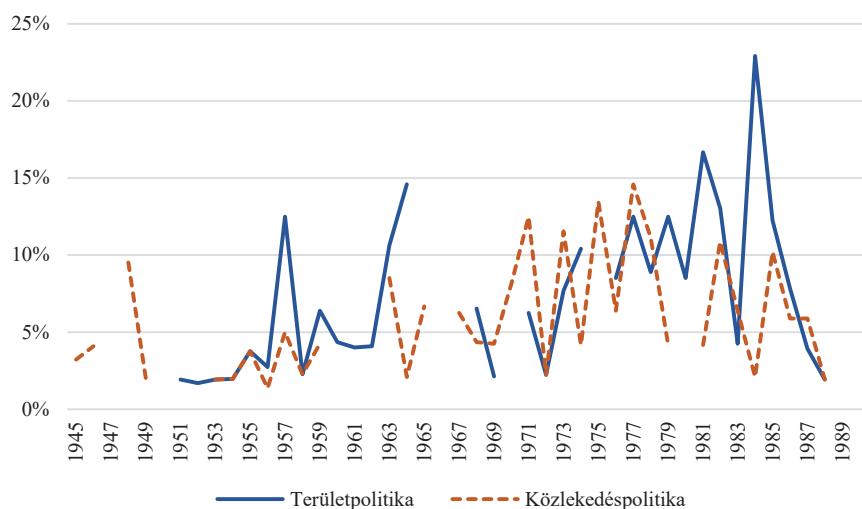
⁴⁸ Bozóki 1982: 111.

6. ábra

Külpolitika és honvédelem tematikájú címlap-karikatúrák aránya, 1945–1990

A politikától való elfordítás, a közömbösítés szándékát tökéletesen mutatja, hogy 1958 és 1988/89 között a *Ludas Matyi* címlapjáról lényegében hiányzott a belpolitika. A lap nem reflektált a kormányfőváltásokra, a kormányokon belüli személycserékre, az országgyűlési és tanácsválasztásokra, nagyon kevés kivétellel nem közölt a minisztériumok, a tanácsok működésével foglalkozó karikatúrákat.

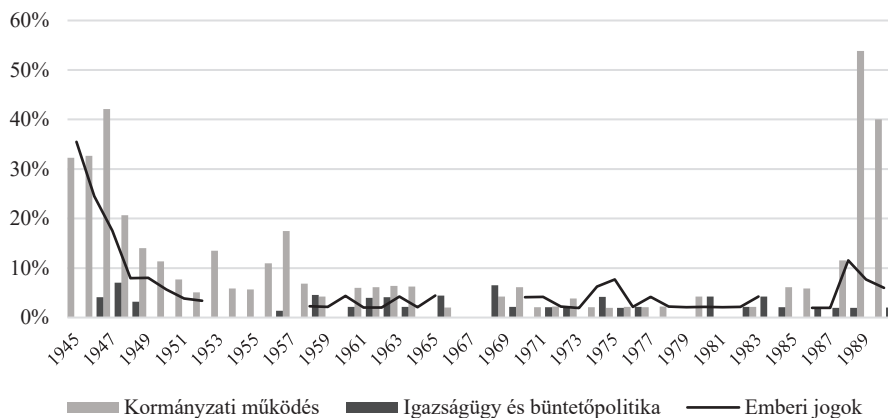
7. ábra

Terület- és közlekedéspolitikai tematikájú címlap-karikatúrák aránya, 1945–1990

Az egyetlen lényegesebb elem, ami a kormányzati működésből megjelent, a túlzott bürokrácia, a hivatali ügyintézés problematikája, az állam egy relatíve alacsony hierarchikus szintjének bírálata volt – a párttal, pártszervekkel kapcsolatos címlap-karikatúrát mutatóba sem találhatunk (8. ábra).

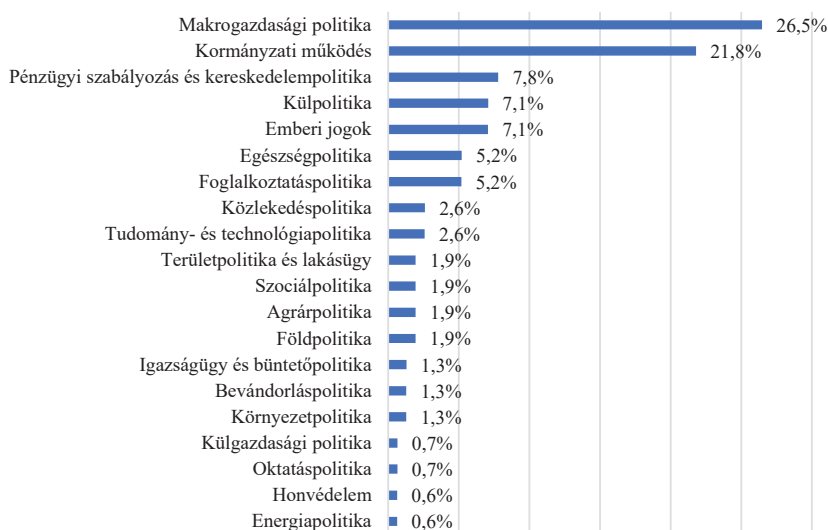
8. ábra

Kormányzati működés, igazságügy- és büntetőpolitika, illetve emberi jogi tematikájú címlap-karikatúrák aránya, 1945–1990

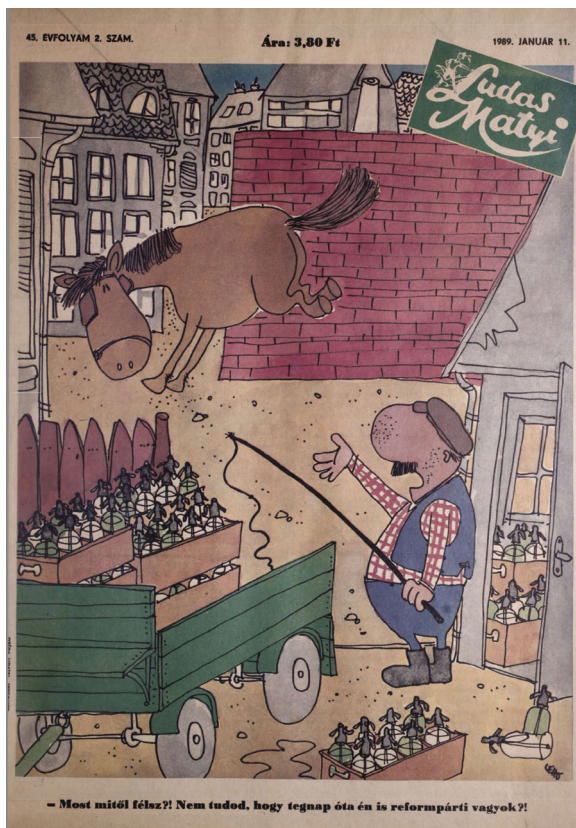

9. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1987–1990

A Kádár-korszak és a rendszer propagandatevékenységének eróziójaként is értelmezhető, hogy 1987-tel láthatóan új időszak kezdődött a *Ludas Matyi* kommunikációjában (9. ábra). Ekkor már a nyolcvanas évek címlapjain addig évi 5-10% körül megjelenő makrogazdaság téma vált a legfontosabbá – minden harmadik karikatúra a gazdaság problémáit járta körül. A fő téma a vállalatok csődbe menetele és szanálása, a gazdasági teljesítmény visszaesése lett, de megjelent az új adótörvény eredménye, a személyi jövedelemadó bevezetése is. A gazdasági problémákkal, ezen belül új elemként a privatizációval foglalkozó karikatúrák dominanciája jellemezte az 1988-as évet is. Ebben az évben továbbá újra megjelent a címlapon a kormányzati működés és a belpolitika. Az első lapszám címodalán a lap a korábbi időszakban elképzelhetetlen megoldással élt: nem „támogató jellegű”, hanem enyhén gúnyos karikatúrán ábrázolta az aktuális miniszterelnököt: Grósz Károly Houdinitől, a „nagy kibontakozó művésztől” kért tanácsot.⁴⁹ 1989-re a belpolitika aztán ki is szorította a földalról a gazdasági válságot. A rendszerváltás előtti utolsó évben már minden második címlap-karikatúra hazai politikai eseményekkel foglalkozott, belpolitikai folyamatokra reflektált; a depolitizálás és közömbösítés korszaka egyértelműen véget ért, a rendszerváltás előszeleként a politika megjelent a közbeszédben, a társadalmi kommunikációban (8. kép).

8. kép. „Most mitől félsz?”

Forrás: *Ludas Matyi* 1989. január 11.

* * *

⁴⁹ *Ludas Matyi* 1988. január 6.

A *Ludas Matyi*ban megjelent karikatúrák elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a Kádár-rendszer politikai propagandája – szemben a Rákosi-rendszerével – magában foglalta a rendszer működésének részleges, bizonyos szintekre és szegmensekre kiterjedő bírálatát. Az abszolút „rendszerbírálat” nem volt lehetséges – a politikai rendszer felsőbb szintjei, valamint a kiemelt fontosságú szegmensei (például a párt vagy a pártszervek működése) nem lehettek a „hivatalos” humor tárgyai. Virányi Péter értelmezésében a propaganda olyan normatív szemléletű kommunikáció, amelyet mesterségesen állítanak elő a társadalom tagjai számára. Diktatórikus társadalmakban ez az éppen hatalmon lévő párt vagy pártok, illetve a kormány kommunikációját jelenti.⁵⁰ A *Ludas Matyi* szerkesztősége a pártállami intézményrendszer részét képezte: főszerkesztője a nómenklátúra tagja volt, ki-nevezése az 1950-es káderhatásköri lista értelmében az MDP Központi Vezetőség Titkárságának, az 1963-as lista szerint az MSZMP Központi Bizottság (KB) titkárainak, 1967-től a KB illetékes osztályvezetőinek a hatáskörébe tartozott.⁵¹ A lap kommunikációja a hatalom preferenciáinak felelt meg, témaválasztásai, tartalmi annak elvárásaihoz igazodtak, tehát megfelelnek a propaganda kritériumainak. Az üzenet pedig egyértelmű: vannak hibák, lehet nevetni és ezzel együtt bírálni, de vannak olyan szintek és területek, amelyek működése nem része az átlagember, a közösség szabad véleményformálási mezőjének.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-53 A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága iratai, 1955.

M-KS 288-5 A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága iratai, 1967.

Ludas Matyi, 1945–1990.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baumgartner, Frank R. – Jones, Bryan D. 2010: *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226039534.001.0001>.

Boda Zsolt – Sebők Miklós (szerk.) 2018: *A magyar közpolitikai napirend. Elméleti alapok, empirikus eredmények*. Budapest.

⁵⁰ Virányi 2019: 4–7. Az agitáció és a propaganda „üzemszerűségéről” lásd többek között: Huhák 2014, 2022.

⁵¹ T. Varga–Szakadát 1992: 289–292; Javaslat a Központi Bizottság és szervei hatásköri listájának véglegesítésére. (1967. december 21.) MNL OL M-KS 288-5. 442. ő. e. 1967. december 28-i MSZMP PB-ülés.

- Bódi Lóránt 2018: Humor és vészorszak. Viccek, karikatúrák a koalíciós időszakban (1945–1948). *Századvég* (Új folyam 87.) 1. 109–125.
- Bozóki András 1982: Címlapviccek a Ludas Matyiban. *Jel-Kép* (3.) 2. 102–113.
- Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.) 2023: *A vidék szovjetizálása*. Budapest.
- Demeter Zsuzsanna 2011: Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947. In: Gecsényi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 165–176.
- Demeter Zsuzsanna 2013: Vicclapok világgépe, 1945–1950. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949*. Budapest, 340–353.
- Etty, John 2018: *Graphic Satire in the Soviet Union. Krokodil's Political Cartoons*. Jackson. <https://doi.org/10.14325/mississippi/9781496820525.001.0001>.
- Grabber, Doris 1988: *Processing the News: How People Tame the Information Tide*. New York.
- Hanák Péter 1988: A másokról alkotott kép. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 81–111.
- Huhák Heléna 2014: Népművelők a Rákosi-korszakban. „Ahol a kommunisták elalszanak, ott az ellenség dolgozik”. *Múltunk* (59.) 2. 148–188.
- Huhák Heléna 2022: *Agitátorok*. Budapest.
- Kaján Tibor 1982: A karikaturista: alkalmazhatatlan grafikus. *Jel-Kép* (3.) 2. 97–101.
- Kangas, Anni 2011: Beyond Russophobia. A Practice-Based Interpretation of Finnish–Russian/Soviet Relations. *Cooperation and Conflict* (46.) 1. 40–59. <https://doi.org/10.1177/0010836710396776>.
- Kapuściński, Ryszard 1988: *Futballháború*. Budapest.
- Kávási Klára 1991: *Kuláklista*. Budapest.
- Kezic, Valentina 2019: Tito u raljama Krokodila. *Pro tempore: časopis studenata povi-jesti* (14.) 40–53.
- Kiss László – Ring Orsolya 2022: A Kádár-korszak „arcai”. Magyarpolitikusok média-reprezentációja 1957 és 1989/90 között. *Politikatudományi Szemle* (31.) 4. 78–102. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2022.4.78>.
- Kornai János 1992: *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. New Jersey. <https://doi.org/10.1515/9780691228020>.
- Lazari, Andrzej – Riabov, Oleg 2010: The “Russian Bear” in Polish Caricature of the Interwar Period (1919–1939) In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 318–337.
- Nagy Kalamász Ildikó 2007: A dolgozó parasztság. In: Kovács Imre (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest, 115–131.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest.
- Sebők Miklós 2018: A magyar Comparative Agendas Project módszertana. In: Boda Zsolt – Sebők Miklós (szerk.): *A magyar közpolitikai napirend. Elméleti alapok, empirikus eredmények*. Budapest, 23–30.

- Somogyvári Lajos 2018: Államilag támogatott politikai karikatúra a „puha diktatúrában”. Kádári tabló 1963-ból. *Történelemtanítás* (53.) 1–2. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2018/08/somogyvari-lajos-allamilag-tamogatott-politikai-karikatura-a-puha-diktaturaban-kadari-tablo-1963-bol-09-01-05/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 18.
- Szabó Miklós 1988a: A legitimáció történeti alakváltozásai: magyar legitimáció. *Medvetánc* (8.) 1. 139–170.
- Szabó Miklós 1988b: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In: Szalai Júlia – Lányi András – Mislivetz Ferenc – Radnóti Sándor – Vajda Ágnes (szerk.): *Arat a magyar – a Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés – Tanulmányok sorozat különszáma*. Budapest, 25–31.
- Takács Róbert 2003: Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az 1950-es években. *Médiakutató* (4.) 1. 45–60. https://epa.oszk.hu/03000/03056/00010/EPA03056_mediakutato_2003_tavasz_03.html – utolsó letöltés: 2023. augusztus 18.
- Tamás Ágnes 2014: Megrajzolt hírek. Az olasz egység létrejötte és a magyar függetlenség vágya a korabeli magyar élclapokban. *Médiakutató* (15.) 2. 37–48.
- Tamás Ágnes 2016: Ellenségképek és önkép jugoszláv és magyar karikatúrákon (1945–1947). *Létünk* (46.) 4. 139–153.
- Tamás Ágnes 2017: *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*. Budapest.
- Tamás Ágnes 2020: A parlamentarizmus válsága karikatúrákon. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* (145.) 138–154.
- Tamás Ágnes 2021: Sajtószabadság és sajtóirányítás élclapokbeli megítélése a kiegyezés első éveiben. *Történelmi Szemle* (63.) 1. 75–97.
- Tóth Judit 2021: *Kulákbanat. Kulákelles propaganda a Ludas Matyiban*. Székesfehérvár.
- T. Varga György – Szakadát István 1992: Íme a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle* (47.) 3. 73–95.
- Valuch Tibor 2003: A „gulyáskommunizmus”. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 61–90.
- Virányi Péter 2019: A propaganda természete. *Jel-Kép* (40.) 3. 3–16. <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.3.3>.

Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?*

(Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok. 12.) Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. 364 oldal.

A centenárium óta jelentősen megnőtt a nemzetközi érdeklődés az I. világháború, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, valamint az azt követő hatalmi átmenetek újraértelmezése iránt. Napjainkban a kutatások azonban sokkal inkább a társadalmi és gazdasági struktúrákra, illetve a kontinuitásokra, transzferekre koncentrálnak, mintsem a hagyományos, tisztán politika- és diplomácia-történeti megközelítésekre, valamint a korábban domináns, egymással vetélkedő nacionalista narratívákra. Ez a szemléletmódbeli elmozdulás fontos módszertani változásokat eredményezett. Egyfelől az újabb kérdések megfogalmazása felhívta a figyelmet az eddig kevésbé népszerű, vagy teljesen mellőzött forrástípusokra. Másfelől az állam irányából közelítő, top-down vizsgálódások mellé felzárkóztak a társadalomra fókuszáló munkák, melyekben jóval nagyobb szerepet kapnak a „történelmi ágensek”, valamint az adott helyzetekben megnyilvánuló lehetőségeik és döntéseik.

Az utóbbi, a New Imperial History-ként emlegetett irányzatba sorolható Rigó Máté 2023 februárjában megjelent monográfiája. A munka nem előzmény nélküli, mivel az a szerző 2016-ban a Cornell University-n megvédett doktori disszertációjának,¹ illetve a 2022 őszén az Amerikai Egyesült Államokban napvilágot látott *Capitalism in Chaos: How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*² című kötetének bővített, magyar nyelvű kiadása, melyet a szerző a magyar olvasók feltételezett alapismereteiből és preferenciáiból származó eltéréseknek megfelelően dolgozott át.

Rigó érdeklődésének homlokterében elsősorban két különleges régió, Erdély és Elzász-Lotaringia társadalmi hierarchiáját átalakító mechanizmusok, a nagyiparos polgárság ellenálló és alkalmazkodóképességét meghatározó tényezők, valamint a nacionalista narratívák mögött rejlő mindennapi gyakorlatok állnak. A komparativitás elsöre merésznék tűnhet, de a szerző hat ország húsz levéltárának iratai alapján meggyőzően bizonyítja, hogy a természeti kincsekben gazdag, perifériális elhelyezkedésű, többnyelvű és -vallású, multietnikus, a 19. század folyamán iparosodó Erdély, és a hasonló adottságú, de már iparosodott Elzász-Lotaringia – még a nagy földrajzi távolság ellenére is – politikai és társadalmi szempontból kitűnő ellenpontjai egymásnak. Sőt, ahogy Rigó kiemeli, mivel az összehasonlítás térbeli keretét a birodalmak és/vagy a nemzetállamok

¹ Rigó, Máté 2016: *Imperial Elites after the Fall of Empires. Business Elites and States in Europe's East and West, 1867–1928*. (PhD-dissertation.) Cornell University, Ithaca.

² Rigó, Máté 2022: *Capitalism in Chaos. How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*. Cornell University Press, Ithaca.

helyett a frontok által egyfajta „szuperállammá” formált osztrák–magyar–német *Mitteleuropa* képezi, kimondottan legitim és tanulságos annak keleti és nyugati végeit összevetni. A szerző továbbá azzal érvel, hogy a társadalmi hierarchia kontinuitását a számos politikai változáson átment, nacionalista konfliktusokkal átszótt régiókban lehet a leghatékonyabban tanulmányozni.

Rigó a „fejlett Nyugat – elmaradott Kelet” dichotómiát meghaladva, ám a régiók sajátosságaira figyelve végzi el összehasonlítását, miközben arra keresi a választ, hogy a korabeli polgárság nagyiparos és gyáros csoportjai hogyan vésszelhették át a szűkebb pátriájukat érintő hatalmi átrendeződéseket. Mennyiben tudták a számukra kedvezőtlen folyamatokat befolyásolni, és a kínálkozó lehetőségeket megragadni? Akadtak-e olyanok a „régi” elitcsoportban, akik, ahelyett, hogy veszítettek volna a pozíciójukból, esetleg javítani is tudtak azokon? Mi a magyarázata annak, hogy voltak, akik még profitáltak is a megváltozott körülményekből, és vállalkozásaik prosperálásnak indultak? És hogyan történhetett, hogy az 1920-as évek nyíltan antiszemita és magyarellenos Nagy-Romániájában egy magyar zsidó gyáros, Farkas Mózes léphetett elő az egyik legbefolyásosabb üzletemberré, miközben a Franciaországhoz „hazatért” Elzász-Lotaringiában a hatósági zaklatásokat egy idő után már nemcsak a németek, de a helyi francia nagyiparosok, így a Dietrich-família tagjai sem kerülhették el?

A kötet ugyan alapvetően nem tér el az angol nyelvű változat logikájától, Rigó Máté az egyes fejezetek felosztásával mégis végrehajtott bizonyos strukturális módosításokat. A 364 oldalas, kifejező képekkel és hasznos mutatókkal, térképekkel ellátott kötet négy – több, kisebb alegységekre osztott – részből épül fel, amelyek között a kohéziót az anyagi, politikai és társadalmi tőke, valamint a haszon megszerzésének és megtartásának lehetőségei, illetve a különböző érdekek vizsgálata teremti meg. Olyan érdekeké, amelyek a külső körülmények változása esetén is képesnek bizonyulhattak áthidalni a nyelvi, etnikai, ideológiai és politikai ellentéteket.

Az első részben a szerző az I. világháború előtti *Boldog békeidőket?* mutatja be. Itt kerül sor az 1871 óta a Német Birodalomhoz tartozó és közvetlenül a német császári helytartó igazgatása alatt álló Elzász-Lotaringia, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia részét képező Magyar Királyság, és azon belül Erdély jogi, gazdasági és társadalmi viszonyainak ismertetésére. Rigó tézise szerint az egyik legfőbb különbség a német és a magyar kormányok protekcionizmus- és nacionalizmus-felfogásában fedezhető fel, a másik pedig – ezzel szoros összefüggésben – a szabadpiacok feletti kontroll kiterjesztésének fokában és módszereiben található meg. A szabadelvű magyar kormányok az ország modernizálását prioritásként kezelve, nagyszabású iparpártoló programba kezdtek, s ezt segítő egy, az államhoz lojális, együttműködésre kész, kellő tőkével rendelkező üzleti burzsoázia létrehozására törekedtek. Ebből a kereskedelem- és iparpártoló attitűdből következik, hogy nem ritkán olyan izraelita nagyvállalkozóknak is számottevő finansziális és jogi támogatást nyújtottak, mint az erdélyi Rennerek, Weiss Manfréd vagy id. és ifj. Chorin Ferenc. Rigó szerint mindez azt a tézist erősíti, hogy a dualizmus kori

magyar kormányok döntéseiben nem az etnikai és felekezeti hovatartozás játszotta a főszerepet, hanem a nemzetstratégiai célkitűzések, valamint a vállalkozók és vállalkozásuk rentabilitása és piaci potenciálja.

A német kormányok ezzel szemben már az 1870-es évektől kezdve bizalmatlanul tekintettek a (szerző által markánsan) „hűtlen” jelzővel aposztrofált elzász-lotaringiai gyárosokra. Már csak ezért is, mivel a tartományt eleve katonai, és nem gazdasági célokból annektálták, és ezért a térségbe nem is igazán érkeztek német befektetők. Azaz a helyi iparosok egy meghatározó részének szükségsszerűen Franciaország felé kellett kapcsolatokat építenie. Fordulat csak az 1890-es években következett be, amikor az elzász-lotaringiai bányászat és a nehézipar a német tőkések figyelmét is felkeltette. Érdekes egybeesés, hogy főleg a vasút kiépülésének, a könnyűipar fellendülésének, valamint a bányák megnyitásának következtében az erdélyi iparosok is ezekben az években kezdtek mind nagyobb mértékben részesülni az állami szubvenciókból.

A szerző a kötet második, *Totális háború* című részében a két vizsgált régiót érintő fegyveres konfliktusok okozta változásokról számol be. Kitér az antant blokádjára, a német pénzüzetek gyarmati piacokról való kiszorulására, az elzász-lotaringiai (főleg textil)gyárak működéséhez nélkülözhetetlen nyersanyagok hiányára, továbbá a Balkán és Közép-Kelet-Európa stratégiai felértékelődésére. Rigó itt is a különböző fejleményeknek az üzleti elitekre gyakorolt hatásaira fókuszál. Például arra, hogy az elzász-lotaringiai gyárakat – már csak a hadiesemények színhelye miatt is – a német hadsereg igényeinek rendelték alá, és arra, hogy ebből adódó kiszolgáltatottságuk a rivális cégeknek is remek lehetőséget nyújtott a belső konkurenciájuktól való megszabadulásra. Ez történt a papírcipők készítésére áttérő Pagaschuh textilgyárnak, illetve az ugyancsak textilgyáros Théodore Schlumbergernek, a német Reichstag Nemzeti Liberális Pártja képviselőjének esetében is, akiknek a hatóságokkal kialakult konfliktusaiban irigyeik közbenjárása is nagy szerepet játszott.

Az erdélyi gyárosok sorsa másképp alakult. Rigó Máté ezt az osztrák és a magyar kormányok megengedőbb gazdaságpolitikájával indokolja, valamint azzal, hogy a hatóságok a különböző elitcsoportokkal szemben – a román gyárosokat is ideértve – nagyobb toleranciát tanúsítottak. Sőt, miképpen azt a szerző a Renner börgyár és Farkas Mózes karrierjével bemutatja, egyesek meg is sokszorozhatták vagyonukat. Erre a növekvő hadiszükségletek megkívánta fokozott termelés adott lehetőséget, miközben a magyar állam kedvező adótarifáinak és „pro forma” ellenőrzéseinek következtében ezek az iparosok a szerzett haszon jelentős részét megtartva még a hadimilliomosok közé is beléphettek. Rigó szerint ezen a helyzeten az sem változtatott érdemben, hogy 1916-ban a magyar kormány – a német és francia utat követve – végül mégis megadóztatta a hadinyereségeket.

A kötet súlypontját a *Törés vagy kontinuitás? 1918 és a gazdasági elitek Közép-Európában* címet viselő harmadik rész képezi, amelyben a szerző a háború utáni hatalmi átrendeződéseket, valamint a béke gazdasági következményeit járja körül. Rigó itt a németek pozícióját átvenni kívánó, az orosz piacokról kiszoruló

francia kormány közép-kelet-európai befolyásszerzési formáinak olykor szürreális (vagy legalábbis a leírtak alapján annak tűnő) intézkedéseit taglalja. Ezek közt említhetők az Orient-expressz mérsékeltén átgondolt vonalvezetése, a Párizs–Bukarest között közlekedő francia repülőgépek üzemanyaghiány miatt német területen történő kényszerleszállásai, továbbá a valutakérdés rendezésének visszásságai. Azzal ugyanis, hogy a francia kormány a német márka kedvező átváltásával megpróbálta az elzász-lotaringiai gyárosokat vissza-/megnyerni, saját államát sodorta a csőd közelébe.

Ebben a részben a szerző szintén hosszasan kitér az államilag támogatott és/vagy hallgatólagosan elfogadott vagyonkiszajátításokra, és az élelmes vállalkozók spekulációira. Rigó Máté számos eset felsorakoztatásával illusztrálja azt is, hogy bár az egyes vállalatok gazdasági jelentősége mérsékelhette az etnikai diszkriminációt, Elzász-Lotaringiában sem voltak ritkák a tömeges kiutasítások és vagyyonelkobzások. Hangsúlyozza, hogy ezekben az akciókban a francia hatóságok mellett a helyiek és/vagy egyes üzleti konkurensek is részt vettek. Az Adler és Oppenheimer bőrgyár kiszajátítását például egy fiatal bőrműves, Ulysse Roux kezdeményezte, aki a rivális frankofil Herrenschmidt és Weil családdal partnerségi viszonyba lépve, széleskörű befektetői szövetséget hozott létre az eredeti tulajdonosok ellen. Jóllehet, ahogy azt Adlerék esete tanúsítja, a szerencsésebb német gyárosok a weimari Németországban lehetőséget kaphattak az újrakezdésre.

Rigó rámutat, hogy Elzász-Lotaringiával ellentétben a Nagy-Romániához kerülő Erdélyben az 1918 előtti és utáni üzleti elit között látványos kontinuitás figyelhető meg. A szerző ennek okait először is arra vezeti vissza, hogy a román állam az osztrák–magyar korona átváltását megkésve hajtotta végre, amivel akaratlanul is az erdélyi iparosok pozícióit erősítette. Másodszor pedig arra, hogy a Nagy-Romániánál fejlettebb Erdélyben – a földtulajdon kivételével – még 1918 után sem igazán történtek felülről elrendelt direkt, szisztematikus tömeges kiutasítások és vagyyonelkobzások. Vagyis a szükséges tőkével, szakértelemmel és kapcsolatokkal továbbra is főleg a magyar, zsidó és német vállalkozók, pénzintézetek rendelkeztek. Éppen ezért a saját korlátaival számot vető új helyi román vezetés – akár még a bukaresti kormányt is megkerülve – viszonylag pragmatikusan állt a kérdéshez, és a gazdaság működtetése érdekében kész volt együttműködni a korábbi elitcsoportokkal.

E rész végén Rigó a francia, német és román kormányok integrációs törekvéseit és protekcionista gazdaságpolitikáját, valamint azok következményeit elemzi. Bemutatja, hogy Elzász-Lotaringia Franciaországhoz kerülése önmagában nem determinálta a régió hanyatlását, mivel a párizsi és a berlini kormányok államközi megállapodásaikkal, (például az 1927. évi baden-badeni egyezményrel) részletesen szabályozták a legfontosabb gazdasági kérdéseket. Ezek értelmében a két tartomány Németországgal és Franciaországgal is vámmentesen kereskedhetett, illetve a helyi vállalkozók megőrizhették németországi kapcsolataikat. A szerződések azonban arra már nem bizonyultak elégségesnek, hogy orvosolják az egyes elzász-lotaringiai iparágak gazdasági nehézségeit és az általános infláció okozta

pénzügyi válságot, vagy hogy megakadályozzák a németek elűzését és vagyonuk kisajátítását. Az ottani gyárosok kilátásain a francia gyarmati piacok elérhetővé válása és a francia kormány ellentmondásos integrációs politikája sem segített. Többek közt azért sem, mert Párizs ugyan hivatalosan Elzász-Lotaringia gazdasági integrálása mellett kötelezte el magát, valójában azonban mindent megtett, hogy belterületeitől távol tartsa az újonnan Franciaországhoz csatolt tartományokból származó, konkurenciát jelentő termékeket.

Kelet-Közép-Európában viszont – írja Rigó – a békeszerződések és az egyéb egyezmények nem tartalmaztak konkrét rendelkezéseket az egyes gazdasági problémák kezelésére. Az egyértelmű szabályozás hiányából fakadó disszonanciák így még inkább kiélezték a magyar és román kormányok ellenséges viszonyát. A szerző ugyanakkor anélkül, hogy tagadná a románok magyarelleness megnyilvánulásait, kiemeli, hogy a román szélsőjobboldal által 1927-ben elkövetett pogromig a szolidaritásra is bőven akadt példa az egyének formális és informális kapcsolatainak köszönhetően. Világosan kiderül ez a vállalatok és pénzintézetek „románosításnak” nevezett „honosítási” folyamatából, ami olykor csak külsőségekben öltött testet, és nem is mindig felülről lefelé ment végbe. Így akár még az erdélyi nem román gazdasági elitek leleményesebb és jó kapcsolatokkal rendelkező tagjainak is kedvezhetett. Ezt erősíti Farkas Mózes ügyeskedése is, aki jó barátjával, Emil Hațieganuval, az erdélyi Nemzeti Parasztpárt egykori vezetőjével a Renner börtényt a Korber kalapgyár bevonásával – és annak megszerzésével – bővítette. Hasonló logika alapján, de a kooperáció más formáját mutatta egy bukaresti bank és Szana Zsigmond, temesvári magyar zsidó bankár üzleti együttműködése, ami azt példázza, hogy bizonyos személyek különböző ellenszolgáltatásokért cserébe „kölcsonadták” román nevüket, hogy partnerük számára előnyöket szerezzenek.

Vajon mindez rideg számítás, haszonlesés, oportunizmus, vagy csak az életben maradáshoz szükséges adaptivitás és a változó helyzetekhez való alkalmazkodás? Rigó Máté arra a következtetésre jut, hogy az I. világháború és az azt követő átalakulások idején a gazdasági elitek inkább függték a személyes kapcsolatoktól és a kulcsfontosságú szerepet betöltő helyi családoktól, mint a különböző kormányzati intézményektől. Ez pedig számottevően hozzájárult ahhoz, hogy a lokális üzleti elitek tőkéjük és tevékenységük által legalább késleltetni tudták a 20. század elején bekövetkező változásokat, az egész társadalmak átszabását célzó nacionalista törekvéseket. Rigó tehát a korábbi szociális kapcsolatok viszonylag sikeres további működtetésében látja annak egyik legfőbb magyarázatát, hogy a kisebbségi közösségek nem tűntek el teljesen.

A kötetet az összefoglaló és kitekintő *Epilógus* zárja, melyben a szerző a meghatározóbb erdélyi és elzász-lotaringiai gyároscsaládok és vállalkozásaik sorsának II. világháború alatti és utáni sorsát vázolja fel. Megtudhatjuk, hogy míg Karl Adler szerencsésen túlélte az 1940-es évek borzalmait, addig a hatéves Franz Ferdinand Oppenheimer, miután a francia kormány kiűzte a családját Elzász-Lotaringiából, a sachsenhauseni koncentrációs táborban hunyt el. A Chorin család

nagy része annak köszönhetette az életét, és menekülhetett el Svájcba és Portugáliába, hogy Chorin Ferenc eladta az ipari konglomerátumát a náciknak. A vállalat-alapító Johann Renner unokája, Renner Ervin pedig az 1950-es években betanított munkásként dolgozott családjá egykori bőrgyárában.

Rigó Máté kötete összességében jól átgondolt, új perspektívákat nyitó, magas szakmai színvonalú, információgazdag munka. Erőssége, hogy komparatív vizsgálatával felhívja a figyelmet a kelet-közép-, valamint a nyugat-európai régiókban lezajló folyamatok közti hasonlóságokra, összefüggésekre. A jelenségeket a szerző nem evidenciaként tárgyalja, hanem azokat kontextusba ágyazva elemzi. A kötet értékét növeli, hogy a szerző széles levéltári forrásbázisra épít: a felhasznált dokumentumtípusokból a gazdasági és vállalati iratok sem hiányoznak. Munkájával Rigó Máté fontos lépést tett az elitcsoportok viselkedésének, valamint az I. világháborút követő hatalmi átmeneteknek a teljesebb megértéséhez.

Ordasi Ágnes

Wettstein Domonkos: Balatoni építészet. Stratégiakeresés a huszadik században.

BME Urbanisztika Tanszék, Tarsoly Kiadó, Budapest, 2022. 279 oldal.

Milyen elvek és hatások mentén alakult a balatoni építészet? Milyen összefüggések alapján értelmezhető a táj és az építészet viszonya? Hogyan jelenhet meg az üdülőhelyi karakter? Mi az építész szerepe a regionális gondolkodásban? Vagy ahogyan az évszázadok óta ismétlődő kérdést maga a könyv is idézi: „Hogyan építsünk a Balaton-parton?” (14.)

Ezen kérdések mögött rendkívül összetett folyamatok állnak, amelyek megválaszolása korántsem egyértelmű. Wettstein Domonkos könyve a Balaton környékének regionális tervezéstörténetét mutatja be a korábbiaknál szélesebb perspektívában, eddig feldolgozatlan forrásokra támaszkodva. A könyvben a balatoni rekreációs célú építészet, azaz az üdülőhelyek épített és természeti környezetének kialakításával kapcsolatos kérdések kerülnek megtárgyalásra. A szerző ennek a speciális urbanisztikai feladatnak az alakulástörténetén keresztül járja körül azokat a társadalmi, építészeti, politikai, gazdasági folyamatokat, amelyek komplex egymásra hatása révén alakult a Balaton-part környezete a kezdeti regionális törekvéseket felkaroló Balatoni Intéző Bizottság megalakulása (1929) és az első regionális terv hatályon kívül helyezése (1979) közötti időszakban. A kötet fontos eleme, hogy fókuszában ugyan az UIA Abercrombie-díjával is kitüntetett 1958-as Balatonkörnyéki Regionális Terv áll, a szerző azt együttesen kezeli a II. világháború előtti és utáni elképzelésekkel, valamint a terv születését követő időszakkal. Mindemellett a műben hangsúlyos témaként jelenik meg a táj és az építészet viszonya, valamint az építész regionális tervezésben betöltött szerepe is.

A könyv Wettstein Domonkos a BME Építészmérnöki Karán 2018-ban megvédett doktori disszertációjának a feldolgozása.¹ A kötet széles körű forrásanyagra támaszkodik: a regionális koncepciók dokumentumai, a személyi hagyatékok feldolgozása, az egykori résztvevőkkel készített interjúk, beszélgetések mellett országos és megyei levéltárak, múzeumok anyagai, és nem utolsósorban a korabeli szaksajtó feldolgozásán alapul. Mindemellett érdemes megemlíteni a könyvben megjelenő jelentős számú archív képet, amely jól illusztrálja és segíti értelmezni a balatoni tervezéstörténetet.

A kötet jól strukturált: hat fejezetből áll, melyek további alfejezetekre vannak felosztva. Az első, bevezető fejezetben a szerző tisztázza a kutatás kereteit, és ennek köszönhetően az olvasó is könnyebben tájékozódhat a tématerület szerteágazó rendszerében.

¹ Wettstein Domonkos 2018: *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929–1979)*. (PhD-disszertáció.) Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar Csonka Pál Doktori Iskola, Budapest.

A könyv tárgyalásának első fejezetében a balatoni üdülés történeti kontextusáról, társadalmi-gazdasági vonatkozásairól esik szó. A szerző bemutatja azokat a folyamatokat, amelyek a két világháború közötti időszakban a regionális szintű gondolkodás kialakulásához vezettek. A Balaton felértékelődésével párhuzamosan ugyanis az egyre szaporodó nyaralóépítések, a szakszerűtlen építkezések, az átgondolatlan parcellázások mind nagyobb mértékű problémát jelentettek, miközben a minőségi turisztikai fejlődést akadályozták az infrastrukturális hiányosságok. A rendezetlen viszonyok megoldására alulról jövő, civil kezdeményezések indultak, kiemelendő ezek közül a Balatoni Intéző Bizottság (BIB), amely különböző keretek között, de hosszú távon vált a Balaton-parti átalakítások meghatározó szereplőjévé. A fejezetben bemutatásra kerül a korszak meghatározó építész, Kotsis Iván tevékenysége is: ő a helyi adottságok pragmatikus viszonyrendszeréből kiindulva, praktikus és gazdaságos elvek mentén dolgozta ki tervezési elveit a balatoni nyaralóról. Kotsis és a BIB munkája nyomán típustervek születtek, mederbe terelve a korszak magánépítkezéseit. Ezzel olyan építészeti-urbanisztikai gondolkodás kezdődött el a korszakban, ami jó kiindulópontként szolgált a háború után tovább folytatott, de már megváltozott keretek között zajló munkához is.

A következő fejezet az egységes regionális terv kialakulásának a körülményeit mutatja be. A háború után – többek között – jelentős társadalompolitikai változások következtek be, átalakult az üdülésről alkotott felfogás is. A szerző szerint ugyan már korábban is megjelent a munkásüdültetés gondolata, de szélesebb rétegek számára a balatoni pihenés csak ekkoriban vált elérhetővé. Ezzel párhuzamosan az intézményrendszer is átalakult: a korábbi, civil kezdeményezések révén kialakult szervezetek az államszocialista keretek között részben továbbra is működtek ugyan, de a korszakban már a centrális fejlesztés vált dominánssá, a regionális szemlélet pedig az állami szerepvállalás eszközeként jelent meg. Mindezt erősítette a regionális gondolkodás „nagyból a kicsi felé” logikája is.

A könyvben bemutatásra kerül az a folyamat, amelynek során, több tervelőzmény után végül 1958-ban elkészült a Balatonkörnyék Regionális Terve, bár az országos koncepció hiányában még csak tervvázlatként (75–76). A szerző kiemeli, hogy első hazai regionális tervként a munka szakmatörténetileg is fontos, a későbbi szakmagyakorlásban a szakemberek egyfajta esettanulmányként tekintettek az ott zajló folyamatokra. A terv jelentősége a regionális, települési és építészeti léptékek egységes kezelésében keresendő. Míg a regionális tervezés nyugati mintáiban a multidiszciplináris megközelítés figyelhető meg, addig a hazai gyakorlatban mindez hangsúlyosan az építészet-városépítészet szemléletmódjához kapcsolódott. A könyvben ismertetésre kerül annak a Farkas Tibor Abercrombie-díjas építésznek, a Balaton egykori főépítészének szerteágazó tevékenysége is, akinek a balatoni fejlesztések iránti elhivatottsága egyfajta minőségi garanciát jelentett. Fontos szempontként jelenik meg, hogy a Balaton-környék túlnépesedésének problémájával már ekkor kiemelten foglalkoztak, a Balaton maximális befogadóképességét is meghatározták (80–82). A későbbi fejezetekből ugyanakkor kiderül, hogy a kezdeti számok egyre kevésbé voltak tarthatók. Wettstein

azonban arra is rávilágít, hogy a munkát nem övezte szakmai diskurzus, nem készültek alternatívák, felülvizsgálatok.

A regionális terv mentén a hatvanas években a Balaton-parton felgyorsultak a fejlesztések, amelyek sajátossága a léptékszintek összefüggése, azok egy egységként való kezelése volt. A következő fejezetben a szerző bemutatja, hogy ezen folyamatok levezénylésében milyen fontos szerepet játszott az építészek jelenléte, az, ahogyan egyszerre foglalkoztak számos eltérő típusú és léptékű feladattal (98–102). Érdemes szót ejteni a könyvben külön tárgyalt koordinációs tervek jelentőségéről, amelyek megteremtették a különböző léptékszintek közötti kapcsolatot, és ennek eredményeként a nemzetközi szakma figyelmét is felkeltő, egységes építészeti karakter jöhetett létre (145–147). A fejezetben lényeges szempontként jelenik meg az, hogy a modern építészeti minták miként adaptálhatók a Balaton-parton. A korszak építészeti fontosnak tartották az igazodást a helyi adottságokhoz, amelyeket elsősorban pragmatikus, funkcionális szempontokként kezeltek. Ezzel szemben a vernakuláris mintákat, azaz a helyi anyagokat felhasználó, hagyományos építészeti formálás direkt követését egyértelműen elvetették. A szerkezettel való játék és a topografikus környezethez való alkalmazkodás révén könnyed, fesztelen épületek készültek. A pózna-lemez architektúra jól rímelt a korabeli, a rekreáció antiurbánus eszményét hirdető üdülésfelfogással is. A magánépítkezések terén tapasztalható visszasságok kiküszöbölésére mintatervek készültek, ez azonban csak korlátozott eredménnyel járt, egységes összkép nem alakult ki belőlük. Megoldásként a telepszerű építkezések gondolata merült fel, de ezek is csak kis számban valósultak meg.

A könyv ötödik fejezete a hangsúlyok eltolódásáról és új tervezési szempontok, megközelítések beemeléséről ad átfogó képet. A hatvanas évek végére a források elapadása, az intézményi háttér szűkülése egybeesett a balatoni üdülés iránti igény növekedésével, melyet a fejlesztések már egyre kevésbé tudtak lekövetni. A megjelenő nagy léptékű szállodák iparosított építkezései pedig már nem idomultak úgy az üdülőhelyi jelleghez, mint korábban. A minőségi kontroll visszaszorulásával a köz- és a magánépítkezéseket is erőteljes uniformizálódás, az országos minták követése jellemezte. A helyzet tarthatatlanságát bizonyítja, hogy mindezek miatt 1972-ben Farkas Tibor távozott a balatoni regionális fejlesztéseket felügyelő hivatalos pozíciójából (186).

A szerző kiemeli, hogy a modernizmus válságával együtt felértékelődött a táj szépségének fontossága és nőtt a háttértelepülések turisztikai látogatottsága, így a magánépítkezésekben is mind jelentősebbé vált a vernakuláris kultúra hatása. Bemutatja a táj kultiválásának egy sajátos példáját is: a Balaton környezetében egyre hangsúlyosabb probléma lett a zártkertek beépítése. Mindezek miatt szükségszerűvé vált a regionális terv felülvizsgálata, amelynek során új szempontok jelentek meg: az esztétikai kompozíciós kérdések helyébe az ökológia, a kultiváció és az urbanizáció összetettebb szempontrendszere került. Az új tervek fő célkitűzése mindinkább a rehabilitáció irányába tolódott a korábbi turizmusfejlesztés fókuszú szemlélet helyett, ezzel párhuzamosan pedig a regionális, nagy koncepciókat sokkal

inkább lokális stratégiák váltották fel. Ennek eredményeképpen kezdett elmosódni a korábban éles határ az üdülőterületek és az ösközségek között, egyre több üdülési célú funkció jelent meg a települések üdülőterületein kívül is (201–202).

Az egyes korszakokat végig jellemző témákat a szerző az utolsó fejezetben egyenként is elemzi. Wettstein rávilágít az építésznek a különböző feladatkörkben megjelenő szerepvállalására, mely a balatoni regionális építészet különlegességét jelentette. Megjelenik emellett a különböző léptékszintek kapcsolatának a problémája, valamint a tájhoz való viszonyrendszer változása is. A szerző szintén foglalkozik a rekreáció karakterének és az üdülési felfogásoknak, ezzel összefüggésben pedig az üdülőterületek és az ösközségek kapcsolatainak átalakulásával. Mindemellett bemutatásra kerülnek azok a nemzetközi párhuzamok is, amelyek révén tágabb kontextusba helyezhető a balatoni regionális tervek ügye. A kötet végére mindebből az is kirajzolódik, hogy erre a kiegyensúlyozott építészeti-urbanisztikai gondolkozásra a Balaton vidékének sajátos léptéke miatt nyílt lehetőségek. Ugyanakkor az is látszik, hogy ehhez a nyugati mintáktól eltérő építész szerepkör-felfogás is hozzájárult.

A könyvben feltett kérdések jó része napjainkban különösen aktuális. A bemutatott építészeti-urbanisztikai eszközök, az építési szerepkör tágítása, a kísérletezés fontossága mind olyan szempontok, amelyek támpontot adhatnak nemcsak a múlt, hanem a jelen folyamatainak a megértéséhez is. Érdeemes továbbá kiemelni azt, ahogyan a kötetben a táj és az építészet, valamint az üdülés és az építészet viszonyainak értelmezése felmerül. Fontos elemzési szempont a rekreáció felfogásának változása, illetve annak társadalompolitikai, gazdasági vonatatainak ismertetése. A puritán, természetközeli rekreációt felváltó urbánusabb üdülés, később pedig a táj és a helyi hagyományok felértékelődése nagyban meghatározta az épített, áttételesen pedig a táji környezet képét. A turizmusfejlesztés ilyen jellegű, az épített és a természeti környezetre gyakorolt karakterformáló hatása tágabb kontextusban, országos és nemzetközi horizonton is releváns következtetésekkel szolgált. Így a balatoni regionális tervezés során szerzett tapasztalatok a későbbi szakmagyakorlásban is hasznosulni tudtak.

Noha a könyv természetszerűleg építészeti-urbanisztikai fókuszú, ugyanakkor törekszik a folyamatok interdiszciplináris megközelítésére. A tudományos, ugyanakkor jól értelmezhető nyelvezet, a gazdag képanyag és a könyvben megjelenő esettanulmányok, adatok segítik tájékozódni az olvasót ebben a szerteágazó rendszerben. A mű egyik fontos erénye, hogy igyekszik minél árnyaltabban, mind az adott kor önreflexióin, mind a jelen tudásán keresztül bemutatni a Balaton körül zajló folyamatokat. Emellett a könyv rávilágít az intézményi korlátokra, valamint számos olyan külső tényezőre is, amelyek jelentős mértékben meghatározták a vizsgált korszakok szereplőinek lehetőségeit és tevékenységét. Mindezen szempontok együtteséből plasztikusan kirajzolódik, hogy milyen komplex folyamatok következménye az, hogy az elmúlt évszázad során a Balaton környéke olyan módon alakult ki, amilyennek azt ma ismerjük.

Zubek Károly

Huhák Heléna: Agitátorok. Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953).

(Modern Magyar Történelem.) Jaffa, Budapest, 2022. 271 oldal.

Az agitáció folyamata, az agitátorok és a „megagitáltak” világának hármassága áll a középpontjában Huhák Heléna a *Modern Magyar Történelem* sorozatban megjelent kötetének. A fiatal történész az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének a munkatársa, egyik kutatási területe az 1945 utáni magyar társadalomtörténet.

Könyvének főszereplője az *agitátor*, a *Magyar Értelmező Kéziszótár* meghatározása szerint az a személy, aki (tömeg) agitációt végez.¹ Az agitáció fogalmának definíciója mégsem ilyen egyértelmű, meghatározása eltér a kommunista hatalomátvétel előtti és utáni időszakban, valamint összemosódik a *népnevelő* kifejezéssel. E két fogalomban mégis van egy közös pont, mégpedig a tevékenység, amit az így elnevezettek végeznek: a meggyőzés, ami nélkülözhetetlen eszközként jelenik meg a kommunista hatalmi elit kezében. Könyvében a szerző nem a nagypolitikai döntések folyamatát, illetve a központi pártszervezet működését veszi górcső alá, hanem a párttagságon belül a párthierarchia alján, de az egyszerű párttagság felett álló pártmunkásréteget. Az agitáció gyakorlatát bemutató helyszín a főváros mai XIII. kerülete (Angyalföld, Vízafogó, illetve Újlipótváros), valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megye putnoki járásának

mikrovilága. Az író arra keresi a választ, hogy a „mindennapokban kik, hol, mikor, hogyan és miért művelték a politikai felvilágosítást” (10).

A kötet újszerűsége abban rejlik, hogy a bevett hazai és nemzetközi szakirodalmi megközelítésekkel szemben a szerző a párt alsó rétegéhez tartozó agitátorokra helyezi a hangsúlyt, akiket olyan külön társadalmi csoportként vizsgál, mely nem elszigetelt szervezeti egységet alkot a párton belül, hanem a rendszer szerves részét képezi. A mű fő forrásbázisául az MDP XIII. Kerületi Pártbizottsága iratai szolgálnak, azon belül is kiemelten a népnevelők jelentései, de fontosak az egodokumentumok is. Ezek között találunk egy-egy naplót és memoárt, valamint két interjút, amelyek az agitátorok személyes motívációira és mozgásterére világítanak rá a pártállami rezsimen belül.

A bevezetőt követően a kötet három nagyobb tematikai egységet ölel fel – hét fejezetre bontva. Az első rész az agitációs hálózatot, a népnevelés nyelvét, a középső az agitáció helyszíneit, a harmadik egység pedig három agitátort mutat be, valamint a jelentések alapján kirajzolódó korabeli világot.

Az iratgyár: agitációs hálózat címet viselő első fejezet a hálózat működésének sajátosságait, a népnevelők tevékenységének jellemzőit, az iratgyártást mutatja be. Az agitációs munka koordinálása egy jól szervezett rendszer

¹ 'Agitátor' szócikk. In: *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai, Budapest, 1992. 9.

keretein belül zajlott, amelynek csúcsszerve az MDP Központi Vezetőség Agitációs és Propaganda Osztálya volt. A munkát az utasítás–végrehajtás–ellenőrzés hármassága határozta meg. A hatékony népnevelés érdekében az agitációs munkát a szakszervezetek bevonásával támogatták. A munka „fontosságát” talán mi sem jelzi jobban, mint a népnevelői állomány létszáma, amely 1953-ban 425 ezer főt számlált, „a népnevelőknek nagyjából háromnegyede tagkönyvvel a zsebében rótt az utcákat” (27). Az agitáció intenzitása és célja az MDP aktuális érdekei szerint folyt, a tagtoborzástól kezdve a kampánycélokig bezárólag. A választások közötti időszakban pedig például a különféle nagypolitikai eseményekre való reagálás, az „ellenség elleni harc”, a „béke megvédése” határozta meg az éppen aktuális agitáció céljait.

Az agitációs hálózat nagy létszáma ellenére nem minden esetben folyt tényleges munka, a szervezetben gyakran dolgoztak „papírnépnevelők”, akik csak lepapírozták a valójában el sem végzett munkát. Az is előfordult, hogy a párttagok nem tudtak arról, hogy ők népnevelőként dolgoznak, az MDP helyi szervezeteinek titkárai az előírt népnevelői irányszámokat szintén csak papíron teljesítették. A szerző ebben a fejezetben indokolja meg a címben feltüntetett időmetszet megválasztását, tapasztalatai szerint ugyanis „az agitációs munka [...] 1951–52-től indult hanyatlásnak”, mert a pártmunka nem részesült „politikai és anyagi segítségben” (36–37).

A hatékony agitáció mikéntje és az agitátor „létrejötté” a pártiskolai képzés eredménye volt. A második fejezet

bemutatja, hogyan készítették fel a népnevelőket leendő munkájukra a bentlakásos pártiskolákban és a néhány hetes politikai tanfolyamokon, amelyek képzési struktúrájában a „szakirodalom” ismerete mellett helyet kapott például a politikai „helyzetgyakorlat” is. A képzések azért is bizonyultak „hasznosnak”, mert a népnevelésre önként jelentkezett – kiválasztott – személy elsajátíthatta a munkája szókészletét jelentő szavakat és fogalmakat. A legfontosabb szempont mégis az volt, hogy „mit jelent kommunistaként viselkedni, és másokat is megtanítani erre” (42), a fő cél pedig a „kollektivista individualizáció” (46). A pártiskolai és a tanfolyami képzések mellett az agitátorra válásban az MDP brosrúái és a különféle nagygyűléseken való részvételek is segítséget jelentettek.

A harmadik fejezetben a történész egyrészt a vizafogói 1949-es választási kampány eseményein keresztül bemutatja, hogy miként szűrődött be az agitáció az otthonokba, másrészt leírja a kampányok végrehajtásának módját a Borsod megyei putnoki járásban. A bőséges forrásanyagra támaszkodó fejezetből kiderül, miként alkalmazta a párt az agitációs eljárásokat a vizsgált fővárosi helyszíneken, és hogyan változtatta azt a különböző helyszínekhez igazítva, szétválasztva a köz- és a magánteret. A sikertelen kampányok okaiként a választási körzetekben élők rendszerhez való negatív hozzáállását („reakciós”), az egyház befolyását, illetve a lakók „deviáns” viselkedését (alkoholizmus) és rossz életkörülményeit tüntették fel. A vizafogói példán keresztül láthatjuk az agitáció kudarcát is, azt, hogy az ott élők nyomorával

a kommunista propaganda sem boldogult, mivel őket „nem érdekli a demokrácia” (60). Ezzel szemben az elemzett vidéki helyszínen a népnevelés kevésbé hatékony volta az agitátorok egyéb munkán kívüli tevékenységéből és képzetlenségéből, valamint a párttagok elégtelen létszámából adódott.

A negyedik fejezet, amelyben a kommunista nyelv elsajátítása mint tudatos tanulási folyamat eredménye jelenik meg, akár a második fejezetben leírt agitátorképzés folytatása is lehetne. A módszer hatékonyságát a szerző három példával érzékelteti: egyrészt a kispolgári L.-né önkritikáján, másrészt az újlípótvárosi zsidó lakosság érzelmeire ható „békeagitáción”, harmadrészt azon keresztül, ahogyan a nőket bevonták a pártmunkába. A szerző itt a népnevelők jelentéseiben alkalmazott nyelvezetet úgy jeleníti meg, hogy az nemcsak az agitátorok, hanem a „megagitáltak” rendszerben való boldogulásának az eszköze is. A kommunista nyelv ismeretének fontosságát a következő fejezet interjúalánya is kiemeli.

A továbbiakban Huhák Heléna három agitátor példáján keresztül járja körül az egyén motivációját a népnevelő munkában, a már említett egodokumentumok felhasználásával. A naplóíró M. Imre, kerületi tanácsstag önnön fontosságát hangsúlyozza, hivatásként tekint agitációs tevékenységére, miközben társadalomképet rajzol az Angyalföldön élőkéről. A memoáríró V. Géza és az egyik interjúalany (L.-né) esetében szintén a kommunista küldetéstudat figyelhető meg, amely eltúlzott személyes hozzájárulással segíti a rendszer működtetését.

A hatodik és hetedik fejezetben a szerző a népnevelők jelentéseiből ki-rajzolódó, sokszor átszínezett valóságot elemzi. Bemutatja, hogy a beszámolók hogyan tüntetik fel sablonszerű sémák alapján a látottakat, és ennek során miként torzul a valóság, és rajzolódik ki az 1950-es évek szubjektív realitása. A „jelentések torzulása a hálózat működésmódjából is fakadt” (197) állapítja meg a szerző, mivel az agitátorok képzése előre legyártott sablonok alapján történt. A lakásokat felkereső agitátorok jelentései alapján szemtanúi lehetünk annak, hogyan férközött be a párt és a kommunista ideológia az emberek otthonaiba, de az is kiviláglik, hogy mindez anélkül történt, hogy sikerült volna teljesen államosítani a magánteret.

A zárófejezet tartalmazza az agitációs rendszer működésének összefoglalóként született legfontosabb megállapításokat, többek között azt, hogy a „népnevelés maga volt a kampány” (238), ami az emberek életének rutinszerű részét képezte. A dokumentumokból az is kiderül, hogy a „népnevelési munka” révén lehetőség nyílt az egyén társadalmi mobilitására, különösen a nők politikába történő belépése esetén. Huhák Heléna történeti alaposágát bizonyítja a felhasznált források sokasága és a bőséges szakirodalom, de kiemelendő az az írói metódus is, amelyen keresztül átélhetjük az ötvenes évek hangulatát, és szemtanúi lehetünk a Rákosi-korszak minden napjainak.

Suhajné Szoka Margit

Simon Katalin: A kocsmáktól a fogadókig. A vendéglátás keretei és története Óbudán 1848 előtt.

Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2020. 300 oldal.

Simon Katalin történész, Budapest Főváros Levéltára levéltárosa a hiánypótló bemutatás szándékával írta meg kötetét Óbuda 1848 előtti vendéglátásáról. A téma iránt érdeklődők elsősorban a 19–20. század fordulójának világát ismerhetik: a Krúdy Gyula által is sokszor ábrázolt családi kiskocsmák kockás abroszos világát. Simon Katalin elemzése azonban egy ennél korábbi korszakba, a 18. századba vezeti vissza olvasóját: elemzésének alapjául olyan levéltári források szolgálnak akár az 1710-es évekből is, amelyek elsősorban latin és német nyelven íródtak. Forrásaiból ízelítőként egy-egy mondatot, szóösszetételt is idéz a szerző, közelebb hozva ezzel Óbudának azt az időszakát, amikor a német szót még gyakrabban lehetett hallani, mint a magyart. A könyv fejezeteinek többségét a szerző számos alfejezetre tagolja. Ezekben bemutatja többek között a fogadók működését, annak jogi hátterét, a fogadóbérlés körülményeit, a borkészítés folyamatát, a társasági életet és a fogadók ebben betöltött szerepét. Önálló fejezetek szólnak a jelentősebb óbudai fogadós családokról, a kávéházakról, vagy az édességek szerepéről a tárgyalt korszakban.

Simon Katalin bevezetőjéből kiderül, hogy munkája több szempontból is kevésbé feltárt területre kalauzolja az olvasót, nemcsak az időmetszet, hanem a helyszínválasztás szempontjából is. Az óbudai vendéglátásról ugyanis a közelmúltban csak egy mélyreható elemzés jelent meg, mégpedig

a Korona fogadó története, amely 1818-tól napjainkig mutatja be az ikonikus vendéglátóhelyet. Más monográfiák, mint például Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla, vagy Ballai Károly magyar vendéglátóiparról szóló munkái¹ pedig még az 1930–40-es években születtek – ideje volt tehát, hogy egy új, átfogó elemzés készüljön Óbuda vendéglátásáról.

Simon Katalin munkájának első fejezete a jogi és intézményi háttér áttekintésével kezdődik, bemutatva az óbudai birtokviszonyokat a 18. század első felétől kezdődően. E korai időszakból uradalmi² és községi kocsmákról van tudomásunk – utóbbiak egész évben mérhettek bort. A borvásárlás és -fogyasztás szabad elhatározáson alapult, ám a sörre szigorúbb szabályozások vonatkoztak, mivel azt csak a serfőzőtől lehetett vásárolni. A helyzet a 18. század második felében is hasonló volt: a sör és az égetett szeszek árusítása akkor is szigorú tiltás alá esett Óbuda községi kocsmáiban.

Az 1780-as évek végén a mezőváros vezetése bérbe vette az uradalmi fogadót, együtt a szabad bormérés jogával, valamint a szeszfőzdet is. Az 1780-es évektől pedig minőségellenőrként

¹ Bevilaqua Borsody Béla – Mazsáry Béla 1935: *Pest-budai kávéházak. Kávé és kávésmesterség 1535–1935*. Budapest; Ballai Károly (szerk.) 1943: *A magyar vendéglátóipar története*. Budapest.

² A könyvben tárgyalt időszakban Óbuda a 18. század első felében a Zichy család földesurasága alá, 1766-tól pedig, koronauradalomként, Grassalkovich Antal alá tartozott.

megjelentek a bíró és a városi tanács által kinevezett boradminisztrátorok is. Kötelezettségeik között szerepelt többek között a berendezések, valamint az uradalomhoz tartozó, szőlőműveléshez használatos eszközök épségének megőrzése. Óbuda az éves szabad bormérést is megfizette az uradalom részére. A források szerint a 19. század első felében már a minőség kérdése is felmerült úgy, hogy az italmérésekben csak iható bort lehetett felszolgálni. A feladatok tekintetében megmaradt egyfajta megosztottság: az italmérések épületeit az uradalomnak kellett megjavítania, a bérleti díjak behajtása azonban a mezőváros feladata volt. Mivel maga a bérleti díj az uradalomnak is fontos volt, a város és az uradalom között több konfliktushelyzet is felmerült, például a nehezen megfizethető bérleti díjak, az árvízkárok utáni bérleti díjak enyhítése vagy a bérleti időszak megrövidítése kapcsán.

A fejezet több alfejezetében is szó esik a szabálytalanságokról, például az illegális italkimérésekről. Abban, hogy ilyenek ne nyúlhassanak, maguk a bérlők is érdekeltek voltak, a kocsmárosok jelenthették ezeket a törvényszegéseket a városi tanácsnak. Emellett a hatóságok szigorúan ellenőrizték, hogy a kocsmákban használt mértékek megfelelőek-e. Mivel a török hódoltság után Óbuda területére főként az elsősorban szőlőműveléssel foglalkozó, dunai svábok települtek be, fontossá vált az óbudai bor védelme: nem lehetett idegen területről származó bort behozni és árulni. Ugyanakkor Óbudán nagy számban éltek zsidók is, akik kevesellték a megtermelt kóser bort, és támogatták volna a behozatalt. Simon Katalin külön alfejezetben ír az óbudai

keresztény és zsidó felekezet borméréseinek elkülönüléséről.

Külön alfejezet szól a városban megforduló utazókról is, akik megszállhattak az egy-két szobával rendelkező fogadóknak. Az alfejezetben a szerző megemlíti a kétes idegenek, esetleg prostituáltak megjelenését is a mezővárosban. Szó esik az iparosodás előfutárainak számító, a 18. század végétől megjelenő manufaktúrákról, amelyek vonzották a munkaerőt, és ezáltal az idegeneket is. A szerző több érdekes esetet is megemlít bűnözőkkel, szabályszegőkkel kapcsolatban, ezekkel is kiválóan érzékeltetve Óbuda központi helyzetét a többi, környező kistélepüléshez képest.

Az első fejezet utolsó alfejezetében a szerző a magán bormérések sajátosságaival és helyzetével foglalkozik, mivel a városban nem csak a kocsmát működtető polgárok árulhattak bort. A források arról árulkodnak, hogy bizonyos titokban működtetett italmérések esetében az illegális szerencsejáték okozta a legfőbb problémát. Látható azonban, hogy a hatóságok időről időre enyhítettek, változtattak a szabályokon, s ezzel elsősorban a magán bormérések helyzetét könnyítették. Ha valakinek volt bejelentett lakhelye, ott az ételfelszolgálat sem tiltották. A több évtizeden keresztül tartó vitákat és egyéb konfliktusokat, illetve azok megoldási kísérleteit tárja elénk Simon Katalin, olyan konkrét példákkal, amelyek a helyi viszonyok közelebbi megértését teszik lehetővé az olvasó számára.

A politikát is érintő esetek között többször előfordult különböző tisztségviselők (például bíró, esküdtek, jegyző)

nyilvános sértegetése, inzultálása a fogadókban. Simon Katalin olyan esetről is beszámol, melynek során egy esküdt saját hatalmával visszaélve akarta besározni ellenlábását – sikertelenül. A vitás, tettelegességgig fajuló eseteket elzárással, súlyosabb esetben botozással vagy korbácsolással is büntethették, de az is előfordult, hogy a felek a békés megegyezést választották. A helyi sajátosságok miatt is előfordultak rendbontások. A katonaság jelenléte miatt sor került a katonák és a civilek konfliktusára, míg a fellendülő textiliparban a bérek állítólagos csökkentése nyilvános sértegetéshez vezetett egy szabómester és egy számadósegéd között.

A jogi háttér áttekintése után a szerző az ételkultúra bemutatásával folytatja a könyvét, részletesen szólva nemcsak a fogyasztási cikkekről, de az ételkészítési metódusokról is. Megismerteti például az olvasót az étkezési szokások megváltozásával, a két fogás (leves és húsétel) kialakulásának eredetével, de arról is beszámol, hogy miként alakult át a vadászat és a halászat gyakorlata az időközben erősen megváltozott környezetben. Óbuda és Béka-megyer között a 18. században mocsár húzódott, és ott élt a teknősbéka, melyet a helyiek fogyasztottak. Szó esik olyan luxuscikkekről, mint például a Zichy család által fogyasztott citrom, de a németek (svábok) megjelenésével³ elterjedő savanyított káposztáról is. Ebben a korban az evőeszközök használatában is változás történt, az

általánosan elterjedt kanál és kés mellett a villa csak viszonylag későn jelent meg.

Mivel napjainkban Óbudán már nem folyik szőlőtermesztés, érdekes szembesülni azzal, hogy régen hány fajta szőlő termett, és hogy ezekből milyen borok készültek. Simon a szőlőművelés és szüretelés sokféle munkafázisáról ír, kitérve a releváns eszközök vagy foglalkozások német nyelvi megfelelőjére is. 1848 előtt az óbudaiak ezer szállal kötődtek a bortermeléshez, hiszen sok egyéb mesterséget űző ember (például a cipészek) alkalmi munkásként szőlőt is művelt.

A jogi háttér és a bortermelés bemutatása után Simon Katalin rátér a fogadók tárgyalására. Ezek főként a központinak számító *Hauptstrassén* (a mai Lajos utcán) helyezkedtek el, berendezéseikről és bevételeikről bőven maradt fenn dokumentáció, amelyeket a szerző az olvasók elé is tár. Külön alfejezetet szán minden egyes jelentős fogadónak, megjelölve azok mai helyét is. Minden fogadónak más és más a története: akadt olyan, amelyik a környékbeliek érdeklődésének csökkenése miatt ment tönkre, de olyan is, mint a Korona fogadó, amelyik a folyamatos fejlődésnek köszönhetően biliárd- és táncteremmel is rendelkezett. A leltári listákat korabeli homlokzati rajzok egészítik ki a kötetben. Emellett Simon rengeteg, a fogadók építésével, fenntartásával és bérlésével foglalkozó helyi lakost említ meg a munkájában. A fogadók bemutatását a szerző a helyi sörházak ismertetésével is kiegészíti, bár az óbudai sörök típusait már nem mutatja be.

A fogadók bérlőiről szóló fejezet a bérlések leírásával kezdődik.

³ A dunai svábok a 18. században érkeztek többek között Buda környékére, azzal a céllal, hogy jobb megélhetést találjanak a török uralom alól felszabadult országban.

A forrásokból kiderül, hogy a szerző által tárgyalt időszakban bizonyos családok több fogadót is béreltek. Láthatóan az volt a céljuk, hogy egyre több bevételt biztosító fogadót bérelhessenek. Az olvasók számára talán a könyvnek ez a része lehet a legérdekesebb, amelyik nem kevésbé részletes, mint az eddigiek. Simon olyan jelentős fogadós családok történetét mutatja itt be, mint a Donabergenek és a Wenzelek. A két család más-más háttérrel indulva lett végül hivatásos fogadós, hiszen az egyik alapító eredetileg szőlősgazda, a másik kisiparos volt. Sok szempontra kiterjedő elemzést olvashatunk a róluk szóló részekben: az általuk vezetett fogadók működése, berendezése, fejlődése is élénk tárul a levéltári források, anyakönyvek, árverési jegyzőkönyvek tükrében.

A fogadók, italmérések a közösségi élet színterei is voltak, s ezek sokszínűségét szintén bemutatja a szerző. A helyi társaság kedvelt időtöltése volt a különböző játékok (biliárd és kugli) vagy szerencsejátékok (kártya) űzése. A témához kapcsolódóan szó esik az illegális fogadásokról és hazardjátékokról is. Simon Katalin nemcsak a játékok eredetét, de a szerencsejáték-függőség következményeit is taglalja, amely sok esetben egyet jelentett a teljes anyagi csőddel.

Az utolsó fejezetekben Simon Katalin az illegálisból legálissá lett italmérések, valamint az olyan „társintézmények”, mint a kávéházak vagy a mézeskalács-készítők működését is bemutatja. Az epilógus vezeti át aztán az olvasót a vidékies Óbudából a lassan iparosodó, külvárosias jelleget öltő

településbe. A kötetet függelék, terv- és térképjegyzék egészíti ki.

Simon Katalin elemzésének alapját a levéltári források adják, így az írást alapos, részletekbe menő munka és kutatás előzte meg. A jogi szabályozások áttekintése mellett konkrét esetek, példák bemutatása is helyet kap a kötetben, feloldva ezzel az esetleg szárazabbnak tűnő szövegrészeket. A szerző forrásai – mint jeleztem – latin és német nyelvűek, ezek közül elsősorban német idézetek kerültek a szövegbe. Jól látható, hogy a szerző bőséges forrásanyagot használt fel, bár a forrásfeldolgozás nehézségeire kevés utalást találunk, illetve nem esik szó arról sem, hogy a források mennyire voltak bőségesek vagy szűkösek. A kötet felépítése logikus menetet követ, hiszen a működés bemutatásától kezdve az egyes fogadók ismertetésén át jutunk el azokhoz a fejezetekhez, amelyek a konkrét családokat, fogadósokat, illetve a vendégeket mutatják be az olvasónak.

A kötetnek különösen a második fele, amely többek között a fogadókat működtetőkről vagy a vendégekről szól, igen olvasmányos, de egészében véve az adatokban gazdag szöveg nem feltétlenül kedvez a laikus olvasóknak. Ugyanakkor a téma iránt érdeklődők kétségkívül egy igen részletes elemzést vehetnek a kezükbe. Emellett a kötet számos további munka alapjául szolgálhat: az egyéni életutak bemutatása mellett a különböző italmérések története önálló feldolgozás tárgya is lehet, illetve az epilógusban olvasható rövid elemzés újabb irányt jelölhet ki az óbudai vendéglátóhelyek elemzésével kapcsolatban.

Gyönki Viktória

SZERZŐINK

Domokos Mariann etnográfus, jogász
(HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet)
domokos.mariann@abtk.hu

Gyönki Viktória történész, muzeológus
(Magdolna Udvar Művészeti Galéria és Helytörténeti Gyűjtemény)
gy.viktoria.86@gmail.com

Hőnich Henrik történész
(Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont
Molnár Tamás Kutatóintézet)
honichhenrik@gmail.com

Kiss László szociológus
(HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes
Társadalomtudomány Kutatócsoport)
kiss.laszlo@tk.hu

Nagy Ágoston irodalomtörténész
(Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont
Molnár Tamás Kutatóintézet)
agostonnagy@gmail.com

Ordasi Ágnes történész
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
ordasi.agnes@mnl.gov.hu

Pap Milán politológus
(Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont
Molnár Tamás Kutatóintézet)
pap.milan@uni-nke.hu

Somogyi László levéltáros, történész
(Budapest Főváros Levéltára)
somogyil@bparchiv.hu

Suhajné Szoka Margit PhD-hallgató, pedagógus
(Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola,
Újfehértói Erkel Ferenc Általános Iskola Vasvári Pál Tagintézménye)
margo.szoka79@gmail.com

Tóth Judit történész
tothjudit321@gmail.com

Zubek Károly építészmérnök, PhD-hallgató
(BME Csonka Pál Doktori Iskola)
zubek.karoly@edu.bme.hu

CONTENTS

POLITICAL PROPAGANDA AND SOCIETY

Milán Pap	The Life of a Party Member: Personal Lifestyle as a Source of Propaganda in <i>Pártélet</i> in 1956	5
Judit Tóth	“Class struggle is raging with full force in the village, and who will defeat whom is yet to be seen”: The Impact of the 1949 Elections on Agricultural Propaganda	27
László Somogyi	The Representation of Civilian Internees in the Hungarian Press Propaganda during the First World War	49
Mariann Domokos	Propagandistic Pulp Fiction in Dualist-era Hungary: The <i>Históriák</i> , <i>Nóták</i> Series in the Service of Culture and Politics	73
Henrik Hőnich – Ágoston Nagy	Perceptions of Society and Politics in Catholic Flag Consecration Sermons in Hungary during the Napoleonic Wars	94
László Kiss	Humour as a Mirror of Public Policy: The Analysis of the Propaganda Activity of <i>Ludas Matyi</i> between 1945 and 1990	121

BOOKS

Rigó Máté: Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelt át a polgárság az első világháborút?	– Ágnes Ordasi	145
Wettstein Domonkos: Balatoni építészet. Stratégiakeresés a huszadik században.	– Károly Zubek	151
Huhák Heléna: Agitátorok. Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953).	– Margit Suhajné Szoka	155
Simon Katalin: A kocsmáktól a fogadóig. A vendéglátás keretei és története Óbudán 1848 előtt.	– Viktória Gyönki	158
Authors		162
Contents		164
Abstracts		166

ABSTRACTS

Mariann Domokos: Propagandistic Pulp Fiction in Dualist-era Hungary: The *Históriák, Nóták* Series in the Service of Culture and Politics

This study explores the *Históriák, Nóták* (Stories, Songs) series established in 1886, highlighting the distinctive genre of popular literature and the innovative form of mass communication known as popular education fiction. Supported by Ágoston Trefort, Minister of Religion and Public Education, and his successors, this series not only aimed to contribute to the cultural education of the common people but also served as a tool for disseminating and interpreting government measures and strategies. These publications of controlled content and distribution, designed by the elite for mass influencing, were driven by both ideological considerations and genuine socio-economic needs. These booklets can be seen as popular literary representations of the social and economic issues of the time, as well as reflections of education policies proposed to solve them. Works of educational pulp fiction not only documented conflicts between peasant lifeways and a society transitioning to industrialization and capitalism, but also played a role in transforming traditional knowledge and lifestyles by disseminating ideas of modernization and bourgeois values.

Keywords: popular literature, propagandistic pulp fiction, public education, shaping mentalities, modernization and bourgeois values, state influencing

Henrik Hőnich – Ágoston Nagy: Perceptions of Society and Politics in Catholic Flag Consecration Sermons in Hungary during the Napoleonic Wars

The study examines the role of printed sermons of Catholic flag consecration ceremonies in wartime mobilization and propaganda during the Napoleonic Wars. The research corpus consists of ten texts in German and Hungarian by various authors, delivered and published between 1806 and 1814. Most of them were addressed to the civil guard, and some were sermons delivered for the feudal militia raised by the nobility (*insurrectio*) and voluntary recruits joining the regular Hungarian regiments.

The study first presents the sociohistorical and communicative context of flag consecration sermons, their place in the segmented propaganda of the Estates system in wartime Hungary, and the related ceremonial military rites.

This is followed by reconstructing the ideas that emerged in the political discourse regarding the role of the church in war, with particular emphasis on the importance of the pulpit and sermons. Subsequently, the corpus is thoroughly explored to reconstruct the normative societal and political framework of the time, especially the mutual relationship between privileges and military duty as outlined in the texts targeting regular and irregular armed forces, and the respective Estates that raised them.

Finally, the authors present the patterns of “patriotic-warrior masculinity” in the sermons, depicting the “noble insurgent,” “Hungarian warrior,” and “armed citizen” as competing models, segmented by Estate affiliation. The first two operate with and extend the dominance of a catalog of noble virtues and the concept of shared national origin. In comparison, the latter is more particular, displaying a form of local patriotism shaped by both contemporary natural law discourse and the Estates concept, strongly associated with traditional Christianity and free royal towns. The conclusion suggests that this period played a crucial role in the long-term process which, through the interaction and partial synthesis of traditional and new elements, led to the emergence of the language of modern Hungarian nationalism in the mid-nineteenth century.

Keywords: nationalism and war, nationalism and religion, collective identities, war sermon, ethnosymbolism

László Kiss: Humour as a Mirror of Public Policy: The Analysis of the Propaganda Activity of *Ludas Matyi* between 1945 and 1990

Most analyses of political cartoons as a primarily visual source focus on the characteristics of visual representation, examining the text and overall thematic content as complementary features. While the importance of visual elements is undisputable, the power of political cartoons extends beyond its visual aspects. Their message, functioning as a form of “soft” or hidden political discourse, influences the readers’ thinking through the choice of themes. The selection of themes, through the thematization of public discourse and “public hilaration” plays a crucial role in shaping public opinion and can inherently serve a propagandistic purpose. This study analyses the covers of *Ludas Matyi*, a satirical weekly, between 1945 and 1990 using Comparative Agendas Project (CAP), a system primarily used in political science. The novelty of the analysis lies in using the framework of public policy codes to compare the political propaganda conveyed by *Ludas Matyi* with the general political processes of different historical periods, as well as the public policy content of various political acts and the content of the (political) press. The analysis of public policy codes in *Ludas Matyi* covers reveals the differing thematic demands of the Rákosi and Kádár eras: while the former was characterized by propaganda aimed at social mobiliza-

tion, the latter focused on pacification and consolidation by creating a distance between society and operative politics.

Keywords: classification, cartoon, political agenda, socialist system, depoliticization

Milán Pap: The Life of a Party Member: Personal Lifestyle as a Source of Propaganda in *Pártélet* in 1956

The launch of the largest-circulation party magazine of the Kádár era, *Pártélet* (Party Life), can be traced back to the end of 1955. The Central Committee of the Hungarian Workers' Party (MDP), established the journal by merging *Pártépítés* (Party Building) and *Propagandista*, upon the joint proposal from the Agitation and Propaganda Department and the Party and Mass Organizations Department. The editorial board of *Pártélet* began its operation at the beginning of 1956, placing significant emphasis on the theoretical and practical aspects of propaganda. Primarily, it served to prepare party members for propaganda work both within the party and in various segments of society. The archives of the editorial board from 1956 preserve letters in which party members and non-affiliated private individuals requested solutions to their problems from the editors. Many of these letters were reactions to published articles that truly delved into issues related to party life, such as the morality of party members, communist lifestyle, or the coherence of Marxist–Leninist ideas. Some of these letters were used in *Pártélet* to provide guidance about communist conduct and values. For example: Can a party member have a church wedding if the future mother-in-law insists? Can a party member participate in a funeral celebrated by a religious figure? Should delegates at party meetings stand or sit during the Internationale? Party propaganda sought to answer these questions during a period when the process of destalinization challenged the direction and the future of the party. The study aims to reconstruct the procedures of party propaganda, including those letters that were not published but the editorial board felt the need to respond to the senders.

Keywords: communism, propaganda, party discipline, identity, political culture

László Somogyi: The Representation of Civilian Internees in the Hungarian Press Propaganda during the First World War

At the outbreak of World War I, Hungary interned thousands of foreign nationals found within the state borders at the time of the declaration of war and deemed dangerous or suspect of espionage by the government. As evidenced by numer-

ous newspaper articles, reports, and photographs published in the contemporary press, war propaganda quickly recognized the opportunity they presented. The study explores wartime press to reveal how civil internees were portrayed in Hungarian World War I propaganda. The research primarily involves prominent press outlets (including but not limited to *Pesti Hírlap*, *Magyarország*, *Vasárnapi Újság* etc.), supplemented by local publications from towns such as Kecskemét, Vác, and Cegléd, where a larger number of internees resided in internment colonies or concentration camps. The study also covers articles in foreign (Austrian and French) newspapers related to Hungary, as well as Waldemar Hecker's 1917 German film *Die Marokko-Deutschen in der Gewalt der Franzosen*, presenting internees in Hungary and Austria in a highly propagandistic manner.

The study focuses on understanding how civilian internees fit into the propaganda machinery, as well as on the communication tools employed by propaganda and the portrayal of the interned enemy foreigners. It demonstrates how the press attempted to influence readers by tendentiously depicting not only foreign internees in Hungary but also the fate of Hungarian (and Austrian) citizens interned abroad. Building on these aspects, the study analyses the tone of the contemporary press regarding the narrative about Hungarian internees abroad and foreign internees in Hungary – including their dehumanization – and how this narrative evolved in response to unfolding wartime events.

Keywords: civilian internees, press, World War I, dehumanization

Judit Tóth: "Class struggle is raging with full force in the village, and who will defeat whom is yet to be seen": The Impact of the 1949 Elections on Agricultural Propaganda

As the Hungarian Workers' Party (MDP) aimed to turn the May 15 parliamentary elections in 1949 into a referendum in favor of the party, it deployed a wide range of agitation and propaganda tools to persuade every social group to join their side. One of the greatest challenges was winning over the peasantry, as the marginalization and persecution of farmers labeled as kulaks had been ongoing since the summer of 1948, and collectivization was already underway. The total mobilization of the 1949 election campaign is primarily known from the works of István Feitl. He also noted that the leadership of the ruling party decided to suspend "anti-kulak" and cooperative propaganda to win over the peasantry. The first part of the present study is a quasi-snapshot, providing an overview of the character of the MDP's rural policy in the months leading up to the elections. However, the main objective is to answer how and to what extent the aforementioned suspension of previous strategy directly changed the party's policy towards the peasantry in the weeks leading up to the elections, that is, during

the campaign. In addition to archival sources, the study answers the research questions based on the contemporary press, especially the MDP's central newspaper, *Szabad Nép* (Free People).

Keywords: parliamentary election, Hungarian Workers' Party, campaign, countryside, peasantry, kulaks

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat *közlési és hivatkozási szabályzata*

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatok és az ábrák külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójel és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárhoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihámér: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. *Napi jegyzetek*. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: Révai Új Lexikona. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valamedig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatról*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossy@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 12. kötet

Polyák Petra

HALLGATÓK A DIKTATÚRÁBAN

Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)

Több tucatnyi felsőoktatási intézmény Rákosi-kori iratanyagából gyűjtötte össze a szerző a diákok jogviszonyvesztéssel járó megfegyelmezéseinek sokaságát. Az egzisztenciálisan minden esetben életúttörést eredményező fegyintézkedések megjelenítése közepette politikai, szociális és kulturális életképekben tárul fel a (nemcsak egyetemista) társadalom és az önkényuralom mindennapi konfliktus-kásahegye. A diszkriminálási eljárásba rendre bevonták a pellengérré állítottak „tanulóköri” vagy tágabb évfolyamközösségeit is. Egyfelől, hogy hasonszórú kollektívájuk „laikus ítélőszéke” is megerősítse a párthűségmázzal bevont intézményi elmarasztalást, másfelől, hogy utóbbiak okuljanak kárvallott társaik eseteiből. Ezáltal viszont a diplomaesélyes „belekompromittáltak” sokasága is belülről ismerhette meg az önkényuralom álságos-hamis, fegyelmező-büntető mechanizmusát.

Az egyedi sorsbaleset-leírások a rendszerműködés depresszív mindennapjait követik nyomon mintegy folytatásos regényként 1956 nyaráig, hogy a „következő fejezetben” – 1956 októberében – ugyanezen főiskolás-egyetemista generáció járjon az élen az évszázaddal korábbi márciusi forradalom szabadságmanifesztumának aktualizált újrafogalmazásával.

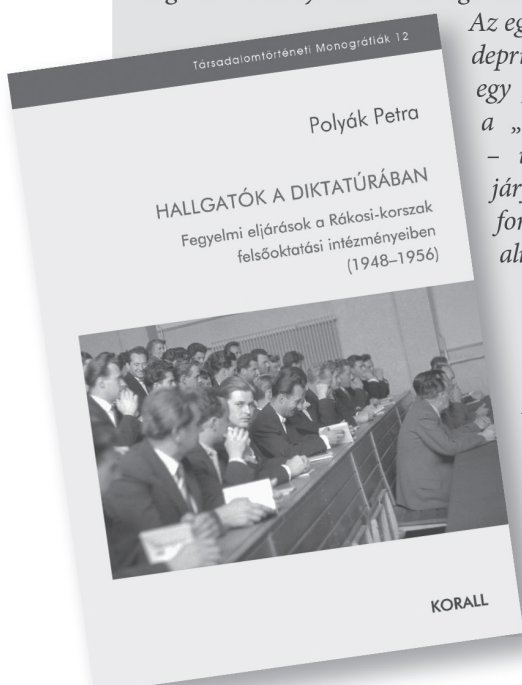
Gyarmati György

A 236 oldalas kötet bolti ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (3000 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 13. kötete

Szívós Erika

HÉTKER, ZSIDÓNEGYED, GETTÓ, BULINEGYED?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől
a 2000-es évekig

Budapest egyik legismertebb és legemblematikusabb negyede („zsidó-”, „bulinegyed”) a történelmi belváros része. Szívós Erika könyvét olvasva mégis szembetűnő, hogy a Belső-Erzsébetváros története az ismert toposzokon túl milyen bonyolult, ellentmondásos: egyrészt súlyos traumákkal, elhanyagoltsággal terhelt, másrészt a szórakozást, az esszenciális urbánus létformát régóta magába foglaló városrész, ahol évszázadok óta élnek együtt a legtöbbször szűkre szabott, gangos házak tereiben zsidók és keresztények, romák, kispolgárok, értelmiségiek, művészek, tájéktépiametszők és dzsesszenészek. A könyvben a mai bulinegyed és annak szimbolikus központja, a Klauzál tér megtelik a magyar zsidóság folyamatosan újrakonstruálódó, heterogén szereplőinek történetével, mellettük pedig felsorakoznak az együtt, gyakran egy lakásban élő mesterek, tanoncok, ágybérlok, ház mesterek, gettóba zártak, ki- és beköltözők, turisták és telekspekulánsok, városvédők és kocsmárosok. Szívós Erika „hétker”-története bravúrosan sok szemszögből, mégis koherensen, világosan és a finom részletekre is érzékenyen megírt könyv, amely biztos kézzel, problémafókuszáltnan vezeti végig olvasóit a városnegyedben a 18. századi betelepüléstől a mai viszonyokig. A könyvet olvasva többet nem tudunk úgy sétálni a Kazinczy utcában és környékén, a romkocsmák között, hogy ne jussanak eszünkbe a háború alatt a rituális zsidó fürdőbe, patikába stószolt halottak, de mégis átérezzük, hogy legalább egy kicsit a miénk is ez a tér.

György Eszter

A 416 oldalas kötet bolti ára 3000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2250 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötete

Berecz Anita

FÖLDESÚRI JOBBÁGYOK – VÁROSI POLGÁROK

Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben

A szerző történeti munkájában, melyet az olvasó itt a kezében tart, széles körű levéltári forrásanyagra alapozott társadalomtörténeti adatbázist kiaknázva rajzolja meg a városi rendi polgárság felbomlásának, és egy új kisvárosi modern polgárság kialakulásának a folyamatát. Várostörténészhez híven Berecz Anita nem hanyagolja el ugyanakkor, hogy a városi tér történetét is rekonstruálja, amely a házbirtoklás és a városökológia megannyi izgalmas kérdését tűzi a kutatás napirendjére. Munkáját a módszertani sokrétűség jellemzi: a statisztikai bizonyítás kézenfekvő eljárása mellett a szerző esettanulmányok sorával bizonyítja a nagy strukturális átalakulás főbb jellemzőit. Külön érdeme a könyvébe foglalt lokális társadalomtörténeti analízisnek, hogy általa feltárul a családi-rokonsági hálózatoknak a mobilitási pályák és karrierminták alakulásában betöltött komoly stratégiai

szerepe. Ennek az összefüggésnek a minuciózus rekonstruálása a record linkage módszertani gyakorlatát követeli meg a történésztől. Berecz Anita monográfiája olyan munka, melynek szerzője az adott lehetőségek keretei között bőséggel hasznosítja az összehasonlítás módszertani eljárását, így a vidéki városok társadalomtörténeti kutatása számára irányadó olvasmánnyal szolgál.

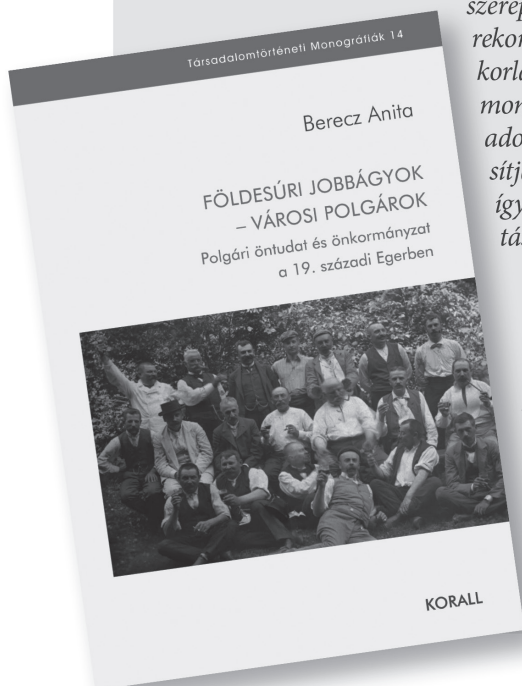
Gyáni Gábor

A 236 oldalas kötet bolti ára 3800 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2850 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt
MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak hatá-rozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlan egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuum nem színpalként, kulisszaként jár-kezel a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történeti invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendezniünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsegtetőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinami-kus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org
e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon
20% kedvezménnyel (6200 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

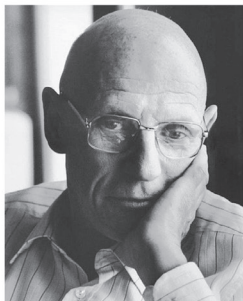
replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

129

2023/2

FOUCAULT

Foucault – Történelem, hatalom, kormányozhatóság

Szerkesztette: Kömüves Dániel

Kömüves Dániel

Bevezető.....

Báthty Ágnes és Lengyel Zoltán

Farmakológiai biopolitikák

1. rész. A lélek vegyszere

Horváth Márk és Lovász Ádám

Az emberi állapot medikalizációja: Biopolitika COVID-19 előtt és alatt

Kepe Nóra

A panoptikusság Foucault hatalomelméletében.....

Keszeg Anna

A divat bátorsága

Foucault és a relacionális materializmusra alapozott divat fogalma.....

Kömüves Dániel

Szegénység, liberális kormányzás és társadalmi struktúra.....

Losoncz Alpár

Hogyan lehetséges nézni az ordoliberalizmust foucault-i távlatban?.....

Takács Ádám

Történelemhasználat és társadalomkritika Foucaultnál.....

Tóth Fruzsina Rozina

A jog fegyelmező ereje és ellenállási stratégiák

Lakhatási szegénységben élők és a jog.....

A magyar underground zene kezdetei

Wagner Sára

A Kádár-kori zenei underground megszületése

az ifjúsági sajtóban (1969–1971).....

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
alapítva: 2001-ben

— 2023. XXIII. évfolyam 3. szám —

LECTORI SALUTEM

BAK GERDA, KELEMEN-ERDŐS ANIKÓ

**Stressz, opportunizmus és bizalom a szervezeti információs
és kommunikációs
technológiabiztonság tükrében**

9

ESSES DIÁNA, SZALMÁNÉ DR. CSETE MÁRIA

**Digitális átmenet és térségi versenyképesség
a hazai kkv-szektor szemszögéből**

27

KINCSES GÁBOR, ORMOS MIHÁLY, ÁRVA GÁBOR

**Makrogazdasági adatok által determinált
teniszsikerek 38 OECD-ország elit női játékosának
vizsgálatában**

54

KOLTAY TIBOR

Az adatműveltség és a kritikai szellem

71

KUTTNER ÁDÁM

Kiállítási kommunikáció a kiterjesztett térben

85

SZABÓ DÓRA, GYŐRI KRISZTINA, LAJOS PANNA,
PUSZTAI GABRIELLA

**Szülői bevonódás a digitális nevelésben:
szisztematikus szakirodalom-elemzés**

98

TÓFALVY TAMÁS

„Feltaláltuk újra az internetet?”

115

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetők
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési képviselők* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennap szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városhalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
 85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
 86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
 87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
 88. *Építész – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
 89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
 90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)
 91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)
 92. *Cigány közösségek térben és időben* (1750 Ft)

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetők:
korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztek és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Rivalisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar részbányászok Amerikában.*

(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2700 Ft)

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

(bolti ár: 7800,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 6200,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

(bolti ár: 4000,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200,- Ft)

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.* (bolti ár: 3900,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3000,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsebetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*

(bolti ár: 3000 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2500 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyság – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*

(bolti ár: 3800 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3000 Ft)